

ა(ა)იპ „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრი“

FRIENDS OF ACADEMIC RESEARCH IN GEORGIA

თბილისი 2025 TBILISI

NIKOLOZ ZHGENTI

HISTORIC MONUMENTS OF SATORGE AND KAJIRI
MOUNTAINS

New Materials About The Peripheral Monasteries Of Gareji And Other
Monuments Of Historic Kambechovani

ნიკოლოზ ჟღენტის

სატორბესა და ყაჯირის მთების ისტორიული ძეგლები

ახალი მასალა გარეჯის მრავალმთის პერიფერიული
მონასტრებისა და ისტორიული კამბეჩოვანის სხვა ძეგლების შესახებ

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს ა(ა)იპ „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრის“ სახელით გამოცემულ პირველ ვრცელ აკადემიურ გამოკვლევას საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის კონკრეტული ძეგლების შესახებ.

ნაშრომი ეძღვნება კახეთში, მდ. იორის ქვემო ნელზე მდებარე სატორგესა და ყაჯირის მთების მიდამოებში არსებულ ნაკლებად ცნობილ და უცნობ ისტორიულ ძეგლებს – ქვაბოვან მონასტრებსა და კომპლექსებს, დიდ ნამოსახლარსა და ცალკეულ არქიტექტურულ ძეგლებს. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა სატორგეს მონასტრის ქვაბოვან გუმბათიან ეკლესიაში არსებულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს, დიდ ნამოსახლარსა და ასევე ახლად გამოვლენილ ქვაბოვან მონასტრებს. ნაშრომის ფარგლებში გთავაზობთ, როგორც ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობით და ეპიგრაფიკულ გამოკვლევას, ასევე არსებული ძეგლების ზოგად აღწერილობებსა და სხვადასხვა დაკვირვებებს.

ნაშრომის მიზანია სატორგესა და ყაჯირის მთების მიდამოებში არსებული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების პოპულარიზაცია როგორც სამეცნიერო, ისე ფართო საზოგადოებაში.

კვლევა განხორციელდა ა(ა)იპ „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრის“ ექსპედიციებისა და ბრიტანული საქველმოქმედო ორგანიზაციის *Friends of Academic Research in Georgia* („აკადემიური კვლევების მეგობრები საქართველოში“) გამოცხადებული ჯონ ვილკინსონის სახელობის 2022 წლის კვლევითი გრანტის ფარგლებში. ორენოვანი გამოცემა დაიბეჭდა ამავე გრანტით.

მთარგმნელი: თინათინ გობეჯიშვილი

This research is the first academic publication by NNLE „Center of Georgian Cultural Heritage Preservation and Research“, which is dedicated to the specific monuments of cultural heritage of Georgia.

The research is dedicated to the less known and unknown historic monuments of the Satorge and Kajiri Mountains area in Kakheti (on the lower valley of Iori river), such as cave monasteries and complexes, a big settlement and other architectural monuments. The main part of the publication is about the old inscriptions of the main rock-hewn domed church of Satorge Monastery, the big settlement and the unknown rock-hewn cave monasteries. The research includes the historical, source-critical and epigraphic study, as well as the descriptions of different monuments and different observations.

The purpose of the publication is the popularisation of the monuments of cultural heritage at Satorge and Kajiri Mountains area within the scientific society, as well as for wider society.

This research is based on the expeditions of NNLE „Center of Georgian Cultural Heritage Preservation and Research“ and has been supported by *Friends of Academic Research in Georgia* (FaRiG), within the John Wilkinson Research Grant of 2022. The bilingual edition was published within this grant.

Translated by Tinatin Gobejishvili

ISBN 978-9941-8-7541-0

© ნიკოლოზ ულენტი, 2025

© ა(ა)იპ „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრის“, 2025

შესავალი

კახეთის სამხრეთ პერიფერიაში, სიღნაღისა და დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტების კვეთაზე, მდ. იორსა და საქართველო-აზერბაიჯანის სასაზღვრო ზოლს შორის, მდებარეობს მათათა სისტემა, რომელიც ყაჯირის მთის სახელწოდებით არის ცნობილი. მისგან აღმოსავლეთით დალის მთა და დალის მთის წყალსაცავია, ხოლო დასავლეთით ყაჯირის დამშრალი ტბა.

ყაჯირისა მთის სისტემაში არსებული რამდენიმე ქვაბოვანი ისტორიული ძეგლის შესახებ ზოგადი ინფორმაცია და ფოტოები მოიპოვება რამდენიმე სამეცნიერო და სამეცნიერო-პოპულარულ გამოცემაში, ასევე ინტერნეტში არსებულ გეო-ინფორმაციულ სისტემა Google Earth-ში, სხვადასხვა სოციალურ ქსელსა თუ ვიდეო პლატფორმაზე. სწორედ ამ ზოგადი ინფორმაციის საფუძველზე ა(ა)იპ „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრის“¹ წევრებმა 2020 წლის თებერვლიდან დავიწყეთ დაზვერვითი ექსპედიციები ზემოხსენებულ არეალში.

რამდენიმე ასეთი ექსპედიციის შედეგად აღმოჩნდა, რომ ყაჯირის მთის სისტემა და მათი მიდამოები კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლებით საკმაოდ მდიდარი, მრავალფეროვანი და საყურადღებო მხარეა.

სწორედ ამ ძეგლების შესწავლის მიზნით 2022 წელს მოვიპოვე ბრიტანული საქველმოქმედო ორგანიზაციის FaRiG (*Friends of Academic Research in Georgia – „აკადემიური კვლევების მეგობრები საქართველოში“*) გამოცხადებული ჯონ ვილკინსონის სახელობის კვლევითი გრანტი, რომელიც ეძღვნება საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის სფეროს.²

წინამდებარე ნაშრომი, რომელიც სწორედ ამ გრანტის ფინანსური მხარდაჭერით იბეჭდება, წარმოადგენს კონკრეტული და ზოგადი კვლევების შედეგებს, რომელიც ჩვენი ორგანიზაციის მიერ ჩატარებული 2020-2025 წლების დაზვერვითი და საველე ექსპედიციების შედეგად შეგროვებულ მასალას ეფუძნება.

¹ ორგანიზაციის შესახებ დეტალური ინფორმაცია იხ.: ვ. ჭიჭაღუა, ისტორიულ-კულტურული ძეგლების პორტალი www.novators.ge, ქართული წყაროთმცოდნეობა, XXIII (თბილისი, 2021), გვ. 357-360.

² პროექტის სახელწოდება – „Satorge Monastery Complex in Kakheti“. გრანტის ოდენობა 1500 ფუნტი სტერლინგია. დეტალური ინფორმაცია ამ ორგანიზაციის საქმიანობის შესახებ შეგიძლიათ იხილოთ ვებ-გვერდზე farig.org/grants.

საკვლევი არეალის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა

მთათა სისტემა, რომელიც ყაჯირის მთის სახელწოდებით არის ცნობილი, მდებარეობს კახეთში, სიღნაღისა და დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტების სამხრეთ საზღვართან. მთათა სისტემა, ბათორის/ბატორის ქედის გაგრძელებაა და ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა გადაჭიმული დაახლოებით 5 კმ-ს სიგრძეზე. მისი სიგანე 4 კმ-მდეა. სისტემის უმაღლესი მთა, რომელსაც საბჭოთა პერიოდის 1:50000 მასშტაბის ტოპოგრაფიულ რუკაზე „ყაჯირის მთა“ ეწოდება, ზღვის დონიდან 646 მეტრია. ამ მთათა სისტემის გასწვრივ, ჩრდილოეთიდან და ჩრდილო-დასავლეთიდან, მდ. იორი მოედინება, რომელიც იქვე დალის მთის წყალსაცავს კვებავს. მთათა სისტემის ჩრდილოეთ ფერდობები, მიმდებარე ივრის ქალებთან ერთად, შედის ქაჭუნას ალკვეთლის დაცულ ტერიტორიაში. მთათა სისტემის დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით კი ყაჯირის დაშრალი ტბა³ მდებარეობს.

ზოგადად, ყაჯირის მთის სისტემისკენ ორი სამანქანო (გრუნტის) გზა მიდის: პირველი გზა სოფ. ქვემო ბოდბედან სამხრეთ-დასავლეთით მიდის ხორბლის ველებს შორის. ველის გავლის შემდეგ გზა სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ უხვევს და გრძელდება გაუდაბურებულ რელიეფზე, რომელიც ივრის ქალებისკენ ეშვება. აქ გზა შედის სასაზღვრო ზონაში, სადაც სპეციალური საშვის გარეშე გადაადგილება აკრძალულია. მდ. იორზე გადებულ ხიდზე გადასვლის შემდეგ გზა ბათორის/ბატორის ქედის წინ ადის. დანიშნულების პუნქტამდე მისასვლელად გზას აღმოსავლეთით უნდა გავუყვეთ. ეს სწორი გზა მდ. ივრისა და ყაჯირის მთის სისტემას შორის მიდის და დალის მთის წყალსაცავს სამხრეთიდან უვლის. მეორე გზა კი დედოფლისწყაროსა და დალის მთის წყალსაცავს აკავშირებს. პირველი გზა გაცილებით უფრო კარგ მდგომარეობაშია და უფრო კომფორტულია მისი გამოყენება.

ყაჯირის მთა მდებარეობს გაუდაბნოებულ ადგილზე, სადაც ქვიშიანი ნიადაგია. ფლორა ღარიბია, ძირითადად ხარობს დაბალი ბალახი, ბუჩქები და ჯუჯა სახეობის ხეები – ძიძვი და თუთუბო. მთათა სისტემა კი დაღარულია რამდენიმე დიდი და უამრავი მცირე ხეებით. აქაც ქვიშიანი ნიადაგია, ხოლო კლდე ძალზე რბილი. ამის გამო კლდეები დაღარულია ნალექის ზემოქმედებით და უფრო გამშრალ ნალვინთ ტალახს მოგვაგონებს. მიმდებარე ტერიტორიას დღეისათვის, ისევე როგორც უნინ, ძირითადად ზამთრის საძოვრებად იყენებენ.

³ Дорожная карта Кавказского края составлена и литографирована в Военно-Топографическом отделе Кавказского Военного Округа 1903 года, Тифлис. https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/workspace/handleMediaPlayer?qvq=q%253AGeorgia%253Bsort%253Apub_list_no_initialsort%252Cpub_list_no_initialsort%252Cpub_date%252Cpub_date%253Bic%253ARUMSEY%257E8%257E1&trs=958&mi=2&lunaMediaId=RUMSEY~8~1~352186~90119375

ყაჯირის მთების სისტემა მდებარეობს ისტორიულ პროვინციაში, რომელსაც სხვადასხვა დროს სხვადასხვა სახელწოდება ჰქონდა და სხვადასხვა სახელმწიფოებრივ თუ ადმინისტრაციულ ერთეულში შედიოდა. ქვემოთ დავრწმუნდებით, რომ ოდესღაც ამ ტერიტორიაზე საქალაქო და სამონასტრო ცხოვრებაც ჰყვავოდა, თუმცა, სხვადასხვა მიზეზით, ამ მიდამოებში ადამიანის ცხოვრება შეწყდა ისე, რომ დღეისათვის მისი ძველი ტოპონიმებიც უცნობი, ან ძალზე ზოგადია.⁴

ვინაიდან ყაჯირის მთის მიდამოების ისტორიულ-კულტურული ძეგლების ქრონოლოგია ძალზე ფართოა, მოკლედ მიმოვიხილავ ამ მხარის სახელწოდებებსა და ისტორიულ-გეოგრაფიულ ქრონოლოგიას.

ძვ. წ. VI-III საუკუნეებში ეს ტერიტორია ისტორიულ ჰერეთში შედიოდა, რომელიც ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა; ძვ. წ. II-ახ. წ. II საუკუნეებში ეს მხარე უკვე კამბეჩიანი/კამბეჩოვანი/კამბისენეს სახელით ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა; III-V საუკუნეების შუალედში ყაჯირის მთა კვლავ ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში იყო, თუმცა ალვანეთის, იგივე კავკასიის ალბანეთის სამეფოს საზღვართან ძალზე ახლოს აღმოჩნდა; V საუკუნის II ნახევრიდან VI საუკუნის ჩათვლით კამბეჩოვანის მთლიანი ტერიტორია კვლავ ქართლის სამეფოში შედიოდა, თუმცა უკვე VII საუკუნეში კამბეჩოვანი მთლიანად ალვანთა სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა; VIII საუკუნეში კამბეჩოვანი უკვე ქართლის საერისმთავროს შემადგენლობაშია; IX საუკუნეში (X საუკუნის II ნახევრამდე) ყაჯირის მთა კახთა სამთავროსა (სუჯეთის მხარისა) და ჰერთა (რანთა) სამეფოს (კამბეჩოვანის მხარის) საზღვარზე აღმოჩნდა; X საუკუნის II ნახევრიდან კი კვლავ კახთა სამთავროში (საქორეპისკოპოსოში) შედიოდა. ამ პერიოდში კახეთის ქორეპისკოპოსთა არეგმანელთა დინასტიის წარმომადგენლებმა დაიპყრეს ჰერეთის სამეფო, მიიღეს მეფის ტიტული და კამბეჩოვანიც მთლიანად მათ განკარგულებაში გადავიდა. ამის შემდგომ, საქართველოს სამეფო-სამთავროების ერთ სამეფოდ გაერთიანების პროცესში კამბეჩოვანის ეს მონაკვეთი ხან კახთა სამეფოს, ხან კი ერთიანი საქართველოს ფარგლებში შედიოდა. XII-XV საუკუნეებში, ანუ ერთიანი საქართველოს არსებობის პერიოდში ყაჯირის მთა კახეთის მხარეში შედიოდა, თუმცა XIV-XV საუკუნეებიდან სახელწოდება კამბეჩოვანი უკვე ქიზიყმა ჩაანაცვლა. ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ ქიზიყი კახეთის სამხრეთ პროვინციად რჩებოდა და ყაჯირის მთაც ამ ადმინისტრაციულ ერთეულში იყო მოქცეული.⁵

იმის გამო, რომ ჩვენთვის საინტერესო ადგილების ძველი სახელები დღეისათვის დაკარგულია, ნარატიულ თუ დოკუმენტურ წყაროებში, ამ კონკრეტული ტერიტორი-

⁴ როგორც ქვემოთ ვნახავთ, აღმოსავლური წარმოშობის სახელწოდება „ყაჯირი“ ამ მთას გვიან შუა-საუკუნეებში უნდა დარქმეოდა.

⁵ უფრო ვრცლად, იხ.: საქართველოს ისტორიის ატლასი. მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა. მთავარი რედაქტორი: დავით მუსხელიშვილი (თბილისი, 2016); დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია (ძვ. წ. I – ახ. წ. XV სს.) (თბილისი, 1997).

ის თუ ისტორიული ძეგლების შესახებ ცნობებს ვერ მივაკვლიე.⁶ უკიდურესად ღარიბია ასევე კარტოგრაფიული წყაროები, ვინაიდან ძველ ქართულ კარტოგრაფიულ წყაროებში – ვახუშტი ბაგრატიონის რუკებზე – მიმდებარე ტერიტორიაზე მხოლოდ მთები და მდ. იორი ხატია, წარწერები თუ პირობითი აღნიშვნები კი საერთოდ არ გვხვდება. XVII-XIX საუკუნეების ევროპულ და რუსულ რუკებზეც მსგავსი სურათია. გამონაკლისია მხოლოდ 1903 წლის კავკასიის რუსულენოვანი საგზაო რუკა, რომელზეც ყაჯირის მთის დასავლეთით მდებარე ტბას (რომელიც დღეისათვის ძირითადად დამშრალია და მხოლოდ უხვი ნალექიანობის შემდეგ ტბორდება) აწერია „Оз. Каджирисъ-тѣа“, ანუ ყაჯირის ტბა.⁷ ხოლო საბჭოთა პერიოდის 1:50000 მასშტაბის ტოპოგრაფიულ რუკაზე, რომელიც დალის მთის წყალსაცავის დაგუბებამდეა (1984 წ.) შედგენილი, იდენტური სახელწოდებით – Каджирис – აღნიშნულია უკვე ამ მთების სისტემის უმაღლესი წერტილი.

ყაჯირის მთის კულტურული მემკვიდრეობის კვლევის ისტორია

სამეცნიერო, სამეცნიერო-პოპულარულ თუ პერიოდულ ლიტერატურაში ჩვენთვის საინტერესო მთის ტერიტორიაზე არსებული ძეგლების შესახებ ცნობები მხოლოდ რამდენიმე გამოცემაში გვხვდება.

- XVIII-XIX საუკუნეების ცნობილი ქართველი მეცნიერის იოანე ბაგრატიონის 1794-1799 წლებში შექმნილ ნაშრომში „ქართლ-კახეთის აღწერა“, ავტორი ჩამოთვლის ქიზიყის ადგილებსა და სოფლებს, სადაც თათრების ელები⁸ ყოფილა. ამ ჩამონათვალში გვხვდება ტოპონიმი „ყაჯირდალი“,⁹ რაც ზემოთ ხსენებული ყაჯირის მთას ნიშნავს („დაღ“ თურქმანული წარმომავლობის სიტყვაა და მთას აღნიშნავს, ხოლო „ყაჯირი“ ძერძერუკს, ანუ ფასკუნჯს აღნიშნავს).¹⁰
- ამ მთის მიდამოებში 1965 წელს კახეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, არქეოლოგიური დაზვერვებისას მიაგნო ნასოფლარ ყაჯირს, რომელიც ექსპედიციამ

⁶ გამონაკლისია იოანე ბატონიშვილის ნაშრომი, რომელშიც ჩვენთვის საინტერესო მხოლოდ ერთი ტოპონიმი გვხვდება. ვრცლად იხ. ქვემოთ.

⁷ Дорожная карта Кавказского края составлена и литографирована в Военно-Топографическом отделе Кавказского Военного Округа 1903 года, Тифлис. https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/workspace/handleMediaPlayer?qvq=q%253AGeorgia%253Bsort%253Apub_list_no_initialsort%252Cpub_list_no_initialsort%252Cpub_date%252Cpub_date%253Ble%253ARUMSEY%257E8%257E1&trs=958&mi=2&lunaMediaId=RUMSEY~8~1~352186~90119375

⁸ თურქმანული მომთაბარე ტომების სადგომი.

⁹ იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა (თბილისი, 1986), გვ. 67, 79.

¹⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ (თბილისი, 1993), გვ. 264, 353.

იოანე ბაგრატიონთან მოხსენიებულ ყაჯირდალთან გააიგივა. აქვე ახლოს მათ ასევე ნახეს კლდეების მასივში გამოკვეთილი ეკლესიის ნანგრევები. მართალია ამ ექსპედიციის მასალები ცალკე არ გამოქვეყნებულა, ეს ზოგადი ინფორმაცია მოხვდა ამავე ექსპედიციის წევრის – დავით მუსხელიშვილის 1997 წელს გამოცემულ წიგნში „ქიზიყის ძველი ისტორია“.¹¹

- ეს ნასახლარი და ეკლესია 1998 წლის აგვისტოში მოინახულა და ფოტოები გადაუღო შალვა ლეჟავამ, რომელიც იმავე წლის ოქტომბერში „გარეჯის კვლევის ცენტრის“ ექსპედიციის სხვა წევრებთან ერთად ისევ ესტუმრა ამ ძეგლებს. ზოგადი ინფორმაცია, არქიტექტურული აღწერილობა, წინასწარი დაკვირვებები და ფოტოები ექსპედიციის წევრებმა გამოაქვეყნეს გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკის“ 1998 წ-ის 8 დეკემბრის ნომერში.¹² მიუხედავად იმისა, რომ ერთი შეხედვით ეს სტატია არ არის ვრცელი, ის ძალზე ინფორმაციულია.

- ყაჯირის მთის კიდევ ერთი, ამჯერად უცნობი, კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესია 2020 წლის თებერვალში დაფიქსირდა ა(ა)იპ „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრის“ ექსპედიციის ფარგლებში. ამ ძეგლის შესახებ საინფორმაციო სტატია გამოაქვეყნა ამავე ორგანიზაციის ისტორიულ-კულტურული ძეგლების მონიტორინგის პროგრამების ხელმძღვანელმა ანზორ მჭედლიშვილმა.¹³

- 2022 წლის 11 მაისს ი. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, მარიამ ლორთქიფანიძის სახელობის ქართველოლოგიური სამეცნიერო კითხვანის ფარგლებში წავიკითხე მოხსენება სახელწოდებით „ძველი ქართული წარწერები გარეჯის სატორგეს კომპლექსის გუმბათიანი ეკლესიიდან (ტექსტების პუბლიკაცია და კვლევის წინასწარი შედეგები)“. ამავე წელს, კონფერენციის მასალებში დაიბეჭდა სტატია იმავე სახელწოდებით.¹⁴

- 2023 წლის 29 მარტს მოხსენება სახელწოდებით „სატორგესა და ყაჯირის მთებს

¹¹ დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია, გვ. 9. აღსანიშნავია, რომ კახეთის 1965 წლის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში გამოქვეყნდა 1966 წელს, თუმცა ეს ანგარიში ეხებოდა ტერიტორიას პანკისის ხეობის სათავიდან ქალაქ გურჯაანამდე (იხ. თ. ბუგაიანაშვილი, შ. დედაბრიშვილი, დ. თუშაბრამიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, რ. რამიშვილი, კ. ფიცხელაური, კახეთის 1965 წლის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოხსენებათა ანოტაციები (თბილისი, 1966), გვ. 7-8, 11).

¹² ზ. სხირტლაძე, შ. ლეჟავა, მ. კიკნაძე, კიდევ ერთი უცნობი მონასტერი გარეჯში. საქართველოს რესპუბლიკა (თბილისი, 1998, 8 დეკემბერი) №319 (3019), გვ. 4.

¹³ ა. მჭედლიშვილი, დავით გარეჯის სატორგეს ქვაბოვანი კომპლექსის უცნობი გუმბათიანი ეკლესია (საინფორმაციო სტატია), ქართული წყაროთმცოდნეობა, XXIII (თბილისი, 2021), გვ. 351-356.

¹⁴ ნ. ჟღენტი, ძველი ქართული წარწერები გარეჯის სატორგეს კომპლექსის გუმბათიანი ეკლესიიდან (ტექსტების პუბლიკაცია და კვლევის წინასწარი შედეგები), მარიამ ლორთქიფანიძის სახელობის ქართველოლოგიური კითხვანი (თბილისი, 2022), გვ. 134-152.

შორის მდებარე კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი – გარეჯის კიდევ ერთი უცნობი მონასტერი? ნავიკითხე ი. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, აკაკი შანიძის სახელობის სამეცნიერო კითხვანის ფარგლებში. მოხსენებაში მიმოვიხილე ჩვენი ექსპედიციებისას გამოვლენილი კიდევ ერთი უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსი.

რაც შეეხება საველე დაზვერვით და კვლევით ექსპედიციებს: 2020-2025 წლებს შორის ა(ა)იპ „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრის“ ნევრებმა ყაჯირის მთის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები სულ 10-ჯერ მოვინახულეთ:

I ექსპედიცია – 09.02.2020 – მოვინახულეთ სატორგის მთის ძირში, კლდეში ნაკვეთი მღვიმეების კომპლექსი (ე.წ. სახიზრები), ასევე მის მოპირდაპირე გორაკზე კოშკის მსგავსი ნაგებობის ნაშთები. შევამჩნიეთ უცნობი კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესია;

II ექსპედიცია – 16.02.2020 – ახლოდან დაზვერვით და ვცადეთ წინა ექსპედიციისას შემჩნეულ უცნობ კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესიაში შესვლა. საჭირო აღჭურვილობის გარეშე ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა;

III ექსპედიცია – 25.04.2021 – სპეციალური აღჭურვილობის მეშვეობით მოვახერხეთ ზემოხსენებულ უცნობ კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესიაში შესვლა, ეკლესიის მდგომარეობის შეფასება, აღწერა და ფოტოგრაფირება;¹⁵

IV ექსპედიცია – 03.07.2021 – ისტორიულ-კულტურული ძეგლების მონიტორინგის პროგრამის ფარგლებში მოენყო ექსპედიცია კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გამოვლენილი სატორგეს კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესიის სანახავად. ადგილზევე მოვახდინეთ ამ ძეგლისა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებული სხვა არქიტექტურული ძეგლების (მინისქვეშა სათავსოს/სატრაპეზოს, კოშკის) მდგომარეობის შეფასება და შელესილობაზე შესრულებული წარწერების ფოტოგრაფირება;

V ექსპედიცია – 11.07.2021 – წინა ექსპედიციისას სატორგეს კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესიის ნანახი წარწერების დეტალური შესწავლისათვის მოენყო სპეციალური ექსპედიცია. ჩატარებული სამუშაოს ფარგლებში მოხერხდა 20-ზე მეტი ნაკანრი და საღებავით შესრულებული წარწერის აღრიცხვა, ამოკითხვა და პალეოგრაფიული პირების (ასლების) დამზადება;

VI ექსპედიცია – 29-30.10.2022 – *Friends of Academic Research in Georgia*-ს გრანტის ფარგლებში, მოენყო ორდღიანი ექსპედიცია ყაჯირის მთის მიდამოების დასაზვერად და უცნობი ისტორიული ძეგლების აღსარიცხად. შედეგად აღირიცხა სხვადასხვა სახის 10-მდე ისტორიული ძეგლი;

VII ექსპედიცია – 18.12.2023 – წინა ექსპედიციის ფარგლებში სატორგის მთის ფერდობებზე და ხევებში დავაფიქსირეთ ძალზე დიდი რაოდენობის სხვადასხვა პერიოდის კერა-

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=Fk9k-ieU-4M>

მიკული ნანარმი, მინისა და ლითონის ნივთები, რაც მიანიშნებს აქ უძველესი ქალაქური ტიპის დასახლებისა ან დიდი ნამოსახლარის არსებობაზე. VII ექსპედიციის ფარგლებში, არქეოლოგიური ნივთების დიდ ტეროტორიაზე გავრცელების გამო, მხოლოდ ნაწილობრივ მოვახერხეთ ობიექტის დაზვერვა;

VIII ექსპედიცია – 06-07.01.2024 – წინა ექსპედიციებისას გამოვლენილი ძეგლებს შორის შემდგომი კვლევის პრიორიტეტებად გამოვარჩიეთ ორი ძეგლი: 1. ერთ-ერთ ხევში ნანახი უცნობი ქვაბოვანი საეკლესიო კომპლექსი (შედგება სულ მცირე 4 გამოქვაბულისგან) და 2. სატორგეს მთის ფერდობებსა და ხევებში არსებული დიდი ნამოსახლარის სრულად დაზვერვა. VIII ექსპედიციისას ახლოს მივედით პირველ პრიორიტეტულ ძეგლთან, დავაზუსტეთ რელიეფის სირთულე და დავგეგმეთ მღვიმეებში ასვლის სტრატეგია, რომელიც სპეციალურ ალპინისტურ უნარებსა და აღჭურვილობას მოითხოვს. მეორე პრიორიტეტული ძეგლის დიდი მასშტაბებიდან გამომდინარე, დიდი ნამოსახლარის ბოლომდე დაზვერვა ისევ ვერ მოხერხდა;

IX ექსპედიცია – 11.02.2024 – ექსპედიციისას მოხერხდა დიდი ნამოსახლარის დარჩენილი ფართობის სრულად დაზვერვა, ასევე ზოგადად, ყაჯირის მთის კომპლექსის ჯერ კიდევ დაუზვერავი ხევების, ფერდობებისა და ქედების მონახულება;

X ექსპედიცია – 25.01.2025 – ბოლო ექსპედიციისას მოხერხდა VII ექსპედიციისას გამოვლენილ ქვაბოვან სამონასტრო კომპლექსში შესვლა და ძეგლის ადგილზე შესწავლა, რითიც დასრულდა წინამდებარე ნაშრომისათვის მასალების შეგროვება და კვლევის ამ ეტაპისთვის სრული ინფორმაციის მიღება.

ყაჯირის მთის სისტემის ტერიტორიაზე არსებული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები

იმისათვის, რომ ჩვენ მიერ შეგროვებული ინფორმაცია ყაჯირის მთის სისტემის ისტორიული ძეგლების შესახებ დაინტერესებული მკითხველისათვის მწყობრად და მარტივად აღსაქმელად გადმოგვეცა, გადავწყვიტეთ მათი განხილვის თანმიმდევრობა დაგველაგებინა არა ქრონოლოგიური, არამედ გეოგრაფიული პრინციპით. მით უმეტეს, აღნიშნული ძეგლების ჩვენ მიერ შემოთავაზებული ქრონოლოგია ძალზე ზედაპირული და სათუთა, რადგან, როგორც ზემოთაც ვნახეთ, აღნიშნულ ძეგლებზე არ ჩატარებულა შედარებით სიღრმისეული და ინტერდისციპლინარული კვლევა. წინამდებარე ნაშრომის ტირაჟირების მთავარი მიზანი კი სწორედაც აღნიშნული ძეგლების სხვადასხვა სამეცნიერო დარგის სპეციალისტებისათვის გაცნობა და ამ ძეგლებით დაინტერესებაა, რათა მომავალში მოხდეს მათი უფრო სიღრმისეული და, სასურველია, ინტერდისციპლინარული კვლევა.

ყოველივე ამის გამო, ყაჯირის მთის სისტემის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების განხილვას ვინწყებთ ამ მათათა სისტემის ყველაზე ჩრდილოეთი ნაწილიდან – სატორგეს მთასთან მდებარე დიდი ნასახლარის განხილვით.

სატორგეს მთასთან მდებარე დიდი ნამოსახლარი

სოფ. ქვემო ბოდბედან მიმავალი გზა, მდ. იორზე არსებული ხიდის გადალახვისას, ბათორის/ბატორის ქედთან აღის. ეს ქედი ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის გადაჭიმული. ქედის სიმაღლე საკმაოდ გრძელ მონაკვეთზე თითქმის ერთნაირია და ზღვის დონიდან დაახლოებით 440 მ-სა და 450 მ-ს შორის მერყეობს. თუმცა, სამხრეთ-აღმოსავლეთით ქედი მკვეთრად მაღლდება დაახლოებით 100 მეტრით და იწყება შედარებით მაღალი მთები. პირველივე მაღალი მთა დაახლოებით 540 მეტრია. სწორედ ამ მაღალ მთებში და მათ ჩრდილო აღმოსავლეთ ფერდობებსა და ხევებში გვხვდება პირველი ისტორიული ძეგლები (სურ. 1-2).

ამ ვრცელ მონაკვეთზე გვხვდება რამდენიმე სახის ისტორიული ძეგლი: დიდი ნამოსახლარი, კლდეში ნაკვეთი ქვაბების კომპლექსი, ორი კოშკი (?), მინისქვეშა ნაგებობა (სათავსო, ან სატრაპეზო) და ერთი კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ტაძარი (რუკა 1). შესაბამისი ინტერდისციპლინარული კვლევის გარეშე, მათი დაჯგუფება პერიოდების მიხედვით, ზუსტი ვერ იქნება. შესაბამისად, ჯერ მხოლოდ დიდ ნამოსახლარს განვიხილავთ.

მთას, რომლის დასავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ ფერდობებზე და ხევებში მდებარეობს ნამოსახლარი, სატორგე ეწოდება.¹⁶ ეს ტოპონიმი იმ უიშვიათეს ტოპონიმთაგანია, რომელიც *გარეჯის კვლევის ცენტრის* ექსპედიციამ 1998 წელს ადგილობრივ მეველე-მწყემსებისგან ჩაიწერა. უცნობია, თუ როდიდან უწოდებენ ამ მთას სატორგეს. აღნიშნული ტოპონიმი ვერც სხვა წერილობით თუ კარტოგრაფიულ წყაროებში მოვიძიეთ. უცნობია ამ ტოპონიმის ეტიმოლოგიაც, თუმცა ძალზე საინტერესო.

სიტყვა „სატორგე“ სამ ნაწილად შეიძლება დავყოთ: სა-ტორგ-ე. სიტყვის ფუძე „ტორგ“ უნდა იყოს, ხოლო პრეფიქსი „სა-“ და სუფიქსი „-ე“ უნდა გამოხატავდეს დანიშნულებას ან განკუთვნებას.

რას უნდა ნიშნავდეს სიტყვის ფუძე „ტორგ“?

ქართული ენის ლექსიკონში მსგავსი სიტყვა არ იძებნება, თუმცა მსგავსი სიტყვა გვხვდება მეგრულში: ეს არის ლექსემა „ტორგო“, რაც „ჭრელს“ ნიშნავს.¹⁷ თუ გავითვალისწინებთ, რომ ზანიზმები (მეგრული წარმომავლობის სიტყვები) აღმოსავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკაში, მათ შორის კახეთ-ჰერეთის ტოპონიმიკაშიც მრავლადაა, კვლევის ამ ეტაპზე შეგვიძლია დავუშვათ, რომ ტოპონიმი „სატორგე“ მართლაც ძველია და მას ზანური ფუძე აქვს.¹⁸ მით უმეტეს, მთის შეფერილობა მართლაც შეიძლება დახა-

¹⁶ მთის უმაღლესი წერტილის (ზ.დ. 512 მ) კოორდინატებია: 41°19'59.41"N 45°48'43.29"E.

¹⁷ ც. ძაძამია, ფერთა აღმნიშვნელი ლექსიკის სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი მეგრულში (დისერტაცია) (თბილისი, 2006), გვ. 64, 98, 107.

¹⁸ მით უმეტეს, იოანე ბაგრატიონის მოყვანილ გეორგაფიულ სახელწოდებათა სიაში, რომელიც დალაგებულია გეოგრაფიული თანმიმდევრობით (დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ), ყაჯირდალამდე იხსენიება „მოხატული კლდე“ (ი. ბაგრატიონი, კახეთ-ჰერეთის აღწერა, გვ. 79). ყაჯირის მთასთან

სიათდეს როგორც ჭრელი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, მთების ეს სისტემა ძალზე ბევრი მცირე ხევისაგან შედგება. თუმცა გვხვდება რამდენიმე დიდი ხევიც. ჩვენთვის საინტერესო ძეგლები მთის სწორედ იმ განშტოებაზე მდებარეობს, რომელიც გამოყოფილია ყველაზე გრძელი ხევით. ეს ხევი სიგრძეში დაახლოებით 1 კმ-ია და მთაგრეხილის ძირითადი მასივიდან ჩვენთვის საინტერესო ქედს სამხრეთიდან და სამხრეთ-დასავლეთიდან გამოჰყოფს. ამ ქედის ხე-ვებსა და ფერდობებზე უხვად მოიპოვება სხვადასხვა პერიოდისა და ხარისხის კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტები. ზედაპირული არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად აქ გამოვლინდა სხვადასხვა სახისა და დანიშნულების მაღალი ხარისხის ადგილობრივი და იმპორტული კერამიკა. ზოგადი დათარიღებით ყველაზე ძველი კერამიკული არტეფაქტი – უნიკალური ტუჩიანი დოქის პირი – ძვ. წ. I – ახ. წ. I საუკუნეებისაა (სურ. 11). ადგილზე უხვად მოიპოვება მრავალფეროვანი მოჭიქული კერამიკის ფრაგმენტები, რომელთა ზოგადი ქრონოლოგია ახ. წ. IX-XIV საუკუნეებით განისაზღვრება. ადგილზე გვხვდება ასევე იმპორტული, მაღალი ხარისხის მოჭიქული კერამიკა, როგორც აღმოსავლური, ასევე დასავლური წარმომავლობის (ბიზანტიის იმპერია, დასავლეთ საქართველო) (სურ. 3-5). დიდი რაოდენობით მოიპოვება ასევე ძირითადად მწვანე ფერის მოჭიქული სამარილეები (სურ. 6-7). ბევრია ასევე მეორადი გამოყენების ნივთები, მაგალითად, გატეხილი სამარილეს ძირები, რომელთა ცენტრი ფრთხილად არის გახვრეტილი და, სავარაუდოდ, გამოიყენებოდა როგორც გულსაკიდი, ასევე გარკვეული სამეურნეო ინსტრუმენტი (მცირე წონიან ტვირთად ან თითისტარის ნაწილად) (სურ. 8, 15-16). დიდი რაოდენობით გვხვდება ასევე სხვადასხვა ხარისხის ჩვეულებრივი, მონითალო თიხის კერამიკაც, ისეთი საყოფაცხოვრებო ჭურჭლის ნატეხები, როგორიცაა ჭრაქი, დოქი, დერგი, ქოთანის და სხვ. (სურ. 9-10, 12-15, 17-18).

განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ კერამიკული ნაწარმის გარდა, მიმდებარე ტერიტორიაზე უხვად მოიპოვება მაღალი დონის მინის ნაწარმი: სხვადასხვა სახის, ფორმისა და ფერის სამაჯურების ნატეხები (XII-XIII სს.), ასევე სხვადასხვა ზომისა და სისქის ჭურჭლის ნამსხვრევები. აღნიშნული ნამსხვრევები იმდენად მცირე ზომებისაა, რომ უმრავლესობის ზუსტი დანიშნულების დადგენა შეუძლებელია. შესაძლებელია მხოლოდ განვითარე-

მიმართებაში ამგვარი გეოგრაფიული თანმიმდევრობა თითქოს სწორედ სატორგეს მთას ემთხვევა. ბუნებრივია ჩნდება კითხვა: ხომ არ იკვეთება რაიმე შინაარსობრივი კავშირი სახელებს „სატორგესა“ (მეგრ. ფუძე „ჭრელი“) და „მოხატულ კლდეს“ შორის? მით უმეტეს, ქართულში ღ-ს ჩანაცვლება გ-თი სრულებით შესაძლებელია. ამასთანავე, დასაშვებია ამ ტოპონიმის ფუძეში თავდაპირველად ასო გან-ის მაგივრად ღან-ი ყოფილიყო. ამ შემთხვევაში კი ფუძე იქნებოდა „ტორღ“. მეგრულში გვაქვს სიტყვა „ტორღო“, რაც ზოლებიანს ნიშავს და შინაარსობრივად ახლოს არის ზემოთხსენებულ სიტყვა „ტორგო“-სთან (ჭრელი). ტერმინი „ტორღალი“ გვხვდება სულხან-საბასთანაც, რაც განმარტებულია როგორც „ნატოლებასავით/ნატოლება“ (სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, გვ. 143). ამგვარად, ფუძე „ტორღ“ შემთხვევაშიც, უფრო ლოგიკური მეგრული წარმომავლობა ჩანს.

ბული შუა საუკუნეების რამდენიმე განსხვავებული შუშის კანდელის იდენტიფიცირება. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ამ კუთხით კი ისაა, რომ მინის ნაწარმის გარდა, ადგილზე უხვად გვხვდება მინის წარმოებისას მორჩენილი წიდეები. ეს კი მიუთითებს, რომ მინის წარმოება ადგილზევე ხდებოდა და მინის ინდუსტრია აქ საკმაოდ მაღალ დონეზე იყო (სურ. 19-22).

განსაკუთრებით საყურადღებოა ასევე სხვადასხვა პერიოდისა და მასალისგან დამზადებული მძივები, რომლებიც ასევე ზედაპირული დათვალიერებისას ჩანს. ადგილზე ვნახეთ ე.წ. ხალიანი მძივი, სარდიონის, მინის, პასტისა და ბრინჯაოს მძივები. ეს საიუველირო ნაწარმი შეიძლება დათარიღდეს ელინისტური, ანტიკური, გვიან ანტიკური პერიოდითა და ადრეული შუა საუკუნეებით (სურ. 23).

ადგილზე მოიპოვება ასევე ლითონის არტეფაქტები: სხვადასხვა ზომის რკინის ლურსმნები და ბრინჯაოს ნაკეთობების ნატეხები. ერთ-ერთი ასეთი არტეფაქტია ბრინჯაოს მცირე ზომის მართკუთხა და ოდნავ მოღუნული თხელი ფირფიტა, რომელიც დაფარულია გეომეტრიული ორნამენტით – რომბისებური ფორმებითა და ორმაგი წრეებით. კვლევის ამ ეტაპზე უცნობია ამ ბრინჯაოს ნივთების ზუსტი დანიშნულება თუ თარიღები (სურ. 24-25).¹⁹

როგორია კერამიკისა თუ სხვა სახის არტეფაქტების კონცენტრაცია ნამოსახლარის ტერიტორიაზე?

როგორც უკვე აღინიშნა, ადგილობრივი გრუნტი ძალზე ქვიშიანი და ფხვიერია, რაც ბუნებრივი მახასიათებელია გაუდაბნობებული ადგილისათვის. ამის გამო, ნალექიანობის შედეგად პირით სამხრეთისაკენ მდებარე ფერდობების ზედაპირი ძალზე ცვალებადია – მოსული ნალექი ფხვიერ ქვიშიან მინას მარტივად აქცევს რბილ და თხევად ტალახად და მინის ზედაპირის გადარეცხვას იწვევს. მზე კი მალევე აშრობს ფერდობის ამ მონაკვეთებს და მალევე საქმე გვაქვს ფერდობის სახეცვლილ ზედაპირთან. ამაში ექსპედიციის წევრებიც დავრწმუნდით, როდესაც სხვადასხვა ექსპედიციებისას სამხრეთის პირზე მდებარე ფერდობების ერთი და იგივე მონაკვეთების დაზვერვისას შეცვლილი სურათი და განსხვავებული არქეოლოგიური მასალა დაგვხვდა.

იმავს ვერ ვიტყვით ხევების ჩრდილო ფერდობებზე, რომლებსაც კარგად არ უდგება მზის სინათლე. ამ მხარეს ფერდობები არ არის ფხვიერი ზედაპირით, არამედ დაფარულია პატარა, თუმცა საკმაოდ მყარი ფეხვიანი ბალახებით. ამის გამო, ასეთი ფერდობების ზედაპირზე კერამიკა თუ სხვა სახის არტეფაქტები უფრო ცოტა ჩანს. თუმცა, რიგ ადგილებში, მინის ეროზიით გამოწვეულ ნაპრალებში კარგად ჩანს, რომ არქეოლოგიური არტეფაქტები ამ ფერდობებზეც იმდენივეა, როგორც სამხრეთის პირზე არსებულ ფერდობებზე.

¹⁹ აღნიშნულ არქეოლოგიურ მასალასთან დაკავშირებით კონსულტაცია გამიწია არქეოლოგმა ქეთევან დიღმელაშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას ვუხდით მას.

მართალია, ამ ქედის ფერდობების ზედაპირზე და ხევებში არსებული არქეოლოგიური მასალა ძალზე უხვია, რიგ ადგილებში კერამიკული ნაწარმის განსაკუთრებული კონცენტრაცია შეიმჩნევა. შეგვეძლო გვეფიქრა, რომ ეს გამონვეულია ბუნებრივი რელიეფის გამო – ბუნებრივი ნალექების მრავალსაუკუნოვანი ზემოქმედებით მთის ფერდობებზე არსებული კერამიკა დაილექა ყველაზე ვიწყო ადგილებში, სადაც რელიეფის გამო წყლის ნაკადები ერთდებოდა. თუმცა, დავაკვირდებით რა ამავე რელიეფს, ვფიქრობ არ შევცდებით თუ დავასკვნით, რომ კერამიკის განსაკუთრებული კონცენტრაცია გამონვეულია არა მხოლოდ ბუნებრივი ფაქტორებით, არამედ ნამოსახლარის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი თუ მდიდრული უბნებით.

ამ მხრივ პირველ რიგში აღსანიშნავია ვრცელი მონაკვეთი, რომელიც სატორგეს მთის ქედის ბოლო – აღმოსავლეთ ნაწილს მოიცავს, სადაც ქედი მთავრდება და დაბლობი იწყება. აქ განსაკუთრებით მდიდრული და მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალა უხვად მოიპოვება ქედის ყველა მხარეს – ჩრდილო, აღმოსავლეთ და სამხრეთ ფერდობებსა და ხევებში, ასევე დასავლეთით, სადაც ქედი მალღდება სატორგეს მთისკენ. სწორედ აქ იწყება ის 1 კმ-იანი დიდი ხევი, რომელიც სატორგეს მთას სამხრეთიდან ზღუდავს. ბუნებრივია, ასეთი ადგილი ამ დიდი დასახლებისათვის სტრატეგიული მდებარეობის იქნებოდა და აქვე იქნებოდა გარკვეული თავდაცვითი, სავაჭრო თუ სხვა მნიშვნელოვანი დანიშნულების ნაგებობებიც. სწორედ ამით უნდა იყოს გამონვეული ამ ადგილას არქეოლოგიური მასალის განსაკუთრებული კონცენტრაცია.²⁰

მეორე ასეთი უბანი კი მდებარეობს ქედის თითქმის შუა ნაწილში, ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს. აქაც გვხვდება ბუნებრივი თავისებურება – ქედისკენ მიემართება შედარებით გრძელი ხევი, რომლის ჩრდილოეთ მხარეს ამოზიდულია ცალკე მდგომი კლდე. ეს ხევი აქ კიდევ რამდენიმე მცირე ხევად იტოტება და ადის სატორგეს მთის ქედის ყველაზე გამორჩეულ და მარტივად ასასვლელ განშტოებაზე. ამ მცირე ხევებში, და განსაკუთრებით შუა ფერდობის ერთ ბაქანზე, თავისუფლად შეიძლება ითქვას, რომ არქეოლოგიური მასალის ყველაზე დიდი კონცენტრაციაა მთელი მთის მასშტაბით. ამავე ხევის დასაწყისში, ფერდობის კიდეზე, სადაც მინა ჩამორეცხილია, დღემდე შემორჩენილი მინაში ჩამარხული ქვის სახურავიანი ქვევრი, რომელიც დღეისათვის ნახევრად არის დარჩენილი. ისევე როგორც მეზობელ ხევებში, და ამ ხევში განსაკუთრებით, მინის სხვადასხვა ფენებში ჩანს ერთად კონცენტრირებული ნახშირისა და თიხის ნაშთები. როგორც ჩანს, ეს ძველი სახლების კერები უნდა იყოს. ალაგ-ალაგ მინის ფენებში ჩანს ძვლებიც, რომელთა ნაწილი აშკარად ადამიანისაა, ნაწილი კი ჯერ კიდევ დასაზუსტებელია. როგორც ქვემოთ, სხვა თავებში ვნახავთ, ამ დიდი ნასახლარის ზემოთ, სატორგეს მთის ზედა ნაწილში, კლდეში ნაკვეთ დიდ ეკლესიამდე, არის სამი ხელოვნურად მოსწორებული მოზრდილი ფერდობი, სადაც ასევე მოიპოვება კერამიკა და გვხვდება რამდენიმე ნაგებობის ნაშთი.

²⁰ | უბნის ზოგადი კოორდინატები: 41°19'49.37"N 45°49'33.99"E.

როგორც ჩანს, ბუნებრივად ყველაზე იოლი და მოკლე ასასვლელი გზა სატორგეს მთის ზედა ნაწილში სწორედ ამ ხევზე და განშტოებაზე გადიოდა, რამაც გამოიწვია ამ მონაკვეთის სტრატეგიული მნიშვნელობა, ამ უბნის მჭიდროდ განაშენიანება და განსაკუთრებული სიმდიდრე. სწორედ ამით უნდა აიხსნას არქეოლოგიური მასალის განსაკუთრებული კონცენტრაცია აღნიშნულ მონაკვეთში.²¹

საერთოდ, აღნიშნული მთის მიმდებარე ტერიტორიაზე კერამიკული ნაწარმისა და ზოგადად არქეოლოგიური მასალის გავრცელება საკმაოდ დიდ ფართობზე, ცვალებადი სიხშირით გვხვდება. შეგვეძლო დეტალურად აღგვეჩინოთ ეს მონაკვეთები, თუმცა, იმისათვის, რომ მიკითხველმა უკეთესად აღიქვას სურათი, დავამზადეთ სპეციალური რუკა, რომელიც ზუსტად ასახავს სატორგეს მთის არქიტექტურულ ძეგლებსა და არქეოლოგიური მასალის გავრცელების არეალებს, სადაც მუქ ფერად არის აღნიშნული კერამიკისა და სხვა არტეფაქტების განსაკუთრებული კონცენტრაცია, ხოლო ბაც ფერად შედარებით მცირე კონცენტრაცია (რუკა 2).

ამ მხრივ საინტერესოა, რომ სატორგეს მთის ქედსა და მდ. იორს შორის მდებარე ქვიშიან დაბლობზე კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტები ძალზე ფრაგმენტულად გვხვდება, რის გამოც, კვლევის ამ ეტაპზე, რთულია ითქვას გრძელდებოდა თუ არა აქაც ეს დასახლება.

აღსანიშნავია, რომ ამ დაბლობზე, მთასთან ახლოს, ჩანს გრძელი მართკუთხა და მრგვალი ნაგებობების მოხაზულობა, სადაც ასევე ჩანს კერამიკა.²²

განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ ამ დაბლობის ჩრდილოეთ კიდეზე, იქ სადაც მთავრდება ქვიშიანი მინდორი და იწყება მდინარის ბუჩქებითა და მცირე ხეებით დაფარული ჭალა, არის კონცხისებური ფორმის ტერიტორია, სადაც, ოდნავ შემადლლებულ ადგილზე, სხვადასხვა გრძელი ნაგებობების საძირკვლების კვალია.²³ საბჭოთა პერიოდის 1:25000 მასშტაბიან რუკაზე ამ ადგილზე მონიშნულია რუსული შემოკლებული სიტყვა ЗИМ., რაც მეველე-მეცხვარეთა ზამთრის სადგომს უნდა აღნიშნავდეს. ადგილზე მართლაც გვხვდება თანამედროვე სამშენებლო მასალის ნამტვრევები. თუმცა ამავე მონაკვეთში ასევე განსაკუთრებით ბევრია კერამიკული ნაწარმი, მათ შორის იმპორტული (დასავლური) კერამიკის ფრაგმენტები.

აღნიშნული ფაქტი ზოგად წარმოდგენას გვიქმნის ამ ნამოსახლარის დიდ მასშტაბებზე.

ბუნებრივია, ყველა სახისა და მასშტაბის ნასახლარს ესაჭიროებოდა სხვადასხვა სახის ნაგებობები. ჩვენ შემთხვევაში საინტერესოა, სხვადასხვა ადგილას, ფერდობებსა თუ

²¹ II უბნის ზოგადი კოორდინატები: 41°19'53.69"N 45°49'16.06"E.

²² ობიექტის კოორდინატები: 41°20'6.99"N 45°49'21.39"E. მართკუთხა ნაგებობის მიახლოებითი ზომები: 30X11 მ-ზე; წრიული ნაგებობის მიახლოებითი დიამეტრი: 8 მ.

²³ ობიექტის კოორდინატები: 41°20'27.08"N 45°50'4.26"E.

ხევებში, შეგვხვდა რიყის ქვების კონცენტრაციაც. ასევე ხშირად გვხვდება სხვადასხვა ზომის კრამიტი, ზოგი მთლიანად, ზოგიც ფრაგმენტულად. გვხვდება სხვადასხვა ზომის ძველი ლურსმებიც. ერთ ადგილზე ვიპოვეთ ქვისგან ნათალი აგურიც, რომლის ერთი კუთხე მოჭრილი აქვს, ხოლო მეორე მხარეს მრგვალი ჩაღრმავებაა (სურ. 26). როგორც ჩანს ეს უნდა ყოფილიყო ზღურბლის ნაწილი, რომელშიც კარი იყო ჩასმული. ზემოთ უკვე ვახსენეთ თიხის კერებისა და შიგნით ნახშირის ნაშთები. ამგვარად, ზედაპირული დაკვირვებით შეგვიძლია შემდეგი ვარაუდი გამოვთქვათ: ნამოსახლარის ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო რიყის ქვით ნაგები შენობები (რაც, ზოგადად, კახეთ-ჰერეთის ძველი არქიტექტურისთვის არის დამახასიათებელი). დროთა განმავლობაში სახლები დაინგრა, ხოლო ზემოთ უკვე ნახსენები კლიმატური და გეოლოგიური პირობების გამო, შენობების საძირკვლები თუ კედლის ნაშთები ზედაპირზე აღარ იკითხება. შესაძლებელია ასევე ყოფილიყო ხის ნაგებობებიც, რომლების ნაშთებიც კი არ შემორჩა.²⁴

აღსანიშნავია ისიც, რომ ქედის მეორე მხარეს, ღრმა კლდოვან ხევეში კრამიკა მხოლოდ დასაწყისში გვხვდება. ეს ხევი თანდათან ვიწროვდება და რთული რელიეფის გამო, ხევის ბოლომდე გასვლა, ფაქტობრივად, შეუძლებელია. აქ ნასახლარები არ შეგვხვედრია.

წინამდებარე თავის რამდენიმე ბოლო განსახილველ საკითხებს შორის, ერთ-ერთი ყველაზე აქტუალური ამ ნამოსახლარის სტატუსია. იყო თუ არა ეს დიდი ნამოსახლარი ქალაქი?

დავინწყით იმით, რომ ამ მიდამოებში არსებული ტოპონიმი „ნაქალაქარი“, ადგილობრივი მეველეებისა და მწყემსებისგან ჩაუნერიათ ჯერ კიდევ 1998 წელს, *გარეჯის კვლევის ცენტრის* ექსპედიციის წევრებს.²⁵ ეს შესაძლოა მართლაც ასახავდეს ამ ნასახლარის ძველ სტატუსს, თუმცა, უცნობია როდის და ჰქვია ამ ადგილს ეს ტოპონიმი.

ამავე დროს, როგორც ზემოთაც ვნახეთ, არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ადამიანის ცხოვრების კვალი აქ სულ მცირე ელინისტური ეპოქიდან იწყება და XIII-XIV საუკუნეებამდე უწყვეტად გრძელდებოდა.²⁶ ამხელა ქრონოლოგიური მონაკვეთის გათვალისწინებით, კვლევის ამ ეტაპზე, შეუძლებელია ითქვას რა იყო აქ თავიდან – მცირე დასახლება, დაბა თუ პირდაპირ ქალაქი. შესაძლოა დასახლების ევოლუცია ამ საუკუნეებში სხვადასხვა დინამიკითა და თანმიმდევრობითაც განვითარებულიყო.

²⁴ მართალია დღეისათვის საშენი მასალისათვის ვარგისი ხეები მიმდებარე ტერიტორიაზე ძალზე ცოტა ხარობს ივრის ჭალებში და ერთი შეხედვით ეს შეიძლება გამორიცხავდეს აქ ძველი ხის ნაგებობების არსებობას, ქვემოთ ვნახავთ, რომ ივრის აუზში წყალსაცავებისა და საგუბარების გაშენებამდე, მისი ჭალები ძალზე ფართო ტერიტორიას მოიცავდა.

²⁵ ზ. სხირტლაძე, შ. ლეჟავა, მ. კიკნაძე, კიდევ ერთი უცნობი მონასტერი გარეჯში, გვ. 4.

²⁶ ამ მხრივ, ჩვენი კვლევა კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია, რადგან მანამდე კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის წევრებმა ადგილობრივი არქეოლოგიური მასალა ზოგადად XI-XII საუკუნეებით დაათარილა, გარეჯის კვლევის ცენტრმა კი IX-XIII საუკუნეებით. საერთოდაც, ადგილზე ნანახი ბრინჯაოს ნივთების სათანადო შესწავლის შემდეგ, არ არის გამორიცხული, ნამოსახლარის ქრონოლოგიური ჩარჩო ბრინჯაოს ხანამდეც კი დაძველდეს.

ამავე დროს, ამ ეტაპზე უცნობია სატორგეს მთის ზედა ნაწილში არსებული სამი მოზრდილი ხელოვნური ტერასის მიმართება ამ ნამოსახლართან. იმ შემთხვევაში, თუ ეს ტერასებიც და მასზე არსებული ნაგებობები ქვემოთ არსებული დასახლების ნაწილი იყო, გამოდის, რომ საქმე გვაქვს ნაქალაქართან, რომლის დანიშნულებული სოციალური ფენის წარმომადგენლები სწორედ ამ ზედა ტერასებზე ცხოვრობდნენ. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ ამ ტერასებზე არსებული კერამიკა, უფრო დაბალი ხარისხის ჩანს, ვიდრე ქვედა ნაწილში. შესაბამისად, ზედა ტერასები, შესაძლოა უშუალოდ იქ არსებული მონასტრის საკუთრება ყოფილიყო, და არა ქალაქის ზედა ნაწილი (ყოველ შემთხვევაში, მონასტრის დაარსებისას და შემდგომ პერიოდში. ამ ტერასებზე უფრო ვრცლად ქვემოთ ვისაუბრებ).

აღსანიშნავია ისიც, რომ ნამოსახლარის გარშემო არ შეინიშნება გალავნის ნაშთები. ახლო-მახლო არც ციხე-სიმაგრეა. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, აქ, სხვადასხვა მთაზე, მხოლოდ ორი კოშკია (?) გამოვლენილი. ასევე კლდეში ნაკვეთი ქვაბების კომპლექსი, რომელთა გამოყენება მტრის შემოსევისას სახიზრებად იქნებოდა შესაძლებელი. მართალია ადგილობრივი რელიეფი იძლევა შესაძლებლობას სწრაფი გახიზნისათვის ვინრო და რთულად მისასვლელ კლდოვან ხევებში, ვფიქრობთ დასახლებას მაინც უნდა ჰქონოდა გარკვეული თავდაცვითი ზღუდე(ებ)ი. თუმცა მათი კვალის არ არსებობის პირობებში, ვფიქრობთ, გარკვეული კითხვები დასახლების სტატუსის შესახებ კვლავ უპასუხოდ რჩება.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ნამოსახლარზე საკმაოდ ხშირად გვხვდება მაღალი ხარისხის მინის ნაწარმი – სამაჯურები, კანდელები, სხვადასხვა ჭურჭლის ნამსხვრევები. უხვადაა ასევე მინის წიდეები. გვხვდება რკინის წიდეებიც, რაც მეტყველებს ადგილზე მეტალურგიულ წარმოებაზეც. შესაბამისად, ნათელია, რომ XII-XIII საუკუნეებში ამ დასახლებაში მინის წარმოება საკმაოდ მაღალ დონეზე იყო.²⁷ ასევე აღვნიშნეთ, რომ ადგილზე

²⁷ დღევანდელი სახით გაუდაბნობამდე, ქიზიყის ამ მონაკვეთში სხვანაირი – უფრო რბილი და ქალაქური ცხოვრებისათვის შესაფერისი ჰავა და გარემო პირობები უნდა ყოფილიყო. აქვე უნდა ყოფილიყო ტყიანი ადგილებიც. სხვა შემთხვევაში, ვფიქრობთ, ამოუხსნელი დარჩებოდა ნამოსახლარის ტერიტორიაზე მეტალურგიისა თუ მინის წარმოების განვითარების პირობები. ბუნებრივია, რკინისა და მინის წარმოებას, მით უმეტეს ისეთ მაღალ დონეზე, როგორი არტეფაქტებიც მოიპოვება ნამოსახლარის ტერიტორიაზე, სადნობ ღუმელში მაღალი ტემპერატურის მიღწევა ესაჭიროებოდა. ამას კი დიდი რაოდენობის შუშის გარეშე ვერ მიაღწევდნენ. შუშის მთავარი რესურსი კი ივრის ქალები იქნებოდა. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში მდ. იორი აღნიშნულ მონაკვეთში გაცილებით უფრო წყალუხვი მდინარე იყო, რაც უზრუნველყოფდა მისი ქალების უფრო დიდ მასშტაბებზე გავრცელებას, ხეების მრავალრიცხოვნობასა და მრავალფეროვნებას. XX საუკუნიდან კი მდ. იორის აუზში აშენდა რამდენიმე წყალსაცავი (სიონის, დალის) და წყალმიმღები (პაღდო, წყაროსთავი). აღნიშნული წყალმიმღებები კი მდ. იორის წყლის დიდ ნაწილს ანაწილებენ სიონის წყალსაცავში, თბილისის ზღვასა და კახეთის ვრცელ სარწყავ არხებზე (ვრცლად, იხ. ნ. ნითელაშვილი, გ. გულიაშვილი, მ. ბინაძე, მდინარე ივრის ჰიდროლოგიური ანგარიში, ზოგადი ჰიდროლოგიური დახასიათება და წყალდიდობის მოდელირება, საბოლოო ანგარიში (თბილისი, 2020), გვ. 12-41). ყოველივე ამან გამოიწვია მდ. იორის დაპატარავება ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთში, რაც მისი ქალების ფართობის

მოიპოვება X-XIV საუკუნეების მაღალი ხარისხის ადგილობრივი წარმოებისა და იმპორტული მოჭიქული კერამიკა. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ დასახლება აქტიურად იყო ჩართული საერთაშორისო და რეგიონალურ ვაჭრობაში.

ზემოხსენებული ვარაუდის გასამყარებლად საკმარისია დავხედოთ ამ პუნქტის ისტორიულ-გეოგრაფიულ მდებარეობას უფრო დიდ მასშტაბში და ფართო პერსპექტივაში.

ზემოთ, ზოგადად უკვე მიმოვიხილეთ ამ პუნქტის ისტორიულ-გეოგრაფიული მდებარეობა და მნიშვნელობა უძველესი დროიდან დღემდე. კამბეჩოვანის ეს მხარე ამიერკავკასიის მასშტაბით ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი მხარე იყო და არის დღემდე აქ არსებული ვრცელი ზამთრის საძოვრების გამო. ხშირად, სწორედ ეს რესურსი ხდებოდა ამა თუ იმ სახელმწიფოს შორის სამხედრო კონფლიქტის გაჩაღების საბაბი. შედეგად, უძველესი დროიდან კამბეჩოვანის ტერიტორია სხვადასხვა კავკასიური სახელმწიფოს (ქართლის, სომხეთისა ან ალბანეთის) საზღვრებში ექცეოდა. საუკუნეების შემდეგ, ქართული სამეფო-სამთავროების აღმავლობისა და გაერთიანების პერიოდში ეს მხარე უკვე მტკიცედ აღმოჩნდა ქართველთა ხელში. ვრცელი ზამთრის საძოვრების გარდა, ამ მხარის მნიშვნელობა მასზე გამავალი უძველესი სავაჭრო-სატრანზიტო გზების გამოც დიდი იყო. ამ მიზეზების გამო კამბეჩოვანი ისეთივე ისტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული იყო, როგორც ქართლი, კახეთი, ჰერეთი და სხვა.²⁸

ბუნებრივია, რომ ასეთი დიდი დასახლებული პუნქტი ამ ადგილას შემთხვევით არ დაარსებულა. ცნობილია, რომ ძველად გზები სწორედ ხეობებსა და ხევებზე გადიოდა.²⁹ ჩვენთვის საინტერესო ნამოსახლარი კი ამ მხრივ ერთგვარ გზაჯვარედინზე მდებარეობდა: როგორც ბევრჯერ აღინიშნა, ეს ნამოსახლარი მდ. იორის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს. მდ. იორის აუზი კი თავისთავად მნიშვნელოვან სავაჭრო გზას ემთხვეოდა, რომელიც სატორგეს მთის ნამოსახლარიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით უძველეს ქალაქ ხორანთასკენ მიემართებოდა, ჩრდილო-დასავლეთით კი კუხეთ-კახეთის გავლით ერწო-თიანეთისკენ. ეს პუნქტი, დიდი ალბათობით, ხუნანი-რუსთავის დამაკავშირებელ გზის სისტემაშიც ექცეოდა. ჩვენთვის საინტერესო დასახლებასთანვე ახლოს, ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს, მდ. იორს ჩრდილოეთიდან უერთდება ორი შედარებით მცირე მდინარე: მდ. ოლე და უსახელო მდინარე. მდ. ოლეს ხეობა აყოლებსაზე ჩრდილოეთით და შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით ბოდბისკენ მიდის, მისი შენაკადი მდ. კოდა ჩრდი-

შემცირებაზეც აისახა. ძველი სამჭედლოებისა და სადნობი სახელოსნოებისათვის უმნიშვნელოვანესი საწვავი მასალა – მუხის ხე – სწორედ ჭალების განაპირას, ზედა დონეზე ხარობს. მდინარის წყლის მოცულობის კლებამ პირველ რიგში სწორედ ამ ჯიშის ხის ფესვებს მოუსპო საარსებო წყარო. ასე რომ, ქიზიყის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთის დღევანდელი გაუდაბნოების სურათმა არ უნდა შეგვაცდინოს. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში აქ მდ. იორის გაცილებით ვრცელი ჭალები იყო, რაც უზრუნველყოფდა განხილულ დასახლებას ხის მასალით, შეშითა და სხვა საარსებო რესურსებით.

²⁸ დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია, გვ. 33, 44, 77-79.

²⁹ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში (თბილისი, 1966), გვ. 8.

ლოეთიდან მოედინება, ხოლო კიდევ ერთი შენაკადი – მდ. მწარე ოლე (მწარე წყალი) – ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მოედინება და მისი ხეობა აყოლებს ხორნაბუჯისკენ მიდის. ამგვარად, სატორგეს მთის ნამოსახლარი თბილისი-რუსთავი-ხორანთა-ერწო-თიანეთი-ხორნაბუჯის დამაკავშირებელი სავაჭრო გზების ერთ-ერთ კვანძზე უნდა იყოს დაარსებული.³⁰ სწორედ ასეთი მდებარეობის გამო უნდა დანიშნულებულიყო ეს დასახლებული პუნქტი და დროის გარკვეულ მონაკვეთებში, მისი მასშტაბებისა და არქეოლოგიური მასალის მრავალფეროვნების გათვალისწინებით, შესაძლოა ქალაქის სტატუსიც ჰქონოდა.

ნანახი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით აქტიური ცხოვრება აქ, სავარაუდოდ, XIII-XIV საუკუნეებში წყდება. ამ მოვლენის ზუსტი თარიღები, მიზეზები თუ გარემოებები, სათანადო ინტერდისციპლინარული კვლევების გარეშე, უცნობი დარჩება. მანამდე კი ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ვარაუდები გამოვთქვათ.

XIII საუკუნეში პირველი მძიმე დარტყმა კამბეჩოვანმა ჯალალ ად-დინის შემოსევისას მიიღო. ჟამთააღმწერელის მიხედვით თბილისის აოხრების შემდეგ (1226 წ.) მისმა ჯარმა მოაოხრა საქართველოს სხვადასხვა მხარეები, მათ შორის „*კამბეჩიანისა და იორის პირთა*“.³¹

ამის შემდეგ იწყება მონღოლობის პერიოდი. ბუნებრივია, ამ მომთაბარე დამპყრობელისათვის კამბეჩოვანის ზამთრის საძოვრები განსაკუთრებული მნიშვნელობის იქნებოდა.

XIII საუკუნის მეორე ნახევარში ოქროს ურდოსა და ილხანთა (ჰულაგუიანთა) სახელმწიფოების მრავალწლიანი სამხედრო დაპირისპირების დროს, ძირითადად სავაჭრო გზებმა აღმოსავლეთ საქართველოდან შედარებით სამხრეთით გადაინაცვლა. ამას კი ქართული ქალაქების დასუსტება და დაქვეითება მოჰყვა. ისეთმა ქალაქებმა, როგორც იყო რუსთავი, ხუნანი და ხორნაბუჯი, საერთოდ შეწყვიტეს არსებობა.³² ჩვენთვის საინტერესო ნამოსახლარი კი სწორედ ამ ქალაქებს შორის მდებარეობს. გარდა ამისა, 1264 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი სწორედ ოქროს ურდოს ყაენმა ბერქამ ააოხრა. ჟამთააღმწერელის მიხედვით: „*ბერქამან მოაოჯრა ქუეყანა შირვანისა, ჰერეთი, კახეთი და ყოველი იორის პირი და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამდე, და მრავალი სული*

³⁰ სატორგეს სამხრეთით, დაახლოებით 30 კმ-ში მდებარეობდა ძველი ქალაქი ხუნანიც. მათ შორის რამდენიმე მთიანი ქედია. რთულია ითქვას აკავშირებდა თუ არა ამ ორ პუნქტს რომელიმე ხეობებზე გამავალი სავაჭრო გზა.

³¹ ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატიანე, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II (თბილისი, 1959), გვ. 178. ტერმინი „იორის პირი“ ჟამთააღმწერელთან და სხვა მემატიანეებთანაც ხშირად გვხვდება, როგორც კამბეჩოვანის სინონიმი, როგორც ერთნაირი გეოგრაფიული ცნება (დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია, გვ. 27). ქვემოთ ვნახავთ, რომ ეს ფრაზა გვხვდება ასევე სატორგეს ეკლესიის ერთ-ერთ ნაკანონ წარწერაში.

³² დ. კაციტაძე, საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე (სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით) (თბილისი, 1975), გვ. 55.

ქრისტიანე მოსწყდეს, ხოლო ბერქა ყაენი დადგა მათა შინა გარეჯისათა³³. შესაძლოა სწორედ ამ პერიოდსა და მიზეზებს უკავშირდებოდეს სატორგეს დიდი ნამოსახლარის (ან ნაქალაქარის) არსებობის შეწყვეტა თუ არა, დამცრობა-დასუსტება მაინც. მითუმეტეს, როცა არლუნმა 1270-იან წლებში გადაწყვიტა საქართველოს აღწერა, მან „ცნა, რამეთუ უმრავლესი მოოწრებულ იყო, და უმეტეს პერეთი და კახეთი, რამეთუ კამბეჩის ვაკენი მოოწრებულ იყო გამოსვლასა მას თათართასა, ოდეს გამოვიდა ყაენი დიდი ბერქა.“³⁴ ამგვარად, 1270-იან წლებშიც კი ჩვენთვის საინტერესო მიდამოები კვლავ აოხრებული იყო და ცხოვრება არ განახლებულა.

აღსანიშნავია ასევე თემურ-ლენგის 1399 წლის ზამთრის შემოსევა, რომლის ერთ-ერთი მარშრუტი სწორედ ივრის ხეობა უნდა ყოფილიყო. თემურის მოლაშქრეებმა ააოხრეს ეს მხარე და დიდი რაოდენობით ცხვრები, ძროხები და სხვა სახის საქონელი იგდეს ხელთ.³⁵ ივრის ხეობის ეს ნაწილი კი, სადაც სატორგეს ნამოსახლარი მდებარეობს, როგორც აღინიშნა, სწორედ ზამთრის საძოვრებითაა მდიდარი. არ არის გამორიცხული ეს ნამოსახლარიც ამ ლაშქრობისას განადგურებულიყო.

ვახუშტი ბატონიშვილიც სწორედ ბერქა ყაენისა და თემურ-ლენგის შემოსევებს აბრალებს ივრის ხეობის ამ ნაწილის აოხრებასა და ქართული მოსახლეობისგან დაცლას: „გარნა იყო ალაზნის შესართავადმდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი დიდ ფრიად, არამედ მოოწრდა გამოსვლასა ბერქასსა და შემდგომად ლანგ თემურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც. შემდგომად დასხნეს ელნი ამათ ადგილთა აწინდელთა მეპატრონეთა...“³⁶ ძალზე მნიშვნელოვანია, რომ ადგილზე არსებული ზედაპირული არქეოლოგიური მასალის ქრონოლოგია სწორედ XIII-XIV საუკუნეების არტეფაქტებზე წყდება და ემთხვევა ვახუშტის ცნობებს ივრის ხეობის ამ მიდამოების დაცარიელების პერიოდის შესახებ.

მომდევნო საუკუნეებში კამბეჩოვანის დაცარიელებულ ტერიტორიაზე მიგრაციული პროცესები ძლიერდება. აოხრებულ დასახლებებზე სახლდებიან როგორც ქართველები (მაგ. ფშავლები), ასევე მომთაბარე თურქმანები.³⁷ კამბეჩოვანის ჩვენთვის საინტერესო – ზამთრის საძოვრებით მდიდარ მონაკვეთში თურქმანები დასახლდნენ, ამან კი ძველი ტოპონიმების დაკარგვა და უკვე თურქმანული ტოპონიმების დამკვიდრება გამოიწვია. ერთ-ერთი ასეთი ტოპონიმია სწორედ ყაჯირი/ყაჯირდალი. ფაქტია, რომ 1794-1799 წლებში, იოანე ბატონიშვილის მიერ ქართლ-კახეთის აღწერისას, ეს ტოპონიმი უკვე არსებობდა. როგორც ზემოთ ვახსენეთ, აღნიშნული დიდი ნამოსახლარი 1965 წლის

³³ ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატიანე, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 254.

³⁴ იქვე, გვ. 274.

³⁵ იქვე, გვ. 142-144, 171-172, 177; კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე (თბილისი, 1974), გვ. 102-113.

³⁶ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, IV (თბილისი, 1973), გვ. 528.

³⁷ დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია, გვ. 50.

კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაწილეებმა იოანე ბატონიშვილთან მოხსენიებულ ყაჯირდალთან გააიგივეს.³⁸ ზემოთ უკვე ითქვა, რომ „დალ“ თურქმანულ ენებში მთას ნიშნავს, ხოლო „ყაჯირდალი“ ძერძერუკის/ფასკუნჯის მთას. ტოპონიმი „ყაჯირი“ ჩვენთვის საინტერესო ნამოსახლართან ორგან გვხვდება: ერთია ყაჯირის მთა – ნამოსახლარიდან სამხრეთით, დაახლ. 2,3 კმ-ში,³⁹ ხოლო მეორე ყაჯირის ტბა – ნამოსახლარიდან სამხრეთ-დასავლეთით, მთის სისტემის გადაღმა, დაახლ. 4 კმ-ში.⁴⁰ მართალია მიმდებარე ტერიტორიაზე მხოლოდ ერთი – ზემოთ განხილული ნამოსახლარია დაფიქსირებული, ამ ტოპონიმის მატარებელი პუნქტებიდან საკმაოდ დაშორების გამო, რთულია ითქვას ნამდვილად ამ ნამოსახლარს გულისხმობდა თუ არა იოანე ბატონიშვილი თათრული ელემების ერთ-ერთ სადგომად.⁴¹ შესაბამისად, ამ ნამოსახლარის ნამდვილი სახელი კვლავ უცნობი რჩება.

სამწუხაროდ, ზედაპირული დაზვერვისას ვერ ვნახეთ ნუმისმატიკური მასალა. არადა, ისეთი მეტყველი ისტორიული წყარო, როგორც ისტორიული ფულია, უფრო გაამდიდრებდა ჩვენ ცოდნას ამ ძეგლის შესახებ.

საერთოდაც აღსანიშნავია, რომ დაზვერვებისას რამდენიმე ადგილზე შევამჩნიეთ ახლად ნათხარი ორმოები და გაგვიჩნდა საფუძვლიანი ეჭვი, რომ ადგილზე მუშაობდნენ შავი არქეოლოგები, ე.წ. „ოქროს მაძიებლები“. ეს ნამოსახლარი ამ მხრივაც საჭიროებს საჩქარო ყურადღებას, რათა უკანონო გათხრებით არ მოხდეს ძეგლის სხვადასხვა უბნის გაძარცვა და აღმოჩენილი არტეფაქტების უკანონო განკარგვა/გაყიდვა.

რომ შევაჯამოთ ეს თავი, შეიძლება ითქვას, რომ საქმე გვაქვს ძალზე დიდ და მნიშვნელოვან ისტორიულ დასახლებულ პუნქტთან, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში (და შეიძლება ათასწლეულზე მეტი დროის განმავლობაშიც) არსებობდა. გარკვეული პერიოდი ის შეიძლება ქალაქიც ყოფილიყო, რომელიც ძველ საქარავნო-სავაჭრო გზაზე აღ-

³⁸ მეტი სიცხადისთვის მომყავს ციტატა: „...არ არის გამორიცხული ეს „თათრის ელემი“ საზამთრო საძოვრებზე ძველი ქართული მოსახლეობის ნასოფლარებზე სახლობდნენ. ამის საბუთია ის, რომ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ვახუშტი ქიზიყის ტერიტორიაზე ბევრი ნაოხარ-ნასოფლარის არსებობას მიუთითებს. ამისავე საბუთია მდ. ივრის ქვემო წელის მარჯვენა სანაპიროზე კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1965 წ. დაზვერვების დროს მიგნებული ნასოფლარი ყაჯირი (იოანე ბატონიშვილის ყაჯირდალი), რომლის ტერიტორიაზე XI-XII საუკუნეების მასალა იქნა აკრეფილი, ხოლო მის მახლობლად ამართულ სალი კლდეების მასივში გამოკვეთილი ქართული ეკლესიის ნანგრევები აღმოჩნდა, რომლის კედლები თავის დროზე ფრესკებით ყოფილა მოხატული.“ (დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია, გვ. 9).

³⁹ ყაჯირის მთის კოორდინატებია: 41°18'38.26"N 45°49'32.35"E.

⁴⁰ ყაჯირის ტბის კოორდინატებია: 41°18'33.52"N 45°46'26.64"E.

⁴¹ ამ შემთხვევაში ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ეს ნამოსახლარი და მის ზემოთ არსებული კლდეში ნაკვეთი ეკლესია (სატორგეს ეკლესია – ნ. ჟ.) სწორედ კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965 წლის დაზვერვითი სამუშაოების შედეგად გახდა ცნობილი სამეცნიერო საზოგადოებისათვის.

მოცენდა, სადაც ყვაოდა ვაჭრობა, მესაქონლეობა და ადგილობრივი წარმოება (მინის ჭურჭლისა და ნაკეთობების, მოჭიქული კერამიკისა თუ მეტალურგიული ნაწარმის).

ეს დაკვირვება ემყარება მხოლოდ ადგილის ზედაპირულ არქეოლოგიურ დაზვერვებსა და ისტორიულ-გეოგრაფიულ დაკვირვებებს. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რამდენად უფრო გავიღრმავებთ ჩვენ ცოდნას ამ ნამოსახლარის თუ ქალაქის შესახებ სათანადო ინტერდისციპლინარული კვლევებით.

სატორგეს სამონასტო კომპლექსი

ზემოთ უკვე რამდენჯერმე ვახსენეთ, რომ სატორგეს მთაში მდებარეობს კლდეში ნაკვეთი დიდი გუმბათიანი ეკლესია. ასევე სამი ხელოვნური ტერასა⁴² და რამდენიმე ნაგებობა (გეგმა 1; სურ. 27). იმის გამო, რომ კვლევის ამ ეტაპზე ამ ნაგებობებსა და ტერიტორიას ერთი სამონასტრო კომპლექსის შემადგენელ ნაწილებად მოვიაზრებთ, ნაშრომის ამ ნაწილში სწორედ მათ განვიხილავთ.

ხელოვნური ტერასები

ნამოსახლარიდან მთის ზედა ტერასებისაკენ ასვლა რამდენიმე ბილიკით შეიძლება. ორი ყველაზე მარტივი ბილიკი იწყება ნამოსახლარის ზემოთ უკვე ნახსენებ ორ ყველაზე საინტერესო უბანზე, სადაც კერამიკისა და სხვა არქეოლოგიური არტეფაქტების ყველაზე დიდი კონცენტრაციაა მიწის ზედაპირზე (ვრცლად იხ. ზემოთ). პირველი ბილიკი იწყება დიდი ხევის შესასვლელთან, სატორგეს მთის ქედის დასაწყისში. ეს ბილიკი ქედის სერზე გრძელდება და ზედა ტერასებამდე აღის. მეორე ბილიკი კი ქედის შუაში, ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხრიდან აღის მთის განშტოებაზე, რომელიც თავისი მოყვანილობით ყველაზე განსხვავებულია სხვა განშტოებებთან შედარებით. ამ ქედზე ამავალი ბილიკი ქედის სერზე უერთდება პირველ ბილიკს.

კერამიკა ორივე ბილიკზე გვხვდება, თუმცა შუა ნაწილში წყვეტაა. დატერასებულ აღმართზე ასვლისას კი კვლავ იწყება. აღსანიშნავია, რომ ამ ტერასებზე არსებული კერამიკა შედარებით უფრო უბრალოა, ვიდრე ქვემოთ, ნამოსახლარის ტერიტორიაზე არსებული კერამიკა. აქა-იქ კრამიტის ნატეხები და რიყის ქვების კონცენტრაციებიც გვხვდება, რაც ამ ტერასებზე ოდესღაც არსებული ნაგებობების ტიპზე მიუთითებს.

სატრაპეზო/მიწისქვეშა სათავსო

ზედა ტერასის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში კი ძალზე საინტერესო ნაგებობის კვალი ჩანს.⁴³ ეს ნაგებობა, თავის დროზე, *გარეჯის კვლევის ცენტრის* ექსპედიციის წევრმა შ. ლეჟავამ ნახა და აღბეჭდა ფირზე (სურ. 28). ამ ძველ ფოტოზე ჩანს, რომ მიწით თითქმის მთლიანად დაფარულ ნაგებობას თაღოვანი გადახურვა ჰქონდა.⁴⁴ *გარეჯის კვლევის ცენტრის* ექსპედიციის წევრებმა აქ მონასტრის სატრაპეზოს არსებობა ივარაუდეს.⁴⁵

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრის IV ექსპედიციისას (03.07.2021), როდესაც პირველად მოვინახულეთ სატორგეს მთის ტერასები და კულ-

⁴² ტერასების ზოგადი კოორდინატები: 41°19'57.20"N 45°48'60.00"E.

⁴³ ძეგლის კოორდინატები: 41°19'57.66"N 45°48'57.90"E.

⁴⁴ <https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/325812/1/scan0003.jpg>

⁴⁵ ზ. სხირტლაძე, შ. ლეჟავა, მ. კიკნაძე, კიდევ ერთი უცნობი მონასტერი გარეჯში, გვ. 4.

ტურული ძეგლები, ეს ნაგებობა უკვე განსხვავებული სახით დაგვხვდა: ნაგებობის სახურავი ჩანგრეული იყო, ხოლო შიგნით დაგროვილი მინა ნათხარი (სურ. 29). როგორც ჩანს, აქაც შავმა არქეოლოგებმა იმუშავეს, რის შედეგადაც ძეგლი მძიმედ დააზიანეს. ზუსტად როდის მოხდა ეს, რთული სათქმელია. ამოთხრილ მინაზე, რომელიც უკვე დამჯდარი და გამაგრებულია, უხვად მოიპოვება სხვადასხვა სახის კერამიკა. ამ ვანდალური აქტის შედეგად გამოჩნდა, რომ მინაში არსებული ნაგებობის კედლები უხეშად დამუშავებული ქვით არის ნაშენი. კედლებზე შემორჩენილია შელესილობაც. განათხარი ნაწილის მიხედვით ნაგებობა დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენაა წაგრძელებული. მისი სიგანე 2,5 მ-ზე მეტი იყო, ხოლო სიგრძე 3 მ-ზე მეტი, თუმცა ნაგებობის დასავლეთ ნაწილი კვლავ მინით არის ამოვსებული და შეუძლებელია მისი ზუსტი ზომების აღება. ვფიქრობთ, დასაშვებია, აქ მართლაც მონასტრის სატრაპეზო ყოფილიყო (გეგმა 2). ასევე დასაშვებია აქ გარკვეული მინისქვეშა მონასტრის სამეურნეო სათავსო-დარანის არსებობაც. აქ არსებული კერამიკაც ძირითადად X-XIII საუკუნეებისაა.

კოშკი (?)

ამ ნაგებობიდან რამდენიმე მეტრში დასავლეთით, ხევისკენ დამხრობილ კლდის ზედაპირზე ჩანს ორი დიდი ნახვრეტი. ეს ორი ნახვრეტი სატორგეს კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესიის აღმოსავლეთ ნაწილში, საკურთხევლის თავზე ჩანგრეული სახურავია. ამგვარად, ეკლესია ამ მინისქვეშა ნაგებობიდან სულ 15-ოდე მეტრშია, თუმცა ეკლესიამდე მისასვლელად სულ სხვა ბილიკი მიდის.

ეს ბილიკი გრძელდება ამ ბოლო ტერასის თხემზე, სადაც ძალზე ბევრი ბუნებრივი ორმოა და გადაადგილებისას განსაკუთრებული სიფრთხილე გვმართებს. ტერასის შემდეგ ბილიკი გრძელდება კლდოვან ზედაპირზე – მთის ამ მონაკვეთის უმაღლესი კლდოვანი თხემის სამხრეთ მხარეს. მთის ამ მონაკვეთის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში, რომელსაც სამ მხარეს უფსკრული ესაზღვრება, კიდევ ერთი ნაგებობის ნაშთია.⁴⁶ ამ ნაგებობის შესახებ პირველი ცნობები კვლავ *გარეჯის კვლევის ცენტრის* სტატიაში გვხვდება.⁴⁷ დღეისათვის ნაგებობისგან მხოლოდ ორი – ჩრდილო და დასავლეთ კედელია დარჩენილი, რომელთა სიმაღლე 1 მ-დეა. ნაგებია უხეშად დამუშავებული ქვისგან. ნაგებობა შიდა მხრიდან შელესილი იყო სქელი ბათქაშით. სამხრეთ და აღმოსავლეთ ნაწილი ჩავარდნილმა ფერდობმა შეიწირა. სავარაუდოდ, ნაგებობა კვადრატული გეგმის იყო (გეგმა 3). თუ გავითვალისწინებთ მის მდებარეობას – მთის უკიდურეს დასავლეთ თხემზე, საიდანაც კარგად ჩანს ივრის ზეგანი და მთის უკანა ხეობა, შესაძლოა აქ სათვალთვალ კოშკი ყოფილიყო (სურ. 30-31).

ბილიკი აქ მკვეთრად უხვევს და მთის სამხრეთ ფერდობს მიუყვება. მარცხენა მხარეს

⁴⁶ ძეგლის კოორდინატები: 41°19'59.98"N 45°48'53.03"E.

⁴⁷ იქვე, გვ. 4.

ციცაბო კლდოვანი მასივია, მარჯვენა მხარეს კი უფსკრული, რომელიც ღრმა კანიონში ეშვება. ბილიკის ამ მონაკვეთზე სიარულისას განსაკუთრებული სიფრთხილეა საჭირო. კოშკიდან (?) დაახლ. 100 მ-ში, კლდის მასივში, რამდენიმე მეტრის სიმაღლეზე ჩანს შესასვლელი მონასტრის მთავარ ნაგებობაში – კლდეში ნაკვეთ გუმბათიან ეკლესიაში.

კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესია

როგორც უკვე აღინიშნა, ამ ძეგლის შესახებ, ისევე როგორც დიდი ნამოსახლარის შესახებ, სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველ ზოგად ცნობებს დ. მუსხელიშვილის 1997 წლის წიგნში („ქიზიყის ძველი ისტორია“) ვხვდებით, სადაც აღნიშნულია, რომ ეს ძეგლები მონიხულეს კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965 წლის დაზვერვითი ექსპედიციის ნევრებმა (იხ. ზემოთ). ხოლო უფრო დანვრილებით ცნობებს ამ ძეგლის შესახებ გარეჯის კვლევის ცენტრის სტატიის ვხვდებით, რომელიც 1998 წლის დეკემბერში გამოქვეყნდა გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკაში“ (იხ. ზემოთ). ქვემოთ შევეცდებით მაქსიმალურად ვრცელ ინფორმაციას მოვუყაროთ თავი ამ ძეგლის შესახებ.

მონასტრის მთავარ ნაგებობას – კლდეში ნაკვეთ დიდ გუმბათიან ეკლესიას⁴⁸ – შესასვლელი სამხრეთი მხრიდან ჰქონდა. დღეისათვის სამხრეთი კარი თითქმის ბოლომდე ამოვსებული ჩამოშლილი და გაქვავებული მიწით. თუმცა, ტაძარში შესვლა შესაძლებელია კარის ზემოთ მდებარე მოზრდილი სარკმელი-ლიობიდან.

გარეგნული დათვალიერებით ირკვევა, რომ სამხრეთი კარის დასავლეთ მხარეს კლდეში მცირე კულუარით არის ნაკვეთი. უშუალოდ სამხრეთ კარის გარე ფასადი ერთ ოთხკუთხა სიბრტყეზე ყოფილა მოსწორებული, ხოლო კარი და კარს ზედა ლიობი თაღოვან ქრილშია მოთავსებული. კარსზედა სარკმელი-ლიობის აღმოსავლეთით კიდევ ერთი – ნახევრად ამოვსებული სარკმელი ჩანს (სურ. 32-34).

კარსზედა სარკმელი-ლიობისკენ ასასვლელად საჭიროა მცირე ფერდობის ავლა, რომელიც ზემოდან ჩამოშლილი და გამაგრებული მიწისგანაა წარმოშობილი. ეს ფერდობი არ არის რთული ასასვლელი, თუმცა მაინც დიდი სიფრთხილეა საჭირო, რადგან გამაგრებული მიწის ზედაპირი მაინც ფხვიერია და დაგორების შემთხვევაში ქვემოთ უფსკრულის კიდემდე გაჩერება საკმაოდ რთული იქნება (სასურველია გამოვიყენოთ თოკები).

კარსზედა სარკმელი-ლიობიდან ეკლესიაში შესვლისთანავე ვხვდებით, თუ რა საოცარი მასშტაბის ეკლესიასთან გვაქვს საქმე.

მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესიის ინტერიერი დაახლ. 1,5 მ-ით ამოვსებულია მიწით, მისი სიმაღლე მაინც შთამბეჭდავია. დიდ სივრცეს თავზე დაჰყურებს უყულო გუმბათი, რომელიც ორ თავისუფლად მდგომ ბურჯსა და საკურთხევლის კიდევს ებჯინება. ინტერიერის აღმოსავლეთ მხარეს ნალისებური ფორმის საკურთხეველია. კანკელი

⁴⁸ ძეგლის კოორდინატები: 41°19'57.52"N 45°48'57.20"E.

არ შემორჩენილა. საკურთხევლის ჩრდილოეთ მხარეს ღია სამკვეთლოა, ხოლო სამხრეთ მხარეს ღია ეკვდერი. ეკვდერს მცირე სარკმელიც ჰქონია, რომელიც ახლა ნაწილობრივ ამოქოლილია. ინტერიერის სივრცეები თაღებით უკავშირდება ერთმანეთს. ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთ ბურჯს აღმოსავლეთიდან მოზრდილი მიშენებაც ჰქონია, რომელიც დღეს სანახევროდ ჩანს და ცალი მხარე დაზიანებული აქვს. მისი დანიშნულება ამ ეტაპზე უცნობია (შესაძლოა ყოფილიყო განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი პირის სამყოფელი სივრცე). სამხრეთ, დასავლეთ და ჩრდილოეთ კედლები თაღნარით არის გაფორმებული. ჩრდილოეთ კედელში ორი კარია, რომელიც ეკლესიას დარბაზული ტიპის ეკვდერთან აკავშირებს. ეკვდერის კედლებიც თაღნარით არის გაფორმებული.

ინტერიერის კედლები მთლიანად ყოფილა შელესილი, თუმცა დღეისათვის შელესილობა ნაწილობრივ ჩამოცვენილია. დაზიანებულია ეკლესიის ჭერიც – არის ორი დიდი გამჭოლი ნახვრეტი: ერთი საკურთხევლის აბსიდას შუა ნაწილში, მეორე კი გუმბათის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან. დიდი, თუმცა არა გამჭოლი ნახვრეცია ჩრდილო ეკვდერის ჭერის დასავლეთ ნაწილშიც. შუა ეკლესიაში ჩამოშლილ კლდის მასასთან ერთად გდია მოზრდილი ხის ძელი. როგორც ჩანს, ოდესღაც დაზიანებული ეკლესია გაუმაგრებიათ, თუმცა უშედეგოდ (გეგმა 4; სურ. 35-39).⁴⁹

სატორგეს ქვაბოვანი ეკლესია, სხვადასხვა არქიტექტურული ნიშნებითა და მისი ეპიგრაფიკული ნიშნების მიხედვით (რასაც ქვემოთ ვრცლად შევეხებით), IX-X საუკუნეების ძეგლი უნდა იყოს.⁵⁰

ძეგლის მდგომარეობა საგანგაშოა. სახეზეა ნგრევის სწრაფი დინამიკა. როგორც

⁴⁹ იმისათვის, რომ მკითხველს უკეთესი წარმოდგენა ჰქონდეს ამ ძეგლის არქიტექტურის შესახებ, საჭიროდ მიგვაჩნია ციტატის სახით მოვიყვანოთ გარეჯის კვლევის ცენტრის მიერ შედგენილი აღწერილობაც: „თითქმის მთლიანად არის ამოვსებული სამხრეთი კარიც — ეკლესიაში შესასვლელი ერთადერთი ლიობი. ამის გამო ახლა ეკლესიაში შეღწევა მხოლოდ კარს ზემოთ არსებული მაღალი, სწორკუთხა სარკმლიდან არის შესაძლებელი. მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესიის ინტერიერი ამჟამად სანახევროდ მინით არის დაფარული, თვალს მაინც იპყრობს მისი აზიდული პროპორციები, ხალვათი სივრცე. ესაა მაღალი, გუმბათოვანი ეკლესია მომცრო დარბაზული ტიპის ეკვდერით, რომელიც ჩრდილოეთი მხრიდან ეკვრის. უყელო გუმბათის ფართო, გაშლილი თალი საკურთხევლის კიდეებსა და ორ თავისუფლად მდგომ ბურჯს ებჯინებოდა. ნაღისებრი მოხაზულობის ფართო, შეკვერცხილ საკურთხევლს სამკვეთლო და სადიაკვნე ფართო თაღოვანი ლიობებით უკავშირდება. ასეთივე თაღოვანი ლიობებით იხსნება ისინი დარბაზისკენაც. ეკლესიის ინტერიერი საკმაოდ ჩაბნელებული უნდა ყოფილიყო – სინათლის ერთადერთ წყაროს კარისა და მის ზემოთ გამოკვეთილი სარკმლის ლიობები, აგრეთვე, სადიაკვნეს სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში გაჭრილი შედარებით ვიწრო სარკმელი წარმოადგენდა. როგორც ჩანს ეს უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ეკლესია თავიდანვე იქნა შელესილი და თეთრი ფერის საღებავით დაფარული. ფერწერის კვალი ბათქაშის ზედაპირზე არსად არ ჩანს.“ (ზ. სხირტლაძე, შ. ლეჟავა, მ. კიკნაძე, კიდეც ერთი უცნობი მონასტერი გარეჯში, გვ. 4.).

⁵⁰ იქვე, გვ. 4. IX საუკუნეზე უნდა მიუთუთებდეს ეკლესიის სარკმლის სიდიდეც (დ. თუმანიშვილი, „საბერეები“-ს ეკლესიათა ხუროთმოძღვრება, დიმიტრი თუმანიშვილი, წერილები (თბილისი, 2024), გვ. 43).

აღინიშნა, ამ შთამბეჭქდავი გუმბათოვანი კლდეში ნაკვეთი ეკლესიის სახურავში ორი დიდი ნახვრეცია. 2021 წლის ივლისში ძეგლის მონახულებისას საკუთხეველის კონქის თავზე არსებული ნახვრეტი შედარებით მცირე იყო, ხოლო 2022 წლის 30 ოქტომბერს, ძეგლის ხელახალი მონახულებისას ეს ნახვრეტი საგრძნობლად გაფართოვებული დაგვხვდა. ჩამოცვენილი დაგვხვდა ასევე ამ ნახვრეტთან არსებული შელესილობა. ეს მძიმე ცვლილება სულ რაღაც ერთი წლის განმავლობაში მოხდა (სურ. 40-41).

ნარწერები

ეკლესიის კედლებზე შემორჩენილია შელესილობა, რომელიც ძალზედ ცუდ მდგომარეობაშია. თუმცა, დიდი ალბათობით, სწორედ ამ გამაგრებული მიწის გამო, მეტნაკლებად მყარად არის კედლებზე მიკრული. შელესილობა, ამ გამაგრებულ მიწის ზედაპირთან ახლოს, განსაკუთრებით დასვრილია ტალახის შხეფებით. მიუხედავად შელესილობის ასეთი მდგომარეობისა, ჩვენ მაინც შევამჩნიეთ 20-მდე ძველი ქართული ნაკანრი და საღებავით შესრულებული ნარწერა. ეს ნარწერები, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, IX-XIX საუკუნეებით შემოიფარგლება. ქართული ნარწერების გარდა, ეკლესიის ბათქაშზე განიჩევა რამდენიმე არაქართული ნარწერა, რომელთა იდენტიფიცირება, ჯერ-ჯერობით, ვერ მოხერხდა. ნარწერათა ნაწილს ფარავს მიწის ფენა, თუმცა მუშაობის პროცესში მიწის ამ ფენის თვითნებური მოცილება შელესილობის დაზიანებისა და ჩამოშლის რისკებთან იყო დაკავშირებული. ამის გამო ამ ქმედებისგან თავი შევიკავეთ.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, აღნიშნული ნარწერების ნაწილი აკადემიური სახით 2022 წელს გამოქვეყნდა.⁵¹ ჩვენ ადგილზევე დეტალურად შევისწავლეთ ეს ნარწერები – ამოვიკითხეთ ტექსტები, ავზომეთ, გადმოვიღეთ პალეოგრაფიული პირები. წინამდებარე ნაშრომში ნარმოგიდგენთ ნარწერების ფოტოებს, პალეოგრაფიულ ასლებს, დედნისეულ ტექსტსა და მხედრულ ტრანსკრიფციას. ასევე შემოგთავაზებთ ნარწერების პალეოგრაფიული ანალიზის შედეგად დადგენილ სავარაუდო თარიღებსა და კვლევის წინასწარ დასკვნებს. ნარწერები დალაგებულია სახეობებისა და ადგილმდებარეობის მიხედვით, ქრონოლოგიური პრინციპით.

⁵¹ ნ. ჟღენტი, ძველი ქართული ნარწერები გარეჯის სატორგეს კომპლექსის გუმბათიანი ეკლესიიდან..., გვ. 134-152. მანამდე, გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკის“ 1998 წ-ის სტატიის დაფიქსირებულია ინფორმაცია ამ ნარწერათა არსებობის შესახებ. ასევე გამოქვეყნებულია ერთ-ერთი საღებავით შესრულებული ნარწერის (იხ. ქვემოთ ნარწ. №2) ფოტო (ზ. სხირტლაძე, შ. ლეჟავა, მ. კიკნაძე, კიდეც ერთი უცნობი მონასტერი გარეჯში, გვ. 4). ეს ფოტო ილუსტრაციის სახით გამოქვეყნებულია ასევე „გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები“ I ტომის შესავალ ნაწილში (დ. კლდიაშვილი, ზ. სხირტლაძე, გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტომი I, ნაკვეთი პირველი, წმ. დავითოს ლავრა, უდაბნოს მონასტერი (XI-XVIII სს.) (თბილისი 1999), გვ.15).

წარწერების ტექსტებში გამოყენებული პირობითი ნიშნები:

() – ქარაგმის გახსნა.

[] – აღდგენილი ადგილები.

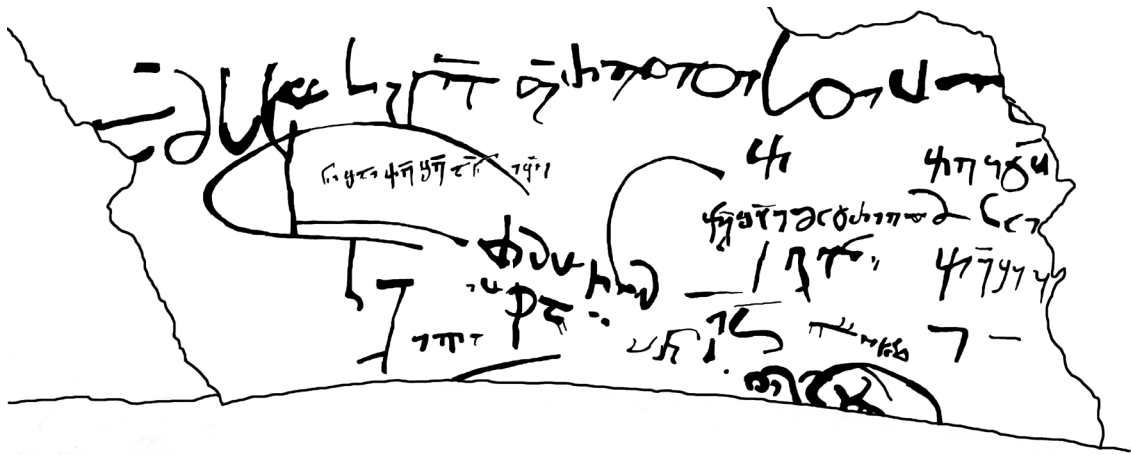
... – დაზიანების გამო გამოტოვებული ადგილები.

{ } – უნებლიედ გამოტოვებული და გამოცემაში აღდგენილი ადგილები.

_ – წაუკითხავი გრაფემა.

< > – ზედმეტი ადგილები.

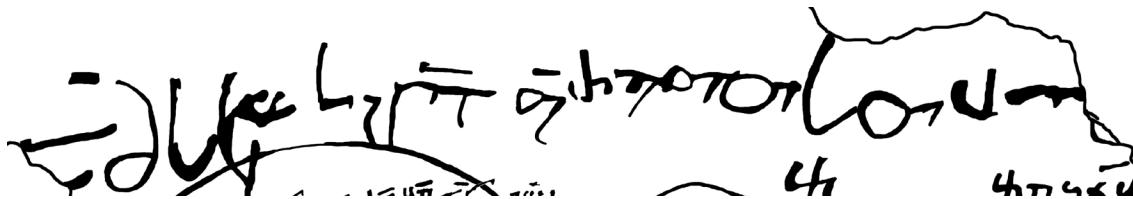
|² – სტრიქონების ნუმერაცია.

სატორგეს ეკლესიის საკურთხევლის შელესილობაზე არსებული წარწერების ერთიანი პალეოგრაფიული პირი (სურ. 42)

ბაურკვეველი ნუსხური წარწერა. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი ნუსხური წარწერა მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მიწის დონიდან 95 სმ-ზე. ნაწერია შავი ფერის საღებავით. წარწერის ფართობი: 248X33 სმ. ყველაზე დიდი გრაფემა: „მ“ – 27X20 სმ; ყველაზე პატარა გრაფემა: „ე“ – 11X9 სმ. თავბოლონაკლული. ქარაგმის ნიშანი: გრძელი და მოკლე სწორი ხაზი. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო ცუდად იკითხება. პალეოგრაფიულ მსგავსებას ავლენს სინას მთის IX-X საუკუნეების ნუსხურ ხელნაწერებთან.⁵² ასევე სატორგეს სხვა ფრესკული წარწერების სიძველის გათვალისწინებით, წარწერას ზოგადად IX-X საუკუნეებით ვათარიღებთ (სურ. 43).

...ამს[ცასყოლ]თუქყოთოსთ[ი]...

...ამ(ი)ს [ხუსე] [ნ(მიდ)ა] თე(ვდო)რე თ თ(უი)სთ[რ] ...

ნიშანის მოსახსენებელი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი ნუსხური წარწერა მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მიწის დონიდან 58 სმ-ზე. ნაწერია შავი ფერის საღებავით. წარწერის ფართობი: 58X8 სმ. ყველაზე დიდი გრაფემა: „ქ“ – 7 სმ; ყველაზე პატარა გრაფემა „ი“ – 1,5 სმ. ქარაგმის ნიშანი: მოკლე დახრილი სწორი ხაზი. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო რთულად, თუმცა მაინც იკითხება. მსგავსი პალეოგრაფიის X საუკუნის

⁵² ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, მეორე შევსებული გამოცემა (თბილისი, 1973), გვ. 83, 85; <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271070457-ms/?sp=16&st=image&r=-0.457,-0.04,1.913,0.805,0>

წარწერა გვხვდება ატენის სიონში.⁵³ სატორგეს სხვა ფრესკული წარწერების სიძველის გათვალისწინებით, წარწერას ზოგადად IX-X საუკუნეებით ვათარილებთ (სურ. 44).

ნი ყუა ჩჳ ყუ რჳ რჳ

ნიყუა ჩჳ ყუ რჳ რჳ

ნიშაი ქ(რისტ)ე შ(ეინყალ)ე ა(მი)ნ, იყ[(ა)ვ(ნ)] (?)

3

გაბრიელის მოსახსენებელი. IX-X სს.

ტიქნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი მრგვლოვანი ნუსხური წარწერა მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მინის დონიდან 55 სმ-ზე. ნაწერია შავი ფერის საღებავით. წარწერის ფართობი: 70X12 სმ. ყველაზე დიდი გრაფემა: „მ“ – 8 სმ; ყველაზე პატარა გრაფემა „ი“ – 2 სმ. ქარაგმის ნიშანი: გრძელი და მოკლე სწორი ხაზი. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო რთულად, თუმცა მაინც იკითხება. შესაძლოა იყოს ბოლონაკლული (მარჯვენა მხარეს თაბაშირი ჩამოშლილია). წარწერის პალეოგრაფია საკმაოდ იშვიათია და მსგავსი ანალოგი რთულად იძებნება. სატორგეს სხვა ფრესკული წარწერების სიძველის გათვალისწინებით, წარწერას ზოგადად IX-X საუკუნეებით ვათარილებთ (სურ. 45).

ჩჳ ყუ რჳ რჳ

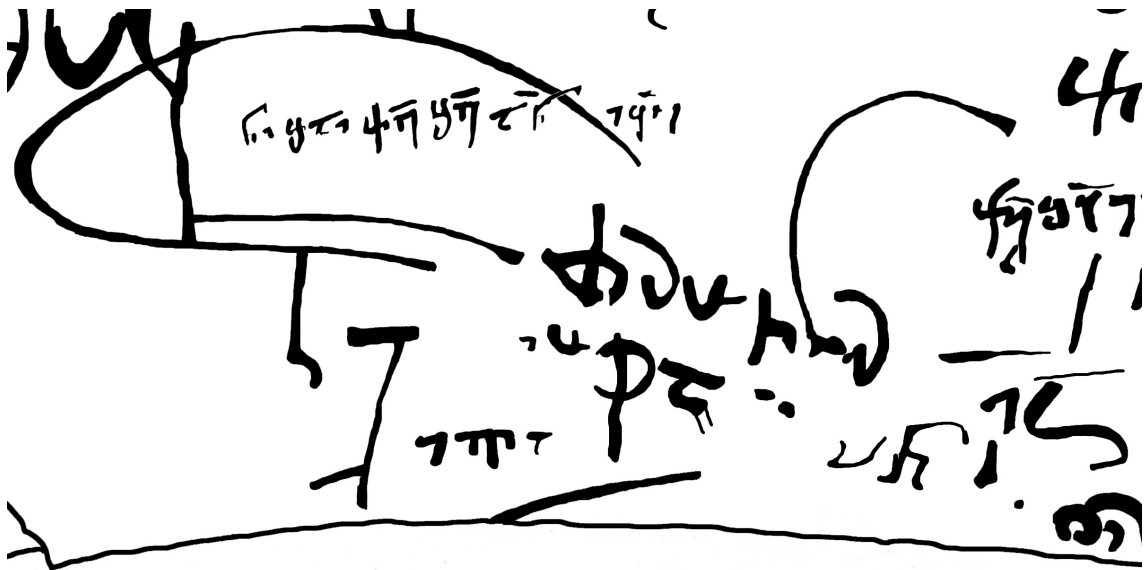
ჩჳ ყუ რჳ რჳ

ქ(რისტ)ე შ(ეინყალ)ეი გაბრიელ მონაი [შენი] (?)

⁵³ გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, ფრესკული წარწერები, I, ატენის სიონი (თბილისი, 1989), გვ. 135.

ფრაგმენტი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 2 სტრიქონიანი ნუსხური წარწერა მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, ცენტრალურ ქვედა ნაწილში. ვინაიდან ტექსტი გაურკვეველია და ვერ დგინდება თავი და ბოლო, ზომების აღება შეუძლებელია. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო ცუდად იკითხება. შესაძლოა იყოს თავბოლონაკლული. მსგავსი გრაფემა „ო“ გვხვდება ატენის სიონის 850 წლის ფრესკულ წარწერაში.⁵⁴ სატორგეს სხვა ფრესკული წარწერების სიძველის გათვალისწინებით, წარწერას ზოგადად IX-X საუკუნეებით ვათარიღებთ (სურ. 46).

ძმა ჩნძ
აქფუ...ჩ...

ძმ(ან)ო, ჩ(უე)ნმ[ან] |² უფა[ლმა]ნ...

⁵⁴ გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, ფრესკული წარწერები, I, გვ. 110-111.

ფრაგმენტი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: ერთი ნუსხური გრაფემა „ქ“ მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, ცენტრალური ნაწილის ზედა მარჯვენა მხარეს. ვინაიდან ტექსტი გაურკვეველია და ვერ დგინდება თავი და ბოლო, ზომების აღება შეუძლებელია. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო ცუდად იკითხება. უნდა იყოს აფსიდას სხვა ფრესკული წარწერების თანადროული (სურ. 47).

ქ †
ქ[(რისტ)ე] (?)

ფრაგმენტი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი მრგვლოვანი ნუსხური წარწერის ფრაგმენტი მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მარჯვენა კიდის ზედა ნაწილში. მიწის დონიდან 66 სმ-ზე. ნაწერია შავი ფერის საღებავით. წარწერის ფართობი: 24X10 სმ. ყველაზე დიდი გრაფემა: „ქ“ – 10 სმ; ყველაზე პატარა გრაფემა „შ“ – 5 სმ. ქარაგმის ნიშანი: გრძელი სწორი ხაზი. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო რთულად, თუმცა მაინც იკითხება. ბოლონაკლულია. წარწერის რიგით IV გრაფემა მსგავსებას ავლენს სხვა თანადროულ წარწერებში დაფიქსირებულ ასო „დ“-სთან,⁵⁵ თუმცა სატორგეს ეკლესიის ამავე კედელზე შესრულებულ გაბრიელის მოსახსენებელ წარწერაში (წარწ. №3) მსგავსი მოხაზულობის გრაფემა, შინაარსის მიხედვით, „ბ“ უნდა იყოს. ამის გამო წაკითხვის ორივე ვერსიას გთავაზობთ. უნდა იყოს აფსიდას სხვა ფრესკული წარწერების თანადროული (სურ. 48).

ქჟ [ყბჟ]... ან ქჟ [ყყჟ]...
I ვერსია: ქ(რისტ)ე, [შ]დ[შ]...
II ვერსია: ქ(რისტ)ე, [შბჟ]...

⁵⁵ გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, ფრესკული წარწერები, I, გვ. 107; ვ. სილოგავა, სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა (თბილისი, 2004), გვ. 208.

ფრაგმენტი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი მრგვლოვანი ნუსხური წარწერის ფრაგმენტი მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მარჯვენა კიდის ქვედა ნაწილში. მინის დონიდან 41 სმ-ზე. ნაწერია შავი ფერის საღებავით. წარწერის ფართობი: 25X13 სმ. ყველაზე დიდი გრაფემა: „ქ“ – 13 სმ; ყველაზე პატარა გრაფემა „ე“ – 6 სმ. ქარაგმის ნიშანი: გრძელი სწორი ხაზი. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო რთულად, თუმცა მაინც იკითხება. ბოლონაკლულია. უნდა იყოს აფსიდას სხვა ფრესკული წარწერების თანადროული (სურ. 49).

ქ[უსუ[უ]...

ქ(რისტ)ე, შ(ეინყალ)ე [უ]...

ფრაგმენტი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი ნუსხური წარწერის ფრაგმენტი მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მარჯვენა ნაწილის შუა ნაწილში. მინის დონიდან 39 სმ-ზე. ნაწერია შავი ფერის საღებავით. წარწერის ფართობი, დაზიანების გამო, არ იზომება. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო რთულად, თუმცა მაინც იკითხება. ბოლონაკლულია. უნდა იყოს აფსიდას სხვა ფრესკული წარწერების თანადროული (სურ. 50).

[ქუსუ[უ]...

ქ(რისტ)ე, ენ...

ფრაგმენტი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი (?) ნუსხური წარწერის ფრაგმენტი მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მარცხენა ნაწილის ქვედა ნაწილში. მიწის დონიდან რამდენიმე სმ სიმაღლეზე. წარწერა შავი ფერის საღებავით. წარწერის ფართობი, დაზიანების გამო, არ იზომება. შესაძლოა იყოს ორ ან უფრო მეტ სტრიქონიანიც. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო რთულად, თუმცა მაინც იკითხება. ბოლონაკლულია. უნდა იყოს აფსიდას სხვა ფრესკული წარწერების თანადროული (სურ. 51).

რუ[...]

ივ[ანე...](?)

უცხო დამწერლობით შესრულებული წარწერის ფრაგმენტი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი წარწერის ფრაგმენტი მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მარჯვენა მხარეს, ქვედა ნაწილში. მიწის დონიდან რამდენიმე სმ სიმაღლეზე. წარწერა შავი ფერის საღებავით. წარწერის ფართობი, დაზიანების გამო, არ იზომება. დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო რთულად, თუმცა მაინც იკითხება. უნდა იყოს აფსიდას სხვა ფრესკული წარწერების თანადროული. შესაძლოა იყოს ძველი ბერძნული წარწერა. შესაძლოა ასევე წარმოადგენდეს ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობით შესრულებული კრიპტოგრამაც (სურ. 52).⁵⁶

ბერძნული წარწერის ვერსია:

[Π...ΜΥ...Δ]

⁵⁶ შეად.: ლ. ათანელიშვილი, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა (თბილისი, 1982), გვ. 124, 126, 128, 136, 309, 311.

უცხო დამწერლობით შესრულებული წარწერის (?) ფრაგმენტი. IX-X სს.

ტექნიკური აღწერილობა: გამოსახულება, რომელიც შეიძლება იყოს უცხო დამწერლობით შესრულებული კიდევ ერთი წარწერის ფრაგმენტი, მდებარეობს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის სამხრეთ ნაწილზე შემორჩენილ შელესილობაზე, მარჯვენა მხარეს, ქვედა ნაწილში. გამოსახულება მიწის დონის ქვემოთ უნდა გრძელდებოდეს. ამის გამო ფართობი არ იზომება. ნაწერია შავი ფერის საღებავით. წარწერის დაზიანება: ტალახის გაქვავებული შხეფებისა და საღებავის გახუნების გამო ცუდად ჩანს. უნდა იყოს აფსიდას სხვა ფრესკული წარწერების თანადროული (სურ. 53).

წარწერის ფრაგმენტი. X-XI სს.

ტექნიკური აღწერილობა: გარდამავალი მხედრულით შესრულებული ნაკანრი წარწერის დასაწყისი მდებარეობს სამხრეთ ეკვდერის აღმოსავლეთ კედელზე შემორჩენილ შელესილობაზე. წარწერა მიწის დონიდან 150 სმ-ზე მდებარეობს. წარწერის ფართობი: 8X5,5 სმ. შელესილობის ჩამოშლის გამო შემორჩენილია მხოლოდ პირველი რამდენიმე გრაფემა; ზოგი ადგილი ამოტეხილია. შესაძლოა ნაკითხვის ორი ვერსია (სურ. 54).

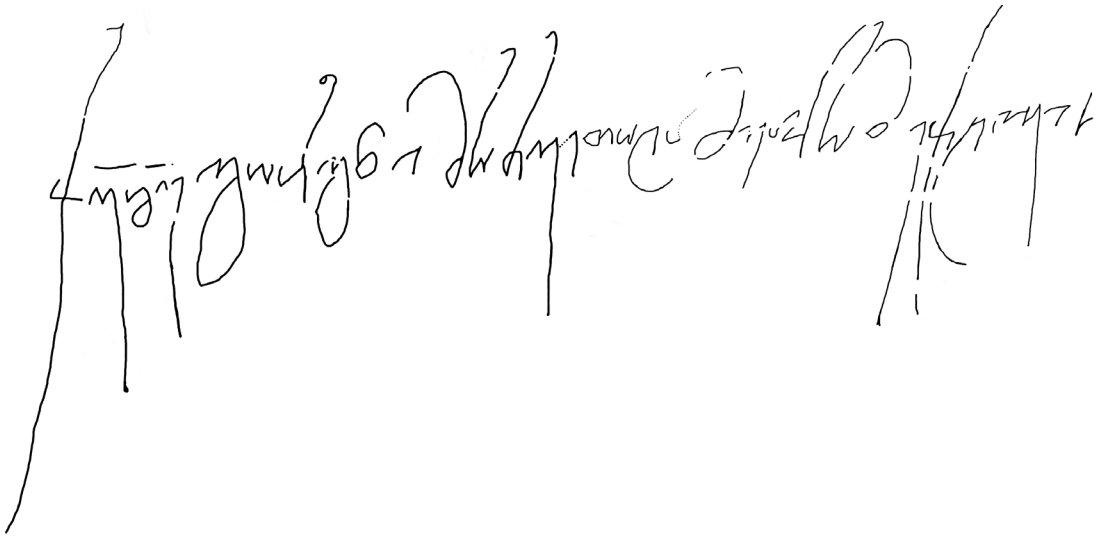

I ვერსია: ღეთ...

II ვერსია: უთ...

გურგენის მოსახსენებელი. XI ს.

ტექნიკური აღწერილობა: 1 სტრიქონიანი გარდამავალი მხედრულით შესრულებული ნაკანრი წარწერა მდებარეობს სამხრეთ ეკვდერის სამხრეთ კედელზე შემორჩენილ შელესილობაზე. მიწის დონიდან 56 სმ. წარწერის ფართობი: 60X29 სმ. ყველაზე დიდი გრაფემა: „ქ“ – 29 სმ; ყველაზე პატარა გრაფემა: „ა“ – 1,5 სმ. ქარაგმის ნიშანი: გრძელი და მოკლე სწორი ხაზი. დაზიანება: ბოლონაკლულია შელესილობის ჩამოშლის გამო; ზოგი ადგილი ამოტეხილია და ართულებს ტექსტის ამოკითხვას (სურ. 56).

ქრუეუბასიბნამსაძიოთსად[ა]შუაძისამოქლას...

ქ(რისტ)ე შ(ეინყალ)ე გურგ(ე)ნი, მ(ი)სა ძეით<ო>ც[ა], მე არსა, მე ქცუის...

შაჰის წარწერა. XVII-XVIII სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 3 სტრიქონიანი მხედრული ნაკანრი წარწერა მდებარეობს სამხრეთ ეკვდერის თაღზე შემორჩენილ შელესილობაზე. მიწის დონიდან 144 სმ-ზე. წარწერის ფართობი: 16X6 სმ. (სურ. 57)

757
757¹ 757² 757³ 757⁴ 757⁵
757⁶

ესა
ესა ნიგნი მე დამინერია
შაქის

ესე |²ესე ნიგნი მე დამინერია |³შაქის.

16

ნარნერა. XVII-XVIII სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 2 სტრიქონიანი მხედრული ნაკანრი ნარნერა მდებარეობს სამხრეთ ეკვდერის თაღზე შემორჩენილ შელესილობაზე. მიწის დონიდან 131 სმ-ზე. ნარნერის ფართობი: 8,5X4 სმ. (სურ. 58)

შეკრე
ქრსიუსისეკრე

[მ]იკ[ვ]ი
[რ]ა და ესა საყდარი.

[მ]იკ[ვ]ი |²[რ]ა და ესე საყდარი.

39

პავლე ბექურიძის წარწერა. XVIII-XIX სს.

ტექნიკური აღწერილობა: 2 სტრიქონიანი მხედრული ნაკანრი წარწერა მდებარეობს სამხრეთ ეკვდერის თაღზე შემორჩენილ შელესილობაზე. მიწის დონიდან 153 სმ-ზე. წარწერის ფართობი: 9X6,5 სმ. ამ წარწერის ქვემოთ არის კიდევ ერთი, სავარაუდოდ უფრო გვიანდელი მხედრული წარწერა, რომელიც არ იკითხება (სურ. 59).

ხელს ვაწერა მე პავლე
ბექურიძე

ხელს ვანერ<ა> მე პავლე |² ბექურიძე.

პავლე [ბექურიძის] წარწერა. XVIII-XIX სს.

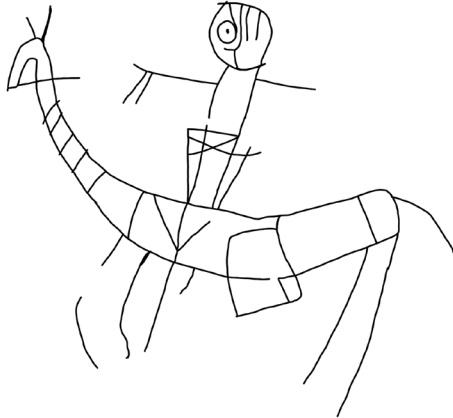
ტექნიკური აღწერილობა: 2 სტრიქონიანი მხედრული ნაკანრი წარწერა მდებარეობს სამხრეთ ეკვდერის თაღზე შემორჩენილ შელესილობაზე. ხელისა და სახელის მიხედვით, წარწერა იმავე პავლე ბექურიძეს ეკუთვნის (სურ. 60).

ხელს ვან
პავლე

ხელს ვან{ერ} |² პავლე.

ნაკანრი გამოსახულები

ნარწერა №20-ის ქვემოთ, თაბაშირზევე, ამოკანრულია მხედარის გამოსახულება. შესაძლოა იყოს ამავე ნარწერის თანადროული და მეტიც – შესაძლოა წარმოადგენდეს ნარწერის ავტორის პორტრეტსაც (სურ. 63).

სამხრეთ ეკვდერის თაღის შელესილობაზე ამოკანრულია ირმებისა და ადამიანების გამოსახულებები. თარიღის განსაზღვრა ვერ ხერხდება. მსგავსი ანალოგების მიხედვით შუასაუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს.

მარჯვენა კიდეში ამოკანრულია, სავარაუდოდ, XVIII საუკუნის მხედრული აბეცე-დარიუმის დასაწყისი: **ქ. აბგ...** (სურ. 64)

წარწერების ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი

აფსიდის ქართული და არაქართული საღებავით შესრულებული წარწერები

ეკლესიის აფსიდაში, სამხრეთ მხარეს შემორჩენილ შელესილობაზე 10 ცალკეული ქართული წარწერა განირჩევა. ამათგან, მხოლოდ 4 წარწერაა, რომლებიც მეტნაკლებად სრულად იკითხება.

წარწერა №1-ში შესაძლოა იხსენიებოდეს წმ. თევდორე. უცნობია, თუ ვისი სახელობის იყო ეს ეკლესია. იმ შემთხვევაში, თუ ამ წარწერაში მართლაც წმ. თევდორეს ამოვიკითხავთ, ეს შესაძლოა იყოს ირიბი მინიშნება ეკლესიის პატრონი წმინდანის შესახებ (წმ. თევდორე ტირონის?).

წარწერა №2 წარმოადგენს ვინმე ნიშაის მოსახსენებელს. როგორც ჩანს წარწერის ავტორი ატარებდა ძალზედ იშვიათ სახელს.⁵⁷ ვინ იყო ნიშაი – სატორგეს ეკლესიის მონესე თუ მომლოცველი, კვლევის ამ ეტაპზე უცნობია. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ გარეჯის პერიფერიულ მონასტრებში მომლოცველთა შესრულებული წარწერები შედარებით იშვიათად გვხვდება.⁵⁸ ამის გათვალისწინებით, ნიშაი, უფრო დიდი ალბათობით, სატორგეს ამ გუმბათიან ეკლესიასთან დაკავშირებული პირი, შესაძლოა მონესე ბერიც კი ყოფილიყო. იგივე შეიძლება ითქვას მომდევნო წარწერაზეც.

წარწერა №3 წარმოადგენს ვინმე გაბრიელის მოსახსენებელს. ნიშაის მსგავსად, გაბრიელიც უშუალოდ ამ ეკლესიასთან დაკავშირებული პირი უნდა ყოფილიყო. ორივეს მოსახსენებელი წარწერა, არც მეტი არც ნაკლები, ეკლესიის საკურთხეველში, კედლის შელესილობაზეა შესრულებული. ეს კი ამ პირთა დიდ მნიშვნელობაზე თუ პრივილეგიაზე უნდა მიუთითებდეს.

წარწერა №4 მართალია ფრაგმენტულად იკითხება და არც ერთი პირის სახელი არ გვხვდება, მაინც საკმაოდ საინტერესო ძეგლია. თუ ტექსტის ჩემეული აღდგენა სწორია და წარწერაში მართლაც გვხვდება სიტყვა „ძმანო“, შესაძლოა აქ იყოს მიმართვა სატორგეს ამ მონასტრის საძმოსადმი. ამავე დროს ტექსტი შესაძლოა წარმოადგენდეს ამონარიდს წმინდა წერილიდან (მოციქულთა ეპისტოლეებიდან?), თუმცა ტექსტი ზუსტად ასეთი თანმიმდევრობით წმინდა წერილში არ იძებნება.

⁵⁷ აღსანიშნავია, რომ სატორგეს ეს წარწერა დაგვეხმარა ზედა თმოგვის ერთ-ერთი წარწერის სწორად ამოკითვაში (იხ. მესხეთის კულტურის ძეგლები, 2023 წლის ექსპედიციების ანგარიშები (ადიგენი, ასპინძა, ახალციხე), ექსპედიციების ანგარიში მოამზადეს: ბ. გოზალიშვილი, მ. ბერიძემ, ლ. ნიქარიშვილმა, ა. იმედაშვილმა, ნ. ჟღენტმა, ნ. ხუსკივაძემ, ნ. ზუმბაძემ, შ. კოლუაშვილმა (თბილისი, 2024), გვ. 345), რომელშიც ასევე ნიშაი უნდა იხსენიებოდეს და არა ნოშაი, როგორც ეს აქამდე იყო ცნობილი (ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტოპონიმია, საღვთისმეტყველო-ლიტერატურული ცენტრები, გამოსაცემად მოამზადეს და გამოკვლევები დაურთეს: ვ. სილოგავამ, ლ. ახალაძემ, მ. ბერიძემ, ნ. სულავამ და რ. ყავრელიშვილმა (თბილისი, 2012), გვ. 56).

⁵⁸ დ. კლდიაშვილი, ზ. სხირტლაძე, გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, გვ. 5-15.

საკუროთხევლის შელესილობის საღებავით შესრულებული სხვა ნარნერები (№5-9) ფრაგმენტულად შემორჩა და, დიდი ალბათობით, სხვა მოწესე ბერებისა თუ მომლოცველების მოსახსენებლებს წარმოადგენს.

მართალია საკუროთხევლის ნარნერები, წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით არაფრის მომცემია, მათი მნიშვნელობა მაინც დიდია. პალეოგრაფიული ანალოგების მიხედვით ეს ნარნერები IX-X საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს. საკუროთხევლის ქართული და არაქართული ნარნერები, ერთი ტექნიკით – შავი ან მუქი ყავისფერი საღებავითა და ფუნჯით არის შესრულებული, რაც მათ თანადროულად შესრულებაზე უნდა მიუთითებდეს. შესაბამისად, ეს მონაცემები უკვე მნიშვნელოვანია ქვაბოვანი ეკლესიის გამოკვეთის პერიოდის დასადგენად: ვინაიდან შელესილობა ეკლესიის თანადროული უნდა იყოს (მისი უკეთ განათების მიზნით), გამოდის, რომ თვითონ ეკლესიაც IX-X საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს. ეს კი კარგად შეესაბამება როგორც უშუალოდ ამ ეკლესიის არქიტექტურულ მონაცემებს, ასევე გარეგან სადარბაზო მშენებლობის ახალ ტალღას, რომელიც სწორედ ამ პერიოდში დაიწყო.⁵⁹ გარდა ამისა, ეს ნარნერები საკმაოდ საინტერესო და იშვიათი პალეოგრაფიული ნიმუშებია ძველი ქართული დამწერლობის ძეგლებს შორის.

ზემოთ უკვე რამდენჯერმე ვახსენე არაქართული ნარნერები. ვგულისხმობ შელესილობის ამ მონაკვეთის ქვედა მარჯვენა მხარეს არსებულ ორ ნაწილს, სადაც ასევე გვხვდება შავი საღებავით შესრულებული უცხო ნარნერები (№10-11).

აღნიშნული უცხო ნარნერების სხვადასხვა ნაწილები შევადარე შუა საუკუნეების სხვადასხვა დამწერლობის ნიმუშებს, მათ შორის ბერძნულს, სომხურს, ალბანურსა და სირიულს. ამ უცხო ნარნერებს შორის, ნარნერა №10-ის ცალკეული ნაწილები, ჩემი აზრით, ყველაზე ახლოს ძველ სირიულ დამწერლობის ნიმუშებთან დგას. ამის ზუსტად დასადგენად დახმარებისათვის მივმართე ძველი სირიული დამწერლობისა და ლიტერატურის მსოფლიოში ცნობილ სპეციალისტს, ოქსფორდის პროფესორს, ბატონ სებასტიან ბროკს. მისი დასკვნით, მიუხედავად იმისა, რომ ნარნერის ცალკეული გრაფემები მართლაც ჰგავს ძველი სირიული დამწერლობის ასოებს, საერთო ჯამში ეს ნარნერები ვერ ჩაითვლება შუა საუკუნეების სირიული დამწერლობის ნიმუშებად.⁶⁰ ნარნერა შესაძლოა ძველი ბერძნულით იყოს ნაწერი, თუმცა ამის ზუსტად თქმა შეუძლებელია. სიტუაციას ართულებს ისიც, რომ ნარნერა №11-ის (თუ ეს მართლაც ნარნერაა და არა რაიმე გამოსახულება) დიდი ნაწილი მინით არის დაფარული და შეუძლებელია მასზე უფრო დეტალური დაკვირვება. როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, მინის ამ ფენის თვითნებური მოცილება შელესილობის დაზიანებისა და ჩამოშლის რისკებთან არის დაკავშირებული, რის გამოც ამ ქმედებისგან თავი შევიკავე. ამგვარად, ეს უცხო ნარნერები დღემდე არ არის იდენტიფიცირებული.

⁵⁹ ზ. სხირტლაძე, შ. ლეჟავა, მ. კიკნაძე, კიდეც ერთი უცნობი მონასტერი გარეგანში, გვ. 4.

⁶⁰ აქვე დიდ მადლობას ვუხდის ბატონ სებასტიან ბროკს გულითადი დახმარებისათვის. ასევე ქალბატონ თამარ ოთხმეზურს, რომელმაც დამაკავშირა ბატონ სებასტიანთან.

ნაკანრი წარწერები

ფრესკული წარწერებისგან გასხვავებით, ეკლესიის ნაკანრი წარწერები წყაროთ-მცოდნეობითი თვალსაზრისით საკმაოდ მნიშვნელოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლებია. თუმცა, როგორც ვნახეთ, მიუხედავად იმისა, რომ წარწერის ტექსტები თითქმის სრულად იკითხება, მათი აღდგენა ასეთივე სიზუსტით ვერ შევძელით. ხოლო რისი აღდგენაც შევძელით, ძალზე საინტერესო მინიშნებებს შეიძლება შეიცავდეს სატორგეს ამ გუმბათიანი ეკლესიის ისტორიისათვის.

ნაკანრ წარწერებს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ზემოთ მოყვანილი წარწერა №13-ია. მასში მოხსენიებულია ვინმე კვირიკე მეფე. ვინ უნდა იყოს ხსენებული პირი?

პალეოგრაფიულად ეს წარწერა, ზოგადად, X-XI საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს. ცნობილია, რომ კახეთის სამთავროსა (საქორეპისკოპოსოს) და შემდგომ კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ამ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში მართავდა სახელი კვირიკეს მატარებელი ხუთი ისტორიული პირი:

1. ქორეპისკოპოსი კვირიკე I არეგმანელი – 893-918 წწ.;
2. ქორეპისკოპოსი კვირიკე II არეგმანელი – 929-976 წწ.;
3. მეფე კვირიკე III დიდი არეგმანელი – 1010, 1014-1039 წწ.;
4. მეფე გაგიკ-კვირიკე ბაგრატუნ-კვირიკიანი – 1039-1058 წწ.;⁶¹
5. მეფე კვირიკე IV ბაგრატუნ-კვირიკიანი – 1084-1104 წწ.

ბუნებრივია, აღნიშნულ წარწერაში მოხსენიებული კვირიკე მეფე ჩამოთვლილთაგან მხოლოდ ერთ კონკრეტულ პირთან უნდა გავაიგივოთ. ამაში შესაძლოა დაგვეხმაროს წარწერაში მოხსენიებული კვირიკეს წოდება (მეფე), ისტორიული გეოგრაფია და წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნები. დავინყოთ წოდებით.

⁶¹ თავის მმართველობის ბოლოსკენ რანთა და კახთა მეფე კვირიკე III უმემკვიდრეოდ დარჩა. ამის გამო მან იშვილა ტაშირ-ძორაკეთის მეფის – დავით უმინაწყლოს ერთ-ერთი ვაჟი გაგიკი, რადგან ის ამავე დროს კვირიკეს დის შვილიც იყო. ბიძის საპატივცემულოდ გაგიკმა დაირქვა მისი სახელი და ასევე კვირიკედ იწოდებოდა. ამავე სახელს უწოდებს ის თავს ე.წ. მელქისედეკის დანერილში (ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, ქართული ისტორიული საბუთები, IX-XIII საუკუნეები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ და ნ. შოშიაშვილმა (თბილისი, 1984), გვ. 30). კვირიკედ, ისევე როგორც გაგიკად, ის იწოდება ასევე მატთანე ქართლისაში (მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I (თბილისი, 1955), გვ. 296-297). მხოლოდ გაგიკად იწოდება ის ხირსის წარწერაში (კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, კრებული შეადგინა და განმარტებები დაურთო თეიმურაზ ბარნაველმა (თბილისი, 1962), გვ. 149-150). არსებობს მოსაზრება, რომ ეს მეფე მისი მოღვაწეობის პირველი წლების შემდეგ სახელ გაგიკს უფრო იყენებდა (ლ. თავაძე, ქორეპისკოპოსი და მეფე, კახეთის პოლიტიკური ისტორია VIII-IX საუკუნეებში (თბილისი, 2022), გვ. 309, 318, 339, 346). თუმცა ჩვენთვის ამას დიდი მნიშვნელობა არ აქვს, რადგან ნარატიულ და დოკუმენტურ წყაროებში გაგიკი დაფიქსირებულია კვირიკეს სახელითაც. შესაბამისად, სახელის მიხედვით, არის ალბათობა რომ სატორგეს წარწერაში სწორედ ეს პირი იხსენიებოდეს.

საქმე ისაა, რომ ნარატიული წყაროების მიხედვით (მატიანე ქართლისა, ვახუშტი ბაგრატიონი), კახეთის სამთავროს მმართველმა ქორეპისკოპოსებმა (მთავრებმა) მეფის ტიტული მას მერე მიიღეს, რაც შეიერთეს რანის (იგივე ჰერეთის) სამეფო. ეს კი უნდა მომხდარიყო 1003-1008 წლებს შორის, დავით არევემანელის მმართველობისას. მეფის ტიტული იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ აქედან მოყოლებული კახეთ-ჰერეთის მეფეთა ტიტულატურის თანმიმდევრობა სწორედ მეფის ტიტულის მემკვიდრეობის მიხედვით დალაგდა – „რანთა და კახთა მეფე.“⁶² შესაბამისად, ზემოთ ჩამოთვლილი ხუთი კვირიკედან, სატორგეს წარწერაში მეფის ტიტულით მოხსენიების გამო, შეგვეძლო ავტომატურად გამოგვერიცხა ქორეპისკოპოსები კვირიკე I და კვირიკე II. თუმცა, მიუხედავად იმისა, რომ მატიანე ქართლისას ავტორი და ვახუშტი ბატონიშვილი ამ ორ კვირიკეს მხოლოდ ქორეპისკოპოსის ტიტულით იხსენიებენ,⁶³ თანადროულ დოკუმენტურ წყაროში – ე.წ. „ფავენელის დანერილის“ მიქაელ მემღვიმისეულ მინაწერში კახეთის ქორეპისკოპოსები ფალლა (ფადლა) და კურიკე⁶⁴ კახთა მეფეებად იწოდებიან. საბუთის აკადემიურ გამოცემაში „ფავენელის დანერილი“ IX საუკუნის II ნახევრით არის დათარიღებული, ხოლო მიქაელ მემღვიმის მინაწერი IX საუკუნის ბოლოთი. შესაბამისად, მათში მოხსენიებული კახთა მეფეები ფალლა და კურიკე გაიგივებულეები არიან ფადლა I და კვირიკე I-თან.⁶⁵ არსებობს განსხვავებული მოსაზრებაც, რომ ეს საბუთი შედგენილია არა IX საუკუნეში, არამედ 918-922 წლებში, ხოლო მასში მოხსენიებული კახთა მეფეები ფალლა და კურიკე არიან არა ფადლა I და კვირიკე I, არამედ ფადლა II და კვირიკე II.⁶⁶ თუმცა წინამდებარე კვლევისათვის არსებითი მნიშვნელობა არც აქვს რომელი ვერსიაა სწორი. ჩვენთვის მთავარი ისაა, რომ ფავენელის საბუთში მოხსენიებული კვირიკე, კვირიკე I იყო თუ კვირიკე II, XI საუკუნის II ნახევრისა და XVIII საუკუნის ნარატიულ წყაროებში მოხსენიებულია როგორც კახთა ქორეპისკოპოსი, ხოლო თანადროულ დოკუმენტურ წყაროში – „ფავენელის დანერილში“ – როგორც კახთა მეფე.

ამ მიზეზების გამო, სატორგეს ეკლესიის ამ ნაკანრ წარწერაში მოხსენიებული კვირიკეს მეფის იდენტიფიკაციისას, მეფის წოდებაზე დაყრდნობით, თეორიულად, ვერც კვირიკე I-ისა და ვერც კვირიკე II-ის კანდიდატურას ვერ გამოვრიცხავთ.⁶⁷

⁶² ლ. თავაძე, ქორეპისკოპოსი და მეფე, გვ. 290-291. ი. ფალავა ფიქრობს, რომ მეფის ტიტული პირველად კვირიკე III არევემანელმა მიიღო (ი. ფალავა, სამ განზომილებაში მოღვაწენი: კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულება, ქრონოსი, 1 (თბილისი, 2020), გვ. 50).

⁶³ მატიანე ქართლისა, გვ. 262-265, 268, 271; ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 132-133, 135, 137, 141, 557, 559-560, 798-800.

⁶⁴ წერილობით ძეგლებში სახელი კვირიკეს ვარიანტები „კურიკე“ და „კკურიკე“ ასევე გვხვდება. ამაზე ოდნავ ქვემოთ ვისაუბრებ.

⁶⁵ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 16-19.

⁶⁶ ლ. თავაძე, ქორეპისკოპოსი და მეფე, გვ. 229, 246-247, 258-259, 264.

⁶⁷ ტიტულატურაზე საუბარს დავასრულებთ ზედაზნის კანკელით. ამ სიძველეზე ორი ისტორიული პირის ძალზე დაზიანებული გამოსახულებაა, რომელთა თანმხლებ წარწერაში იხსენიებიან „ურდუხ

რაც შეეხება ისტორიულ გეოგრაფიას.

როგორც ზემოთაც ვახსენეთ, სატორგეს მონასტერი მდებარეობდა ცალკეულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულში, რომელსაც კამბეჩოვანი ერქვა. ეს პროვინცია ძირითადად რანთა სამეფოს საზღვრებში იყო, თუმცა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში პროვინციის ნაწილი კახთა სამთავროშიც შედიოდა და საზღვარი სწორედ ჩვენთვის საინტერესო ძეგლის მიდამოში უნდა გავლებულიყო (იხ. ზემოთ). ამასთანავე, ნარნერაში თითქოს საუბარია კვირიკე მეფის მიერ მონასტრისათვის (?) იორის პირზე გარკვეული მიწის (?) ბოძებაზე. შესაბამისად, ეს კვირიკე მეფე, ვფიქრობ, იორის პირის, ანუ კამბეჩოვანის მფლობელი უნდა ყოფილიყო (ამაზე ვრცლად ქვემოთ). სამწუხაროდ, უცნობია ზუსტად რომელ სახელმწიფოში შედიოდა სატორგეს მონასტერი აღნიშნულ პერიოდში. შესაძლოა კვირიკე III-მდე, გარკვეული ხნით ამ მიწებს კვირიკე I და კვირიკე II-ც ფლობდნენ, რა დროსაც შეიძლება დაფუკავშიროთ ამ ნარნერის გაკეთება. შესაბამისად, ისტორიული-გეოგრაფიული პრინციპითაც რთულია კვირიკე I-სა და კვირიკე II-ს გამოირიცხვა. ისევე როგორც გაგიკ-კვირიკესი და კვირიკე IV-ის გამორიცხვა, რადგან ამ მიდამოებს პერიოდულად რანთა და კახთა ეს მეფეებიც ფლობდნენ.⁶⁸

მ(ეფ)ე“ და „...ებისკო...“. გამოსახული პირების საერო ჩაცმულობის გამო, მიჩნეულია, რომ ერთ-ერთი პირი ოვსთა მეფე ურდურეა, ხოლო მეორე ქორეპისკოპოსი კვირიკე III დიდი (კახეთის ისტორიული ძეგლების ნარნერები, გვ. 68-76; თ. დადიანი, ე. კვაჭატაძე, თ. ხუნდაძე, შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება (თბილისი, 2017), გვ. 269; ი. ფალავა, სამ განზომილებაში მოღვაწენი: კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულება, გვ. 48). სწორედ ქორეპისკოპოსის ტიტულის მიხედვით გამოთქმულია მოსაზრებაც, რომ აქ გამოსახული უნდა იყოს ქორეპისკოპოსი კვირიკე II (ლ. თავაძე, ქორეპისკოპოსი და მეფე, გვ. 351). კანკელის გამოსახულებათა და ნარნერის დაზიანების გამო, ორივე ვარიანტი თანაბარი წარმატებით არის მისაღები. კვირიკე III-ის შემთხვევაში კი მართლაც უცნაურია, რატომ იხსენიებოდა ეს დიდი მეფე ისევე ქორეპისკოპოსის ტიტულით? (თუ ნარნერის თავბოლონაკულ სიტყვა „...ებისკო...“ მართლა ასე აღდგება). თუმცა, თანადროულ ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან (ალავერდის კანკელის ნარნერა, თორღას ნარნერა) ჩანს, რომ კახეთ-ჰერეთის მეფეები, მეფის ტიტულთან ერთად ქორეპისკოპოსის წოდებასაც ინარჩუნებდნენ (ი. ფალავა, სამ განზომილებაში მოღვაწენი: კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულება, გვ. 49, 55). საერთოდაც, აღნიშნულ პერიოდში ამა თუ იმ მმართველის სამეფო თუ სამთავრო ტიტულატურა ძალზე რთული საკვლევი საკითხია, რადგან ხშირად მეფის ტიტული ნომინალურიც იყო და არ შეესაბამებოდა რეალობას. ხშირად ერთი და იმავე ქვეყნის მეფედ ორი სხვადასხვა პირიც იწოდებოდა. იყო შემთხვევები, როცა ქვეყანას ორი ან მეტი თანამოსაყდრეც მართავდა და ყველას მეფის ტიტული ჰქონდა (ლ. თავაძე, ქორეპისკოპოსი და მეფე, გვ. 266-267, 282-283, 295-296, 302, 354; ტიტულატურის შესახებ ასევე იხ.: ი. ფალავა, სამ განზომილებაში მოღვაწენი: კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულება, გვ. 45-79). ამ მხრივ ასევე აღსანიშნავია ბოლო წლებში სოფ. კლდეისის (ქვემო ქართლი) ეკლესიაში აღმოჩენილი, სავარაუდოდ 1092-1094/5 წლების ნარნერა, რომელშიც ლიპარიტ ბაღვაში რანთა მეფედ იწოდება (ვრცლად, იხ. თ. გოგოლაძე, კლდეისის ღმრთისმშობლის ეკლესიის უცნობი ნარნერები, ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია, 11 (თბილისი, 2024), გვ. 582-610). შესაბამისად, ტიტულატურა ძალზე მნიშვნელოვანი საკითხია, თუმცა ხშირად, სხვადასხვა წყაროთმცოდნეობითი პრინციპით, არაზუსტი ინდიკატორიც შეიძლება იყოს.

⁶⁸ ლ. თავაძე, ქორეპისკოპოსი და მეფე, გვ. 335-353, 374-384.

დაგვრჩა პალეოგრაფია.

მართალია, პალეოგრაფია არც ისეთი ზუსტი სამეცნიერო სფეროა ზუსტი თარიღების დასადგენად, კონკრეტულ შემთხვევაში ყველაზე სანდოდ სწორედ წარწერის პალეოგრაფიული ანალიზი გვესახება.

როგორც აღინიშნა, წარწერა ნაწერია გარდამავალი მხედრულით. ეს არის ძველი ქართული დამწერლობის სპეციფიკური სტილი, რომელიც ქართულ მნიგნობრობაში X-XII საუკუნეებში იყო გავრცელებული. ეს იყო გარდამავალი ეტაპი ნუსხური დამწერლობიდან მხედრულზე. გარდამავალი მხედრულით ნაწერ წარწერებში გვხვდება უკვე მომრგვალებული თუ გამხედრულებული ნუსხური გრაფემები.⁶⁹

წარწერა №13-ის სხვადასხვა გრაფემები ავლენს პალეოგრაფიულ მსგავსებას შემდეგ ნაკანრ ეპიგრაფიკულ ძეგლებთან: გარეჯის მრავალწყაროს ეკლესიის გიორგი ლავრელისა და უცნობი პირის XI საუკუნის წარწერებთან;⁷⁰ თორის ფოთოლეთის ეკლესიის შალვასა და თორნიკეს XI საუკუნის წარწერებთან;⁷¹ სვანეთში: ადიშის მაცხოვრის ეკლესიის სინელის XI საუკუნის წარწერებთან, აცის (იელის) მთავარანგელოზთა ეკლესიის შიო ანგალვიანის XI საუკუნის წარწერასთან, იფრარის მთავარანგელოზის ეკლესიის საღირ არმანიანის XI საუკუნის წარწერა, იფხის წმ. გიორგის ეკლესიის ივანეს XI საუკუნის წარწერა (სიმაღლეში ნაგრძელებული გრაფემები განსაკუთრებით გავს სატორგეს კვირიკე მეფის წარწერას), ლატალის მაცხვარიშის ეკლესიის ბენდეს X საუკუნის II ნახევრისა და გიორგი კვირიკიანის X-XI საუკუნეების წარწერა, ჩვაბიანის მთავარანგელოზის ეკლესიის ამროლას X-XI საუკუნეების წარწერა, ჩვაბიანის მაცხოვრის ეკლესიის გიორგი კვირიკესძის XI საუკუნის წარწერა.⁷²

როგორც ვხედავთ, სატორგეს გარდამავალი მხედრული დამწერლობით შესრულებული წარწერა კვირიკე მეფის მოხსენიებით მსგავსებას ავლენს X-XI საუკუნის, უფრო მეტად კი XI საუკუნის ეპიგრაფიკულ ძეგლებთან. ამის გამო, წარწერაში მოხსენიებულ კვირიკე მეფის გაიგივება კვირიკე I-თან, ასეთ ადრეულ პერიოდში გარდამავალი მხედრული წარწერების დიდი იშვიათობის გამო, მხოლოდ თეორიულ დონეზეა დასაშვები.

⁶⁹ ი. ჯავახიშვილი დამწერლობის ამ გარდამავალ ეტაპს „ნუსხა-ხუცური მრგვლოვანი“ უწოდა და მისი გავრცელება ხელნაწერების მიხედვით XI-XII საუკუნეებით განსაზღვრა (ი. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია (თბილისი, 2024), გვ. 142-143). ვ. სილოგავამ კი გამოიჯნა რბილ და მყარს სანერ მასალაზე გაკეთებული ამ დამწერლობის ტიპები (ვ. სილოგავა, წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (IX-XIII სს.), პალეოგრაფიული და წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა (თბილისი, 1999), გვ. 32).

⁷⁰ იქვე, გვ. 140, 171.

⁷¹ თ. გოგოლაძე, თორის ხეობის ეპიგრაფიკული კორპუსი, როგორც საისტორიო წყარო (თბილისი, 2019), გვ. 50, 56.

⁷² სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვალერი სილოგავამ (თბილისი, 1988), გვ. 232-234, 237, 265, 267, 277-278, 311-312, 372, 392.

საერთო ჯამში, სახელის, ტიტულატურის, ისტორიული-გეოგრაფიისა და პალეოგრაფიის მიხედვით, თეორიულად დასაშვებია სატორგეს ამ ნაკანონ ნარწერაში მოხსენიებული მეფე კვირიკეს გაიგივება ზემოთ ჩამოთვლილ კახეთისა და ჰერეთის მმართველ ხუთივე კვირიკესთან. თუმცა, არა თანაბარი ნარმატებით. ამავე პრინციპების მიხედვით – სახელის, მეფის წოდების, კამბეჩოვანის მტკიცედ ფლობისა და პალეოგრაფიული დათარიღების მიხედვით, ამ ხუთი კანდიდატიდან ყველაზე მეტი ალბათობით ნარწერაში კვირიკე III დიდი უნდა იხსენიებოდეს. მართალია ეს მხოლოდ მოსაზრებაა, თუმცა ვფიქრობთ, ყველაზე ანგარიშგასანევი ვარაუდია. თუ ეს ასეა, გამოდის, რომ ნარწერა მისი მეფობისას – 1010/4-1039 წლებში უნდა იყოს შესრულებული. ამავე ისტორიულ პირზე შეიძლება იყოს მინიშნება ნარწერის შინაარსშიც.

ახლა კი გადავიდეთ ნარწერის შინაარსზე.

როგორც აღინიშნა, ნარწერა თავნაკლულია. დიდი ალბათობით, აკლია ბოლოც. ხოლო რაც იკითხება გარკვევით, იქ ჭირს სიტყვების ზუსტი შინაარსის აღდგენა.

ნარწერაში თითქოს საუბარია კვირიკე მეფის მიერ თობაიოდისათვის (ან სათობაიოდისათვის) იორის პირზე, სავარაუდოდ, მინის ბოძებაზე. ნარწერაში გრაფემების ჯგუფი „ობა“ რომ „უბ(ო)ბა“-ს ფორმით უნდა აღდგეს, გვაფიქრებინებს ისიც, რომ გარდამავალ მხედრულში გრაფემა „ო“-ს გამოყენება „უ“-ს მნიშვნელობით სხვაგანაც ფიქსირდება.⁷³ ამის გამო, „სათობაიოდსა“ ან „სათობაიოდსა“ სიტყვების აღდგენაც პირობითია.

უცნობია თუ ვინ იგულისხმება კვირიკე მეფის წყალობისა თუ შეწირულობის ადრესატად – პიროვნება („წინამძღვარ]სა თობაიოდსა“) თუ ეკლესიისა ან გეოგრაფიული სახელი.⁷⁴ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში მსგავს პირთა და გეოგრაფიულ სახელებსა თუ ტერმინებს, ჯერჯერობით, ვერ მივაგენი. თუ თობაიოდი/სათობაიოდი გეოგრაფიული სახელია, ხომ არ შეიძლება მისი ფუძე იყოს მეგრული „ტობა“-ს დამახინჯებული ვარიანტი „თობა“? ზემოთ უკვე ვახსენეთ, რომ ზანიზმები (მეგრული წარმომავლობის სიტყვები) აღმოსავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკაში, მათ შორის კახეთ-ჰერეთის ტოპონიმიკაშიც მრავლადაა. ხოლო თუ გავითვალისწინებთ, რომ სატორგეს მთის სამხრეთ-დასავლეთით დაახლ. 3,5 კმ-ში ყაჯირის დამშრალი ტბაა, ეს მოსაზრება იმსახურებს არსებობას და შემდგომ კვლევას კონკრეტული დარგის სპეციალისტების მიერ.⁷⁵

⁷³ თ. გოგოლაძე, თორის ხეობის ეპიგრაფიკული კორპუსი, როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 50.

⁷⁴ შეად.: სატორგე – სათობაიოდი, იქნებ ძველი ფორმაა?

⁷⁵ აქვე აღვნიშავთ, რომ ნარწერაში ნახსენებ ამ სახელთან მიმართებაში ვამუშავებთ კიდევ ერთ თეორიას. საქმე იმაშია, რომ ქიზიყში მჭედლობის მფარველი ღვთაების სახელის მნიშვნელობით გავრცელებული იყო სახელი „თობელი“ (ნ. რეხვიაშვილი, ქართული ხალხური მეტალურგია, რკინა-მჭედლობა (ეთნოგრაფიული ნარკვევი) (თბილისი, 1964), გვ. 251). ქიზიყურ ზეპირსიტყვიერებაში კი ჩვენთვის საინტერესო მიდამოებში დაფიქსირებულია ტოპონიმი „თობელი“, რაც მჭედლობის მფარველი ამ კულტის სალოცავის მდებარეობით შეიძლება აიხსნას. როგორც ჩანს, დროთა განმავლობაში სალოცავის სახელი უკვე ტოპონიმად იქცა (აღნიშნული დაკვირვების გაზიარებისთვის მადლობას ვუხდით ენათმეცნიერ ლევან კოჭლამაზაშვილს, რომელმაც ეს ტოპონიმი შირაქის ვაკის ადგილების სახელების ჩანწერისას

წარწერაში იორის მოხსენიება არ არის გასაკვირი. როგორც აღინიშნა, ეკლესია მდ. იორის ქვემო წელზე, მის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს. მათ შორის მანძილი დაახლ. 1,3 კმ-ია. თუმცა, აქ საკითხავია თუ რა იგულისხმება წარწერის ამ კონკრეტულ ფრაზაში („იორ(ი)სა [პ]ირი“) – მდ. იორის პირას მდებარე ერთი კონკრეტული ადგილი, თუ უფრო ზოგადი გეოგრაფიული ტერმინი?

საქმე იმაშია, რომ „იორის პირი/იორის პირნი“, როგორც კამბეჩოვანის ზამთრის საძოვრების ზოგადი გეოგრაფიული სახელი, ხშირად გვხვდება ძველ ქართულ წარატი-ულ წყაროებში.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსთან ვკითხულობთ: „ხოლო მეფესა გიორგის მოეწესენა ნადირობა აჯამეთისა, არღარას ზრუნვიდეს სხუასა, არცა ელოდა აღება-სა ვეჟინისასა და კახეთისა, არამედ ლაშქართა თურქეთასა, რომელ ჰყვა, მისცა ნიჭად სუჯეთი და ყოველი ქვეყანა იორის პირი კუხეთი, რომელი მოოწრდა მუნ დღეინდელად დღემდე.“⁷⁶ ასევე: „განძლიერდა დავით და განამრავლნა სპანი. და არღარა მისცა სულ-ტანსა ხარაჯა, და თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდეს ქართლს. რამეთუ ვიდრე აქამომდე ზამთრისა მოწვენასა თანა ფალანგებითა მათითა ჩამოდგიან ჰავჭალას და დილომს, ჩაღმართ მტკუარისა და იორის პირთა, რამეთუ მათი იყო სადგური.“⁷⁷ ასევე: „რამეთუ ვიდრე მოაქამომდე სთუელთა ჩამოიარინ თურქთა სომხითი, ყოვლითა ფალანგითა მათითა, ჩამოდგიან გაჩინათა, პირსა მტკუარისასა, ტფილისიდგან ვიდრე ბარდავადმდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა.“⁷⁸

ბასილი ეზოსმოდვართან ვკითხულობთ: „ქუემოთ ნაპირის კერძ გრიგოლის-ძე-ნი, და უფროსლა ტბელი, და მაჯატლისძენი მონაპირობდეს, რომელთა შიშითა განძას და ბარდავს ყრმა მცირე ვერ აუტირდებოდა დედასა, და ვერცა თურქნი იორის პირსა და

დააფიქსირა). მით უმეტეს, ამ თეონიმის ტოპონიმად გარდაქმნის ალბათობა არც მეტი არც ნაკლები „თბილისის“ შემთხვევაშიც განიხილება (შ. გაბესკირია, ტოპონიმ „თბილისის“ ისტორიისა და წარმომავლობისათვის, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ენის, ლიტერატურისა და ხელოვნების სერია (თბილისი, 2023) გვ.18-40. არსებობს სადავო მოსაზრებაც, რომ სახელ „თაბალ“-ში გამოიყოფა ქართული სიტყვა „ტბა“-ს არქაული ფორმა „ტაბა“. მართალია ეს მოსაზრება გაზიარებული არ არის (იხ. იქვე, გვ. 24, 31), ჩვენ შემთხვევაში ეს მაინც საინტერესო ნოუანსია). სატორგეს განხილულ წარწერაში მოხსენიებული სიტყვა „სათობაიოდსა/თობაიოდსა“ და ქიზიყში, იგრის ხეობაში დაფიქსირებული ტოპონიმი „თობელის“ მსგავსების საფუძველზე, ჩნდება კითხვა: ხომ არ იგულისხმებოდა აღნიშნულ წარწერაში სწორედ ეს ტოპონიმი, რომლის ტერიტორიაზეც გარკვეული უძრავი ქონება კვირიკე მეფემ შესწირა სატორგეს მონასტერს? ან იქნებ თვით ამ მონასტრის ძველი სახელწოდებაც ეს იყო?

⁷⁶ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), გვ. 322.

⁷⁷ იქვე, გვ. 326.

⁷⁸ იქვე, გვ. 332.

მტკუროს პირსა საძოვარსა აწყენდეს.⁷⁹ ასევე: „ამისთვის არავის მისცემდა მოცალეობასა: ანუ იყვნიან წინაშე მისსა, ახარებდის და საბოძვართა ღირსებისაებრ სწყალობდის და განუსუენებდის, ანუ თვთ წარუძღვს, **იორის პირი** და მტკუროს პირი მოინადირის.“⁸⁰

ჟამთააღმწერელთან: „ესრეთ რა მოაოჯრეს ტფილისი, იწყეს რბევად, ტყუენვად, ჯოცად და კლვად სომხითისა და კამბეჩიანისა და **იორის პირთა**, ქართლს და თრიალეთს, ჯავახეთს და არტანს, ზოგი სამცხეს და ტაოს, კარნიფორას და ანისის მიმდგომთა ქუეყანათა.“⁸¹ ასევე: „ხოლო იწყეს შენებად, და ზამთრის დაიბანაკიან ბარდავს, მტკუროსა პირსა, **იორის პირთა** და აღმომართ გაგამდე.“⁸² ასევე: „ბერქამან მოაოჯრა ქუეყანა შირვანისა, შერეთი, კახეთი და **ყოველი იორის პირი** და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამდე, და მრავალი სული ქრისტიანე მოსწყვდეს, ხოლო ბერქა ყაენი დადგა მათათა შინა გარეჯისათა“.⁸³

როგორც ვხედავთ, „იორის პირი“ ძველ ქართულ წარმართულ წყაროებში კამბეჩოვანის ზამთრის საძოვრების ზოგად სახელად გამოიყენებოდა.⁸⁴

ასეთივე ზოგადი მნიშვნელობით იყო გამოყენებული ეს სიტყვები სატორგეს ეკლესიის ნაკანონ წარწერაში თუ უფრო კონკრეტული მნიშვნელობით, წარწერის ამგვარი ფრაგმენტულობის პირობებში, ზუსტად ვერ გავიგებთ. ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ვარაუდები გამოვთქვათ.

თუ წარწერაში „იორ(ი)სა [პ]ირი“ აღნიშნავს კამბეჩოვანის ვრცელი ზამთრის საძოვრების ზოგად ცნებას, გამოდის, რომ კვირიკე მეფემ ვილაცას ან უშუალოდ მონასტერს უბოძა რაღაც ამ ვრცელ ტერიტორიაზე. თუმცა, ამ შემთხვევაში, ლოგიკურად, წარწერის მომდევნო ნაწილში უკვე კონკრეტული სახელები უნდა ყოფილიყო დასახელებული. როგორც ვნახეთ, მომდევნო ნაწილის აღდგენა ზუსტად ვერ ხერხდება.

ჩვენ უფრო ვიხრებით მოსაზრებისკენ, რომ „იორ(ი)სა [პ]ირი“ წარწერაში უფრო კონკრეტულ ადგილს უნდა აღნიშნავდეს.

როგორც ჩანს, კვირიკე მეფემ ამ ეკლესიას მდ. იორის პირას მდებარე გარკვეული მიწის მონაკვეთი (?) შესწირა. მით უმეტეს, კლდე, რომელშიც ეკლესია არის ნაკვეთი, მდ. იორის მარჯვენა მხარეს, მდინარიდან სულ რაღაც 1,3 კმ-ში მდებარეობს. თუ ჩვენი მოსაზრება სწორია, გავიხსენოთ ზემოთ უკვე ნახსენები ადგილი სატორგეს მთასა და მდ. იორს შორის მდებარე დაბლობის ჩრდილოეთ კიდეზე, იქ სადაც მთავრდება ქვიშიანი მინდორი და იწყება მდინარის ბუჩქებითა და მცირე ხეებით დაფარული ჭალა. ეს კონცხისებური

⁷⁹ ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II (თბილისი, 1959), გვ. 130.

⁸⁰ იქვე, გვ. 131.

⁸¹ ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატთანე, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 178.

⁸² იქვე, გვ. 191.

⁸³ იქვე, გვ. 254.

⁸⁴ ამ მოვლენას ყურადღება ჯერ კიდევ დ. მუსხელიშვილმა მიაქცია ყურადღება (დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია, გვ. 27).

ფორმის ტერიტორია, უშუალოდ მდ. იორთან არის და, როგორც უკვე აღინიშნა, ადგილზე მოიპოვება მრავალფეროვანი კერამიკა, მათ შორის იმპორტული მოჭიქული კერამიკული ნაწარმი.⁸⁵ ხომ არ არის წარწერაში საუბარი ამ მონაკვეთის შენორვაზე მონასტრისათვის?

წარწერაში ამის შემდეგ უნდა იხსენიებოდეს ვინმე გიორგი.⁸⁶ სამწუხაროდ, წარწერის ბოლო ნაწილის აღდგენა, ასოების უცნაური თანმიმდევრობის გამო, ვერ შევძელით.⁸⁷ არ არის გამორიცხული, წარწერას სხვა სტრიქონებიც ჰქონდეს და ამჟამად მინით იყოს დაფარული. თუმცა, წარწერის რიგი გრაფემები ძალზედ მაღალია და მეორე სტრიქონის არსებობის შემთხვევაში, ვფიქრობ მაინც გამოჩნდებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ წარწერა რთულად იკითხება, ვფიქრობ არ შევცდები თუ ვიტყვი, რომ ეს წარწერა წარმოადგენს დიპლომატიკურ ძეგლს – კვირიკე მეფის მიერ სატორგეს ეკლესიისათვის შეწირულობის აქტს. ამ ვარაუდის სასარგებლოდ შეიძლება მეტყველებდეს ასევე წარწერა №20, სადაც ასევე იხსენიება ვინმე კვირიკე.⁸⁸ ბუნებრივია, უფრო დიდი ალბათობით ეს კვირიკეც წარწერა №13-ში მოხსენიებული კვირიკე მეფე უნდა იყოს, ვიდრე ვინმე სხვა კვირიკე. ამასთანავე, წარწერის ავტორი თითქოს თავს კვირიკეს უკავშირებს („ესე მე კურიკეს...“), რაც კვირიკეს დიდ მნიშვნელობაზე უნდა მეტყველებდეს. სამწუხაროდ, წარწერის შუა ნაწილი არ იკითხება, თუმცა, მომდევნო ნაწილში თითქოს იკითხება სიტყვა „დეკანოზი“. ცალკე აღებული წარწერა №20 არაფრის მომცემი იქნებოდა, თუმცა, წარწერა №13-თან შეჯერებით, შესაძლოა ძალზე საინტერესო სურათი მივიღოთ.

შუა საუკუნეების საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული „სამწირველოს“ ინსტიტუტის კულტურა. ესა თუ ის დიდებული კონკრეტულ ეკლესიასა თუ მონასტერში გარკვეული შეწირულობის სანაცვლოდ ამ ეკლესიის ეკვდერში იჩენდა „სამწირველოს“. სამწირველო, გარდა არქიტექტურული ნაგებობისა, ფეოდალური სამეურნეო ორგანიზაცია იყო. მონასტერში სამწირველო, განსაკუთრებული ამაგისა ან შეწირულობის სანაცვლოდ, შეიძლებოდა გაეჩინა როგორც ადგილობრივ – მონასტრის მფლობელ ფეოდალს, ასევე გარეშე ფეოდალსაც. ამავე დროს ხდებოდა მწირველის გამორჩევა. მწირვე-

⁸⁵ ობიექტის კოორდინატები: 41°20'27.08"N 45°50'4.26"E.

⁸⁶ თუ წარწერაში მართლაც კვირიკე III დიდი იხსენიება, შეგვეძლო გვეფიქრა, რომ ამავე წარწერაში იხსენიება მისი თანამედროვე აფხაზთა მეფე გიორგი I (1014-1027 წწ.). სწორედ გიორგი I-მა გაათავისუფლა კვირიკე III საპატიო ტყვეობიდან. კვირიკე მეფე ჯარით ეხმარებოდა გიორგი I-ს ბიზანტიასთან ომისას. გიორგი I-მა ასევე დალაშქრა შამქორი 1026 წელს და უშუალოდ კამბეჩოვანის სიახლოვეს აღმოჩნდა. არ არის გამორიცხული ამ დროსაც კვირიკეს მისთვის სამხედრო დახმარება აღმოეჩინა მათი საერთო მტრის – არანის მმართველ ფადლონის წინააღმდეგ (ლ. თავაძე, კვირიკე III დიდი (თბილისი, 2020), გვ. 40-41, 45-46, 89, 122-123). თუმცა წარწერაში გიორგის წოდება, მით უმეტეს სამეფო წოდება, არ დასტურდება. შესაბამისად, უცნობი რჩება ამ გიორგის ვინაობა.

⁸⁷ სხვა ვარიანტები: 1. „...უკუნ(ი)სამ[დე]“; 2. „...გ(იორგი) უმც[უ]კუნსა...“; 3. „...კონსა მ[ო]ნ[?]ასტერსა...“.

⁸⁸ წარწერაში სახელი კვირიკე გვხვდება „კურიკეს“ ფორმით, რაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ასევე გვხვდება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში.

ლი (იგივე მეეკვდრე) იყო პირი, ვისაც ებარა სამწირველო და ვინც ყველანაირად უზრუნველყოფდა სამწირველოში მისი პატრონისათვის საეკლესიო რიტუალების შესრულებას. ამა თუ იმ პირის სამწირველო არ უქმდებოდა ამ პირის გარდაცვალების გამო, პირიქით, სამწირველო კიდევ დიდხანს აგრძელებდა არსებობას და ამას შემწირველის ფეოდალური სახლი უზრუნველყოფდა. მონასტრის მფლობელი ფეოდალის შემთხვევაში, მწირველს მონასტრის პატრონივე ირჩევდა, უმეტეს შემთხვევაში საკუთარი ფეოდალური სახლიდან ან სანათესაოდან. ხოლო თუ მონასტერი არ იყო სამწირველოს პატრონის საკუთრება, მწირველს მონასტრის საძმო გამოარჩევდა. მწირველის მთავარი დანიშნულება სამწირველოს გამართულად ფუნქციონირებისათვის საორგანიზაციო საქმეებზე ზრუნვა იყო. მწირველებად ინიშნებოდნენ როგორც შავი და თეთრი სამღვდელთა ნარმომადგენელი პირები, ასევე საერო პირებიც. შესაძლებელი იყო მწირველი ყოფილიყო როგორც სამწირველოს სამეურნეო და საორგანიზაციო საქმეების შემსრულებელი, ისევე სამწირველოს მღვდელმსახური – პატრონისათვის უშუალოდ წირვა-ლოცვის აღმვლენი. მწირველობა ხშირად მემკვიდრეობითიც კი იყო. მწირველები ფართო ავტონომიით სარგებლობდნენ, რიგ შემთხვევებში კი უფრო მეტად დამოუკიდებლებიც იყვნენ მონასტრის წინამძღვრისგან. ზოგი მწირველი ბერი ეკვდერისათვის შეწირულ სოფელშიც კი ცხოვრობდა. ამასთანავე, მწირველს ხშირად ეძლეოდა საშემოსავლო ერთეული – სახლი.⁸⁹

ყოველივე ამის ფონზე, ლოგიკური იქნება თუ ვივარაუდებთ, რომ ეკლესიის კარის ზედა სარკმელში შესრულებული წარწერა №20 შესაძლოა ეკუთვნოდეს მეფე კვირიკეს მწირველ (მეეკვდრე) დეკანოზს. ხოლო ეკლესიის სამხრეთ ეკვდერი, სადაც შესრულებულია კვირიკე მეფის დიპლომატიკური აქტი (წარწერა №13) ამ დიდი მეფის სამწირველო იყო, რომელიც სწორედ ამ შეწირულობის აქტით შეიქმნა.⁹⁰ როგორც უკვე აღინიშნა, თუ ეს ვარაუდი სწორია და წარწერაში მართლაც კვირიკე III დიდი იხსენიება, გამოდის, რომ წარწერა №13 კვირიკეს მეფობის პერიოდში, ანუ 1010/4-1039 წლებში უნდა იყოს შექმნილი.

მეფისათვის სამწირველოს არსებობა ფეოდალურ საქართველოში ბუნებრივი მოვლენაა. ამ მხრივ საინტერესოა, რომ რომელიღაც კვირიკე კახთა მეფეს ჰქონია სამწირველო შიო-მღვიმის მონასტერში. 1189/1200 წლის⁹¹ საბუთში შიო-მღვიმის კრებულისა ტოხაჰსძეებისადმი ვკითხულობთ, რომ კვირიკე კახთა მეფის მოძღვარი ყოფილა საბუთის ადრესატების – იოვანე, ნიკოლოზ და ნიანას წინაპარი – ბასილი ტოხაჰსძე. მისივე

⁸⁹ ბ. ლომინაძე, სამწირველო XIII საუკუნეში, მიმოხილველი, I (თბილისი, 1949), გვ. 309-332.

⁹⁰ ვგულისხმობთ სამწირველოს, როგორც ფეოდალურ ინსტიტუციას, და არა ეკვდერს – ტაძრის არქიტექტურულ ნაწილს.

⁹¹ უკანასკნელი კვლევების საფუძველზე, აღნიშნული საბუთის თარიღი შესაძლოა შეიცვალოს/ დაზუსტდეს (იხ. თ. გოგოლაძე, ბასილი მემღვიმისა და მისი ძმის, ბეშქენის საალმშენებლო წარწერა ბჭითების ეკლესიიდან (წარწერის ტექსტის დაზუსტება; ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი, ქრონოსი, 4 (თბილისი, 2023), გვ. 23-36).

დარიგებით, კვირიკე მეფეს მონასტრისათვის შეუწირავს მთიულეთის სოფ. დავათი (დაოთი) და ბარში სოფ. რუეთი/რუეთი. ამ შეწირულობის საფუძველზე კახთა მეფე კვირიკესთვის შეიქმნა სამწირველო – ფეოდალური ინსტიტუტი, რომელზეც ზემოთ ვისაუბრეთ. მწირველებად (მეეკვდრეებად) კი სწორედ ტოხაჰსძეები განაჩინეს. როგორც აღინიშნა, სამწირველო არ ნყვეტდა არსებობას მისი მფლობელის გარდაცვალების შემდეგაც. შესაბამისად, მრავალი წლის შემდეგაც ტოხაჰსძეებს და მათ შემდგომ შთამომავლებსაც ევალეობდათ მწირველთა მოვალეობის შესრულება კახთა მეფე კვირიკეს სულისათვის, რასაც იურიდიულად სწორედ ეს შედარებით გვიანდელი საბუთი უზრუნველყოფდა.⁹²

ზუსტად რომელი კვირიკე კახთა მეფე იხსენიება ამ საბუთში, ისევე როგორც სატორგეს ნაკანრ წარწერაში (ან წარწერებში), უცნობია.⁹³ თუ ერთი მხრივ შიო-მღვიმეში არსებული სამწირველოს პატრონად, ხოლო მეორე მხრივ სატორგეს ნაკანრ წარწერებში მოხსენიებულ კვირიკეს მივიჩნევთ კვირიკე III დიდად, ამ დიდი მეფის ბიოგრაფიას საინტერესო ცნობები დაემატება მისი სამწირველოების სახით.

ცნობილია ისიც, რომ საკუთარი მწირველის გამორჩევის უფლება იმ შემთხვევაში ჰქონდა შემწირველ პირს, თუ იგი უშუალოდ ფლობდა ამ მონასტერს. შიო-მღვიმის შემთხვევაში ეს სახეზეა – კვირიკე კახთა მეფემ დაადგინა საკუთარი მწირველი, რადგან ის ფლობდა შიო-მღვიმის მონასტერს.⁹⁴ სატორგეს შემთხვევაში კი, იქ არსებული კვირიკე მეფის სამწირველოს არსებობის პირობითაც, უცნობია თვითონ დაადგინა იქ მწირველი თუ მონასტერმა. არადა მსგავს ცნობაზე თუნდაც მინიშნების არსებობა ძალზე გაამდიდრებდა ამ ძეგლის ღარიბ ისტორიას.

ამგვარად, სატორგეს ეკლესიის წარწერა №13 ძალზე მნიშვნელოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლია როგორც უშუალოდ სატორგეს მონასტრის ისტორიისათვის, ასევე კახეთ-ჰერეთის მმართველ(ებ)ის ბიოგრაფიისათვის. ვინც არ უნდა იყოს წარწერაში მოხსენიებული კვირიკე მეფე, ფაქტია, რომ მას უშუალო შეხება ჰქონია ამ გრანდიოზულ და ნაკლებად ცნობილ ეკლესიასთან, რაც მისი უცნობი ისტორიისათვის ძალზე მნიშვნელოვანია.

⁹² ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 82-87.

⁹³ მ. სურგულაძე ამ კვირიკე მეფეზე ზოგადად XI საუკუნეს უთითებს, თუმცა კონკრეტულად რომელ კვირიკეს გულისხმობს არ აზუსტებს (მ. სურგულაძე, „მცხეთის სახლი“ (თბილისი, 2016), გვ. 138). კვირიკე მეფის სამწირველოს ვრცლად განიხილავს თავის ნაშრომში ბ. ლომინაძე, თუმცა არც ის უთითებს კონკრეტულად რომელი კვირიკე უნდა იხსენიებოდეს შიო-მღვიმის საბუთში. ის მხოლოდ აღნიშნავს, რომ კვირიკე მეფის მიერ სამწირველოს შექმნისას მონასტერი ჯერ კიდევ არ ყოფილა სამეფო (ბ. ლომინაძე, სამწირველო XIII საუკუნეში, გვ. 316-317).

⁹⁴ იქვე, გვ. 317.

გურგენის მოსახსენებელი წარწერა

მნიშვნელოვანია წარწერა №14-იც. ისევე როგორც წარწერა №13-ში, ამ წარწერის გრაფემებიც გარკვევით იკითხება, თუმცა ტექსტის მეორე ნაწილის აღდგენა ზუსტად ვერ ხერხდება. მით უმეტეს, ტექსტი ბოლონაკლულია. წარწერა წარმოადგენს ვინმე გურგენისა და მისი ძეების (?) შესანდობარ ტექსტს. ეს წარწერა მდებარეობს კვირიკე მეფის წარწერის თავზე, ეკლესიის სამხრეთ ეკვდერში და პალეოგრაფიული ნიშნებით X-XI საუკუნეების, უფრო ზუსტად კი XI საუკუნის წარწერებთან ავლენს მსგავსებას.⁹⁵ წარწერის მდებარეობა მიგვანიშნებს, რომ ეს გურგენიც დიდად მნიშვნელოვანი პირი უნდა ყოფილიყო. თუმცა წარწერის მონაცემები თუ მისი ტექსტის ჩემეული აღდგენა არ გვაძლევს გურგენზე ბევრი დასკვნის გამოტანის საშუალებას.

2022 წლის პუბლიკაციაში, რომელიც ეძღვნებოდა სატორგეს წარწერების პუბლიკაციასა და წინასწარ ვარაუდებს, სხვადასხვა გარემოებაზე დაყრდნობით გამოვთქვით მოსაზრება, რომ ამ წარწერაში მოხსენიებული გურგენი შესაძლოა ყოფილიყო XI ს-ის I ნახევარში მოღვაწე ხორნაბუჯის ერისთავი გურგენ ბერი.⁹⁶ თუმცა ბოლო კვლევებით დადგინდა, რომ ამ ისტორიული პირის წერილობით ძეგლებში დადასტურებული სახელი იყო არა გურგენი (თიკუნით „ბერი“), არამედ გურგენბერი.⁹⁷ შესაბამისად, ჩვენი თავდაპირველი მოსაზრება გაბათილდა.

წარწერის მეორე ნაწილის გაურკვეველი შინაარსის გამო, მისი ამოკითხვა მრავალი ვარიაციით არის შესაძლებელი. თუმცა, იმ შემთხვევაში, თუ ჩვენი ნაკითხვა მართებულია, უფრო ზუსტად კი სიტყვები სწორად გამოვყავით ერთმანეთისგან, წარწერაში შესაძლოა ცალკე სიტყვად ამოკითხულ იქნას „არსა“. შეიძლება თუ არა ეს იყოს კიდევ ერთი პირის სახელი?

ამ მხრივ საინტერესოა, რომ „მატიანე ქართლისა“-ს უძველეს – ანასეულ და ჭალაშვილისეულ ხელნაწერებში გვხვდება პატრონიმი (მამის სახელისგან ნაწარმოები მეტსახელი) „არსის ძე“. შედარებით გვიანდელ მარიამისეულ, მცხეთურ-კლიმიაშვილისეულ და მაჩაბლისეულ ნუსხებში – „არსის ძე“. ხოლო თეიმურაზისეულ ნუსხაში, რომელიც ვახტანგ VI-ის მეცნიერ კაცთა რედაქციას წარმოადგენს – „არშის ძე“.⁹⁸ ბუნებრივია,

⁹⁵ წარწერა №14-ის პალეოგრაფია, ფაქტობრივად, იმეორებს წარწერა №13-ის ზემოთ უკვე მოყვანილ პალეოგრაფიული ანალოგების ნიშნებს.

⁹⁶ ნ. ჟღენტი, ძველი ქართული წარწერები გარეჯის სატორგეს კომპლექსის გუმბათიანი ეკლესიიდან, გვ. 149.

⁹⁷ თ. ჯოჯუა, ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებისა და ეპიგრაფიკული ძეგლების ცნობები მეღესელთა ფეოდალური სახლის შესახებ და საქართველოს XI საუკუნის ორი საკითხი (მეფე ბაგრატ III-ის საკადრო პოლიტიკა ახლად შემოერთებულ ჰერეთში და ხორნაბუჯის ერისთავების მოღვაწეობა კახეთ-ჰერეთის სამეფოში), საერთაშორისო კონფერენცია – ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობა II, თეზისები, (თბილისი, 2023), გვ. 138-139.

⁹⁸ მატიანე ქართლისა, გვ. 051, 268; ქართლის ცხოვრება, რ. მეტრეველის რედაქციით (თბილისი, 2008), გვ. 263.

ძველი ნუსხები უფრო სანდოა და სახელი, რომლისგანაც წარმოდგა ეს პატრონიმი, უნდა იყოს „არსი“.⁹⁹ ამგვარად, ძველ ქართულ ონომასტიკონში ნამდვილად გვხვდება სახელი „არსი“.

კიდევ უფრო საინტერესოა, რომ „მატიანე ქართლისა“-ში მოხსენიებული არსის ძეგლები სწორედ კახეთის ქორეპისკოპოსებთან არიან დაკავშირებულნი. არსის ძეგლები ივანე და ხახუა ქორეპისკოპოს კვირიკე II-ის ფეოდალები იყვნენ. ივანე ფლობდა ლონობანის ციხეს ქსნის ხეობაში, ხოლო ხახუა მარანას ციხეს პატარა ლიახვის ხეობაში. 956 წელს, როდესაც მიმდინარეობდა ომი შიდა ქართლისათვის აფხაზთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს შორის, გიორგი აფხაზთა მეფემ შეიპყრო კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე II. ივანე არსის ძე არ დანებდა მტერს და ლონობანის ციხეს ხანგრძლივი ალყა შემოარტყეს. მარანას ციხე კი სამხედრო ხერხით აიღეს და ხახუა ჯიქეთში გადაასახლეს.¹⁰⁰

ამგვარად, ჩნდება ლოგიკური კითხვა: ხომ არ იხსენიება სატორგეს ეკლესიის გურგენის მოსახსენებელ ნაკანონ წარწერაში სახელი „არსა“-ც (სახელი არსი-ს ნაირ-სახეობა) და ხომ არ შეიძლება ეს პირი ყოფილიყო კავშირში კვირიკე II-ის ფეოდალების ოჯახთან?

დადებითი პასუხი ამ კითხვის პირველი ნაწილზე, ვფიქრობთ, სავსებით არის შესაძლებელი. იმ შემთხვევაში თუ წარწერის ტექსტის აღდგენა „...მე არსა/მე არსამ...“ ფორმით მისაღები იქნება, დიდი ალბათობით აქ სწორედ პირის სახელი უნდა იხსენიებოდეს, იმავე სახელის ოდნავ განსხვავებული ფორმა, როგორც „მატიანე ქართლისაში“ გვხვდება.

რაც შეეხება კითხვის მეორე ნაწილს: როგორც ვნახეთ ივანე და ხახუა არსის ძეგლები X საუკუნის შუა პერიოდის მოღვაწენი იყვნენ. შესაბამისად, მათი მამა არსი ამავე საუკუნის პირველ ნახევარში მოღვაწე პირად უნდა ჩაითვალოს. მიუხედავად იმისა, რომ გურგენის მოსახსენებელი წარწერის ზოგადი პალეოგრაფიული ჩარჩოები X-XI საუკუნეებით შემოიფარგლება, ეს წარწერა (ისევე პალეოგრაფიული ნიშნებით) მაინც არ უნდა იყოს ისეთი ადრეული, რომ მასში ივანესა და ხახუას მამა არსი იხსენიებოდეს (X ს. I ნახ., თუნდაც შუა პერიოდი). ამასთანავე, ჩვენთვის უცნობია ივანესა და ხახუას ნამდვილი გვარი და წარმომავლობა – იყო თუ არა არსის ძე ნამდვილად პატრონიმი თუ უკვე გვარად ქცეული სახელი? ასევე – იყვნენ ისინი შიდა ქართლის მკვიდრი ფეოდალები თუ კახეთ-ჰერეთის დიდებულები?

ყოველივე ამის გამო, გურგენის წარწერაში მოხსენიებული არსას (იმ შემთხვევაში თუ აქ მართლაც ასე უნდა აღდგეს ტექსტი) გაიგივება ივანესა და ხახუას მამასთან (?) ნაკლებად არის შესაძლებელი, თუმცა თეორიულად, მაინც დასაშვებია. თუ მომავალში ეს ვარაუდი დადასტურდა, ვფიქრობთ, ავტომატურად დაზუსტდება ამ წარწერის ქვე-

⁹⁹ ამ საკითხს ყურადღება მიაქცია ლ. თავაძემ (ლ. თავაძე, კვირიკე III დიდი, გვ. 76-77).

¹⁰⁰ ლ. თავაძე, ქორეპისკოპოსი და მეფე, გვ. 272-273.

მოსწავლულ ნარწერაში (№13) მოხსენიებული კვირიკე მეფის ვინაობაც (კვირიკე II), რადგან ზედა (გურგენის) ნარწერა (№14) თითქოს ქვედა (კვირიკეს) ნარწერის გათვალისწინებით არის შესრულებული და მისი თანადროული თუ არა, ოდნავ გვიანდელი უნდა იყოს.

ამასთანავე, თუ ამ ნარწერაში მართლაც ეს სახელი (არსა) იკითხება, მისი, და შესაძლოა თვით გურგენის დაკავშირება არსის ძეგლის ფეოდალურ სახლთან ასევე არ უნდა იყოს გამოსარიცხი. არ არის აუცილებელი მისი გაიგივება მაინც და მაინც X საუკუნის I ნახევარში მოღვაწე ვინმე არსისთან, ივანე და ხახუას მამასთან. სახელების გამეორება ფეოდალურ საგვარეულოებში არა თუ ხშირი, არამედ სავალდებულო წესიც კი იყო. შესაბამისად, შესაძლოა სატორგეს ეს ნარწერა იხსენიებდეს არა ივანესა და ხახუას მამას, არამედ მათ შთამომავალს.

არც არსის ძეგლის თავდაპირველი წარმომავლობის არცოდნამ თუ მოღვაწეობის გეოგრაფიულმა სიშორემ უნდა დაგვაეჭვოს, რადგან სატორგეს გარეჯის დიდი სამონასტრო სისტემის ნაწილი უნდა იყოს. ხოლო გარეჯის სხვადასხვა მონასტრის მოლოცვა შორეული ფეოდალების მიერ და იქ საკუთარი მოსახსენებელი ნარწერების შესრულება არ არის უცხო გარეჯის ეპიგრაფიკისათვის.

როგორც უნდა იყოს, დადასტურდება ზემოთ გამოთქმული ფრთხილი ვარაუდები თუ არა, მნიშვნელოვანია, რომ ნარწერაში სახელი „არსა“-ს აღდგენის შემთხვევაში, გვაქვს მისი ანალოგიური ფორმაც, რომელიც დასტურდება ძველ ქართულ ონომასტიკონში.

ზუსტად ვინ იყო გურგენი, ნარწერის ამგვარი მდგომარეობის გამო, არ ჩანს. თუმცა, მისი მოსახსენებელი ნარწერის არსებობა სატორგეს ეკლესიის ეკვდერში (კვირიკე მეფის სამწირველო-ეკვდერში?), კვირიკე მეფის ნარწერის თავზე, მეტყველებს, რომ ის საკმაოდ მნიშვნელოვანი პირი უნდა ყოფილიყო. შესაძლოა უშუალოდ კვირიკე მეფესთან დაახლოებული პირიც კი.

ვინაიდან სატორგეს ეკლესიის ნარწერა №14-ის ტექსტის მეორე ნახევრის აღდგენა ზუსტად ვერ ხერხდება, ხოლო დაზიანებებისა და ბოლონაკლულობის გამო შემოთავაზებული აღდგენაც ძალზე სათუთაა, იძულებულნი ვართ მხოლოდ ზემოთ გამოთქმული ფრთხილი მოსაზრებებით შემოვიფარგლოთ.

სარკმლის ნარწერა კვირიკეს მოხსენიებით

რაც შეეხება ნარწერა №20-ს: ზემოთ, ნარწერა №13-ის განხილვისას ეს ნარწერა უკვე ვახსენეთ და ძირითადი ვარაუდებიც გამოვთქვით. აქ კიდევ ერთხელ შევაჯამებთ ჩვენს დაკვირვებებს.

ცალკე აღებული ნარწერა №20 არ არის დიდად მეტყველი წერილობითი ძეგლი, მით უმეტეს ეს ნარწერაც დაზიანებული და ნაკლულია. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ნარწერის ავტორი თვითონ იყო ვინმე კვირიკე, რომელიც ამ ნარწერით მის მიერ რაღაც ქმედე-

ბას გვაუწყებდა (მაგ. „ესე მე კურიკის [დამინერია]...“. მსგავსი ფორმა ხშირად გვხვდება ძველ ქართულ წარწერებში).¹⁰¹ თუმცა, წარწერის მომდევნო ტექსტის ფრაგმენტები ამგვარი დასკვნის საშუალების გაკეთებას საეჭვოს ხდის.

ვინაიდან სატორგეს ეკლესიაში უკვე გვაქვს პრეცედენტი კვირიკე მეფის მოხსენიებისა (წარწერა №13), ჩვენ უფრო იმ აზრისკენ გადავიხარეთ, რომ წარწერა №20-შიც, დიდი ალბათობით, ასევე კვირიკე მეფე უნდა იხსენიებოდეს, ვიდრე ვინმე სხვა კვირიკე. ამასთანავე, წარწერის ავტორი თითქოს რაღაც მნიშვნელობით თავს კვირიკეს უკავშირებს („ესე მე კურიკის...“), რაც კვირიკეს დიდ მნიშვნელობაზე უნდა მეტყველებდეს. სამწუხაროდ, წარწერის შუა ნაწილი არ იკითხება, თუმცა, მომდევნო ნაწილში თითქოს იკითხება სიტყვა „დეკანოზი“. შესაბამისად, გამოვთქვით მოსაზრება, რომ ეს შეიძლება იყოს კვირიკე მეფის მწირველი, რომელიც სატორგეს მონასტერში კვირიკე მეფის სამწირველოს ემსახურებოდა (ვრცლად იხ. ზემოთ). საინტერესოა, რომ წარწერის ავტორმა ტექსტი ამოკანრა არა წარწერებისთვის დამახასიათებელ ადგილას, ანუ ეკლესიაში მართივად მისადგომ და წასაკითხ ადგილას, არამედ კარის ზედა ლიობ-სარკმელში, აღმოსავლეთ კედლის ზედა კუთხესთან. როგორც აღინიშნა, ეს ლიობი საკმაოდ დიდია, რადგან მისი დანიშნულება ამ უსარკმელო დიდი ქვაბოვანი ეკლესიის განათება იყო. რატომ შეასრულა ეს წარწერა მისმა ავტორმა მაინც და მაინც აქ, უცნობია.

სხვა ნაკანრი წარწერები და მათი მნიშვნელობა

როგორც ვნახეთ, სხვა ნაკანრი წარწერები (№15, 16, 17, 18) შედარებით გვიანდელი პერიოდისაა (XVII-XIX სს.) და შინაარსითაც უფრო მემორიალური ხასიათისაა, ვიდრე შესანდობარი თუ მოსახსენებელი ტექსტები. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია მათი მდებარეობა ეკვდერის თალის შელესილობის ზედა ნაწილზე.

რაზე უნდა მეტყველებდეს ყოველივე ეს?

ვფიქრობთ აღნიშნული წარწერების ხასიათი და მდებარეობა მიუთითებს იმაზე, რომ მათი ამოკანვრისას ეკლესიის ინტერიერი რაღაც დონეზე უკვე ამოვსებული იყო გამაგრებული ქვიშით, რის გამოც ეკლესია უკვე აღარ იყო მოქმედი. შესაბამისად, ეკლესიის ჭერი ჯერ კიდევ XVII-XVIII საუკუნებამდე უნდა დაზიანებულიყო.

ზემოთ, სატორგეს მთასთან მდებარე დიდი ნამოსახლარის განხილვისას, არქეოლოგიური მასალისა და საისტორიო წყაროების მონაცემების შეჯერების საფუძველზე უკვე

¹⁰¹ მაგალითად იხ. გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, ფრესკული წარწერები, I, გვ. 179. აღსანიშნავია, რომ სახელი „კვირიკეს“ ბოლო ასო არის „ე“, წარწერის ავტორმა კი ამ სახელის მიცემით ან ნათესაობით ბრუნვაში ჩასმისას ბოლო ასო „ი“-თ შეცვალა, რის შედეგადაც მივიღეთ სახელის ფორმა „კურიკის“. შესაბამისად, რთულია ითქვას თუ რომელ ბრუნვაშია დაწერილი ეს სახელი. თუ მიცემით ბრუნვას ვიგულისხმებთ, უფრო მეტი ალბათობით წარწერის ავტორს თვითონ ერქვა კვირიკე, ხოლო თუ ნათესაობით ბრუნვას ვიგულისხმებთ, გამოდის რომ წარწერის ავტორი ვინმე კვირიკეს უკავშირებს თავს.

ვივარაუდეთ, რომ ამ დიდ დასახლებაში ცხოვრება XIII ს-ის მეორე ნახევარში უნდა შემწყდარიყო ბერქა ყაენის გამანადგურებელი ლაშქრობის შედეგად. დიდი ალბათობით, დასახლარის თავზე მდებარე სატორგეს მონასტერში სამონასტრო ცხოვრების წყვეტაც ამავე მოვლენებს უნდა დაუკავშიროთ.

ზოგადი დასკვნები და დაკვირვებები

სატორგეს ეკლესიასთან მნიშვნელოვანი ისტორიული პირების დაკავშირება საკმაოდ ლოგიკურია. თვითონ ეკლესია, როგორც აღინიშნა, შთამბეჭდავი მასშტაბებისაა. უკვე აღინიშნა და ქვემოთაც ვნახავთ, ეკლესიის გარდა ამ არეალში გამოვლენილია სხვა მღვიმეებიც, ხელოვნურად დატერასებული ფერდობები, საგუმბაგო კოშკები. ასევე შეინიშნება კერამიკული ნაწარმის უამრავი ფრაგმენტი ძალზე დიდ ფართობზე. საინტერესოა ისიც, რომ აქვე დაფიქსირებულია ტოპონიმი „ნაქალაქარი“ და დასტურდება ადგილზე დიდი დასახლარის არსებობა. ყოველივე ეს მიუთითებს, რომ დღეისათვის გაუდაბურებული სატორგე ოდესღაც ძალზე მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო. ზამთრის საძოვრებით მდიდარი ეს მხარე კი მუდმივად იქნებოდა სამხედრო დაპირისპირების საბაზი სხვადასხვა სახელმწიფოებს შორის. კვირიკე III-ს დროს ამ მხარეს ფლობა მწვავე ბრძოლის მიზეზი იყო კახეთ-ჰერეთის მეფესა და განძის ამირა ფადლონს შორის.¹⁰²

სატორგეს ქვაბოვან ეკლესიაში დაფიქსირებული 20-ზე მეტი ეპიგრაფიკული ძეგლი, დიდი ალბათობით, არ არის ეკლესიაში შემორჩენილი წარწერების სრული რაოდენობა. ეკლესიაში ასეთი დიდი მნიშვნელობის წარწერების არსებობა იატაკის (და არა გამაგრებული მიწის) დონიდან სულ მცირე 1,5 მ-ს ზემოთ უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ სპეციალისტების მიერ ამ მიწის ფენის შელესილობისგან მოცილება კიდევ ბევრ საინტერესო წარწერას გამოავლენს.

იმედი გვაქვს სატორგეს კლდეში ნაკვეთი ამ ეკლესიის ეპიგრაფიკული ძეგლების მომავალი კვლევა უფრო გაამყარებს და განავრცობს ზემოთ მოყვანილ დასკვნებს, დაკვირვებებსა და ვარაუდებს. შედეგად ამ ნაკლებად ცნობილი და შთამბეჭდავი ძეგლის ისტორიის კონკრეტული საკითხები მეტ-ნაკლებად ცნობადი გახდება სამეცნიერო საზოგადოებისათვის.

მით უმეტეს, ნათელია, რომ სატორგეს ქვაბოვანი მონასტერი, ისევე როგორც ყაჯრის მთის სისტემის ტერიტორიაზე არსებული კიდევ სამი ქვაბოვანი მონასტერი, რომელთაც ქვემოთ განვიხილავთ, დავით გარეჯის სამონასტრო სისტემის მრავალრიცხოვანი მონასტრების შემადგენელი ნაწილია. ეს კი კიდევ უფრო ნათელს ხდის, თუ რაოდენ მნიშვნელოვან უცნობ ან ნაკლებად ცნობილ ძეგლებთან გვაქვს საქმე.

¹⁰² ლ. თავაძე, კვირიკე III დიდი, გვ. 70-90.

ქვაპოვანი კომპლექსი – „სახიზრები“

სატორგეს მთის ძირში, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, ერთ-ერთი ხევის დასაწყისში არის გრძელი ციცაბო კლდის მასივი, რომლის ჩრდილო მხარეს გამოკვეთილია რამდენიმე მღვიმე.¹⁰³ კლდის ნაწილი ჩამონგრეული და ჩამორეცხილია, რის გამოც მღვიმეების თავდაპირველი რაოდენობა უცნობია. თუმცა, დღეისათვის საერთო ჯამში რვა მღვიმე აღვრიცხეთ.

მღვიმეები კლდის ქვედა ზოლზე არსებულ ღია ფერის ქანში არის ნაკვეთი. განლაგებით ეს მღვიმოვანი კომპლექსი სამ ნაწილად შეგვიძლია დავყოთ:

მღვიმეების I ჯგუფი წაგრძელებული კლდის ქვედა (აღმოსავლეთ) ნაწილში მდებარეობს და სამი მღვიმისგან შედგება. პირველი უშუალოდ კლდისა და მიწიანი ფერდობის შესაყართან მდებარეობს და კომპლექსის ამ ნაწილში შესასვლელს წარმოადგენს. მის ზემოთ რამდენიმე მეტრზე კიდევ ორი მღვიმე მდებარეობს. ქვედა მღვიმეში მოზრდილი ოთახია და კედლებიც უხეშადაა დამუშავებული. ზედა მღვიმეებში ასვლა სპეციალური აღჭურვილობის გარეშე შეუძლებელია. ქვემოდან გადაღებულ ფოტოების მიხედვით კი ზედა მარცხენა მღვიმის კედელში თითქოს ნიშია გამოჭრილი.

მღვიმეების II ჯგუფი წაგრძელებული კლდის ცენტრალურ ნაწილში მდებარეობს და სავარაუდოდ ოთხი მღვიმისგან შედგება. ამ მღვიმეების მდგომარეობა, I ჯგუფის მღვიმეებთან შედარებით, გაცილებით ცუდია. მათი დიდი ნაწილი უკვე ჩამონგრეულია. ყველაზე აღმოსავლეთით მდებარე ჰორიზონტალური მართკუთხა ნაგებობის მხოლოდ სამხრეთ კედელი და იატაკის ნაწილია ჩანს. მომდევნო ორი ვერტიკალური მართკუთხა მღვიმე ერთმანეთის გვერდით ყოფილა ნაკვეთი. შემორჩენილია კედლების ნახევარი (შეიძლება მესამედიც კი), სამხრეთ კედელი და იატაკის ნაწილი. ჯგუფის ბოლო (დასავლეთ) მღვიმე ასევე ვერტიკალური მართკუთხა მღვიმეა. წინა ჯგუფის მსგავსად შემორჩენილია კედლებისა და იატაკის მცირე ნაწილი.

კომპლექსის ბოლო – ყველაზე მაღლა მდებარე მღვიმე ასევე ვერტიკალური მართკუთხა ფორმისაა და გამჭოლია. კლდის ეს ნაწილი შედარებით ვიწროა და ამ მღვიმით შესაძლებელი ხდება მასში გავლა. თუმცა, თავიდანვე გამჭოლი იყო ეს მღვიმე თუ მოგვიანებით – კლდის ბუნებრივი გამოფიტვით მიღებული – უცნობია (სურ. 65-67).

რა დანიშნულების უნდა ყოფილიყო ეს მღვიმოვანი კომპლექსი?

მღვიმეების შემორჩენილი ნაშთები არ ტოვებს წირვა-ლოცვისა თუ სხვა საეკლესიო-რიტუალური დანიშნულების ნაგებობების შთაბეჭდილებას. არსად ჩანს შუა საუკუნეების ქვაბოვანი ეკლესიისათვის დამახასიათებელი არქიტექტურული ფორმები.

თუ გავითვალისწინებთ სატორგეს კლდეში ნაკვეთ დიდ ეკლესიას, რომელიც ამავე დროს მონასტრის მთავარი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, შეგვიძლო დაგვეშვა, რომ აღ-

¹⁰³ ძეგლის კოორდინატებია: 41°20'3.25"N 45°49'6.10"E.

ნიშნული მღვიმოვანი კომპლექსი ამავე მონასტრის ნაწილი იყო და მონასტრის ქვაბოვან სენაკებად მოგვეაზრებინა. თუმცა, დაშორება სატორგეს ეკლესიასა და ამ მღვიმოვან კომპლექს შორის, პირდაპირი ხაზით დაახლოებით 270 მეტრია. რომ აღარაფერი ვთქვათ მათ შორის მდებარე რთულად სავალ კლდოვან რელიეფზე, რაც ძალზე არაპრაქტიკულს გახდიდა მონასტრის კრებულის ყოველდღიურ ცხოვრებასა და საქმიანობას. ყოველივე ამის გამო, ვფიქრობთ აღნიშნული მღვიმეების კომპლექსი ვერ იქნებოდა სატორგეს მონასტრის ნაწილი (სენაკები).

მღვიმეების ეს კომპლექსი არც აქ არსებულ დიდ ნასახლარს ესაზღვრება. არქეოლოგიური მასალის კონცენტრაცია ამ მღვიმეებიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით დაახლოებით 200 მეტრში მკვეთრად მცირდება, შემდეგ კი საერთოდ წყდება. შესაბამისად, ეს მღვიმეები არც ნასახლარის ყოველდღიური ცხოვრების ფუნქციურ ნაწილად შეიძლება მოვიაზროთ.

ამგვარად, მღვიმეების დღევანდელი მდგომარეობითა და მიდამოების სხვა ძეგლებთან გეოგრაფიული ურთიეთიმიმართების საფუძველზე, სათანადო ინტერდისციპლინარული კვლევის ჩატარებამდე, შეგვიძლია ვივარაუდოთ აქ გარკვეული სამხედრო-საფორტიფიკაციო დანიშნულების ნაგებობების – სახიზრების არსებობა. ეს ლოგიკურიცაა, რადგან მიდამოებში ციხის მსგავსი მოზრდილი თავდაცვითი ნაგებობა არ მოიძებნება, ხოლო აქვე არსებულ დიდ დასახლებას, ბუნებრივი სახიზრებისა თუ სიმაგრეების (კლდოვანი ხევების) გარდა ნამდვილად დასჭირდებოდა მსგავსი ნაგებობები.

ამასვე შეიძლება ადასტურებდეს ამ მღვიმოვანი კომპლექსის ზემოთ მდებარე კიდევ ერთი ნაგებობის ნაშთი, რომელიც შესაძლოა კოშკი ყოფილიყო.

ნაგებობის ნაშთები

ამ მღვიმოვანი კომპლექსის (სახიზრების) ჩრდილოეთით ორი ხევი ერთდება. მათ შორის კი მდებარეობს ქედი, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისკენ მალდება. ქედზე ვიწრო ბილიკი მიემართება. ქედის ძირიდან დაახლ. 160 მეტრში მიწის ზედაპირზე ჩანს განმარხებული ძვლების ფენა, რომელიც შესაძლოა პრეისტორიული ცხოველს ეკუთვნოდეს (სურ. 68). ცოტა უფრო ზემოთ მიწაშივე ჩანს მოზრდილი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები (სურ. 69). ეს ჭურჭელი, როგორც ჩანს, მთლიანად ჩამარხულა მიწაში, ხოლო მიწის ეროზიის გამო დაიმტვრა. მიუხედავად ამისა, მისი ფრაგმენტები არ გაბნეულა და მისი რესტავრაცია კვლავ არის შესაძლებელი.

ქედის ზედა ნაწილზე კი მდებარეობს შედარებით გაშლილი მდელო. აქ, ქედის ძირიდან დაახლ. 250 მეტრში, ზღვის დონიდან დაახლ. 410 მ სიმაღლეზე, მდებარეობდა რიყის ქვით ნაგები ოთხკუთხა ნაგებობის ნაშთები, რომელიც ჩვენ I ექსპედიციისას (09.02.2020) მოვინახულეთ. ამ დროს ნაგებობის გეგმა რთულად, მაგრამ მაინც იკითხებოდა. ადგილზევე იყო სწორზედაპირიანი კრამიტის ნაშთები. IX ექსპედიციისას (11.02.2024) კი განსხვავებული სურათი დაგვხვდა – ნაგებობის გეგმა აღარ იკითხებოდა, კრამიტის ნაშთები კი უკვე ხევის პირამდე იყოს ჩარეცხილი. როგორც ჩანს, დროის ამ მონაკვეთში, უხვი ნალექისა თუ სხვა ბუნებრივი ფაქტორების გამო, ეს ნაგებობა საფუძვლიანად დაზიანდა (სურ. 70).¹⁰⁴

რა შეიძლებოდა ყოფილიყო ეს ნაგებობა?

ამ ადგილიდან მშვენივრად ჩანს ყაჯირის მთის სისტემის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიმდებარე ვრცელი ტერიტორია, ივრის ქალები და გაღმა მხარე. ამის გამო, შეგვეძლო გვეფიქრა, რომ ეს ნაგებობა ოდესღაც სათვალთვალ კოშკი იყო. თუმცა, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, საქართველოს ძველ არქიტექტურაში, და მითუმეტეს ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეში, სათვალთვალ, ცალკე მდგომ კოშკებს არ ჰქონიათ კრამიტის გადახურვა. ამ შემთხვევაშიც ამ ნაგებობის სახურავი დამრეცი უნდა ყოფილიყო და გადახურული იქნებოდა სწორედ იმ სწორზედაპირიანი მოზრდილი კრამიტებით, რომელთა ნაშთებიც იქვე ყრია. ამას ემატება ისიც, რომ ამ მდელოს აღმოსავლეთ კიდეზე კვლავ რთულად სავალი ქედი იწყება, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთით უხვევს, სატორგეს მთისკენ ადის და სატორგეს ქვაბოვან მონასტერთან მდებარე კოშკს, რომელზეც ზემოთ დეტალურად ვისაუბრეთ, დაახლ. 100 მეტრში იტოვებს მარცხნივ. უშუალოდ ამ ნაგებობასა და მონასტერთან მდებარე კოშკს შორის მანძირი 240 მ-მდეა. თუმცა, მათ შორის პირდაპირი ხილვადობა არის.

ამ მიზეზების გამო, ნაგებობის დანიშნულება, ჯერჯერობით, ბუნდოვანია.

¹⁰⁴ ნაგებობის კოორდინატებია: 41°20'7.16"N 45°48'56.70"E

ეს ნაგებობა ბოლო ისტორიული ძეგლი აღმოჩნდა სატორგეს მთის მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებული ძეგლების ჯგუფში, რომელიც მთის გარშემო დაახლ. 1 კმ რადიუსში მდებარეობს. კვლევის ამ ეტაპზე უცნობია ქრონოლოგიური თუ სხვა სახის ურთიერთმიმართება ზემოთ განხილულ ძეგლებს შორის – არსებობდნენ ისინი ერთი და იგივე პერიოდში და ჰქონდათ თუ არა კავშირი ერთმანეთთან, თუ წარმოადგენენ სხვადასხვა ეპოქის ერთმანეთისგან დამოუკიდებელ კულტურულ ძეგლებს. თუმცა, ქვემოთ დავრწმუნდებით, რომ ამ მთათა სისტემაში არსებული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები სატორგეს მთის ძეგლების ჯგუფის გარეთაც ბევრი და არანაკლებ მნიშვნელოვანია.

უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსი (I)

VI ექსპედიციისას (29-30.10.2022) ყაჯირის მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ ხევეების დაზვერვისას, ერთ-ერთი დამშრალი ხევის თავზე გზიდანვე შევამჩნიეთ გამოქვაბული მალალი კლდის ფასადზე (პირობითად რიგით IV მღვიმე). ხევისა და კლდეების დეტალური დათვალიერების შედეგად აღმოჩნდა, რომ კლდოვანი კონცხი ყაჯირის მთის ჩრდილო განშტოებიდან აღმოსავლეთ მხარესაა გამოყოფილი. მის ჩრდილოეთ ფასადზე ერთი გამოქვაბულია, ხოლო კლდის სამხეთ-აღმოსავლეთ ფასადზე კიდევ სამი გამოქვაბულია გამოკვეთილი (I, II და III მღვიმეები).¹⁰⁵

ამ სამი გამოქვაბულის ძირში ჩვენ VIII ექსპედიციისას (06-07.01.2024) კიდევ ერთხელ მივედით, თუმცა სპეციალური აღჭურვილობის გარეშე ამ მღვიმეებში ასვლა შეუძლებელი აღმოჩნდა.

თუმცა, VI ექსპედიციისას ჩვენ მაინც შევძელით მათი დათვალიერება უპილოტო საფრენი აპარატით გადაღებული ფოტოებისა და ვიდეოების მეშვეობით. მათზე დაკვირვებით აღმოჩნდა, რომ ჩრდილოეთ ფასადზე არსებული გამოქვაბული (IV მღვიმე) საკმაოდ ღრმა არის, თუმცა ხელოვნური კვეთის კვალი იქ არ შეიმჩნევა და არ არის გამორიცხული საქმე გვექონდეს ბუნებრივ მღვიმესთან (სურ. 71-72).

სულ სხვა სანახაობა გველოდა კლდის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს არსებულ მღვიმეებში. აქ კლდე თავისებურ უბეს ქმნის, რომლის მარცხენა, შუა და მარჯვენა ნაწილებში ერთ სიმაღლეზე განლაგებული სამი მღვიმე ჩანს (სურ. 73-74).

იმის გამო, რომ თავის დროზე სპეციალური ალპინისტური აღჭურვილობისა და გამოცდილი მთამსვლელის გარეშე აღნიშნულ მღვიმეებში ვერ შევედით, წინამდებარე ნაშრომში აღნიშნული მღვიმეების აღწერა და მკითხველისათვის გაცნობა გადანყვეტილი გვექონდა უპილოტო საფრენი აპარატით გადაღებული ფოტოებისა და ვიდეოების მიხედვით. თუმცა, წიგნის დაკაბადონების პროცესში მაინც შევძელით კიდევ ერთი – რიგით X ექსპედიციის მოწყობა 2025 წლის 25 იანვარს. ექსპედიციის მიზანი სწორედ ამ მღვიმოვან კომპლექსში შესვლა და შესწავლა იყო, რაც წარმატებით შესრულდა.¹⁰⁶ შესაბამისად, ქვემოთ წარმოგიდგინილი აღწერილობა და დაკვირვებები ეფუძნება ადგილზევე ჩატარებულ სამუშაოებს.

მთის ფერდობი, სადაც კომპლექსი არის ნაკვეთი, წარმოადგენს კონგლომერატს – ძალზე რბილ ნალექ ქანს, რომელიც შედგება ერთმანეთში აზელილი გამაგრებული ქვიშისგან და მცირე ზომის მრგვალი ქვებისგან. სწორედ ასეთი ქანის გასამაგრებლად კომპლექსის სამივე მღვიმე თავის დროზე მთლიანად უნდა ყოფილიყო შელესილი სქელი,

¹⁰⁵ ძეგლის კოორდინატებია: 41°19'2.42"N 45°49'36.21"E

¹⁰⁶ მღვიმეებში შესვლაში დაგვეხმარა ალპინისტი ბიძინა გუჯაბიძე, რისთვისაც დიდ მადლობას ვუხდით მას.

თუმცა დაბალი ხარისხის – თივაში მოზეული კირით. შელესილია ერთი ფენით, ზედაპირი არაა მოსწორებული და იმეორებს კვეთისას გამოყვანილ ფორმებს. ეს შელესილობა არ გამოდგებოდა მოხატვისთვის, თუმცა შეასრულებდა მღვიმეების დამატებითი განათების (უფრო სწორად სინათლის არეკვლის) ფუნქციასაც. მღვიმეების აღმოსავლეთ ნაწილები ჩამოშლილია. კომპლექსის ცენტრალური (II) მღვიმე წარმოადგენს დარბაზულ ეკლესიას, მისგან სამხრეთით მდებარე მღვიმე (I), დიდი ალბათობით, სატრაპეზოსა და სხვა დამხმარე სამეურნეო ნაგებობებს (გეგმა 5). ხოლო ეკლესიის ჩრდილოეთით მდებარე მღვიმის (III) დანიშნულება, კვლევის ამ ეტაპზე, უცნობია.

კომპლექსის აღწერას ვინწყებთ რიგითობის პრინციპით – მარცხნიდან მარჯვნივ (სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ).

I მღვიმე

რიგით I მღვიმეში, რომელიც მარცხენა მხარეს მდებარეობს, სივრცის ძირითად ნაწილში, ჩვენი დაკვირვებით, მონასტრის სატრაპეზო უნდა ყოფილიყო. დარბაზის აღმოსავლეთ ნაწილი ჩანგრეულია. იატაკი არ ჩანს, მისი დონე აწეულია დაახლ. 1 მეტრით მღვიმეში ჩამოშლილი და გამაგრებული მიწის გამო. სამხრეთ კედელზე განირჩევა კედელში შეჭრილი ორი თაღოვანი სივრცე, შუაში პილასტრით. მათგან აღმოსავლეთით შესაძლოა ყოფილიყო სულ მცირე კიდევ ერთი ასეთი თაღი, რომლის მოხაზულობა თითქოს ახლაც განირჩევა, თუმცა კლდის ჩამოშლის გამო ამის ზუსტად თქმა შეუძლებელია.

დასავლეთ კედელი უფრო მეტყველია. სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან მიწის დონე სთან ელიფსური მოხაზულობის შელესილი სათავსი იკითხება, რომელიც შესაძლოა სითხის შესანახი რეზერვუარი ყოფილიყო. დასავლეთ კედელში გაჭრილია ორი კარი, რომელიც ერთმანეთისგან დამოუკიდებელ ორ სივრცეში გადის. მათი ზუსტი დანიშნულება უცნობია. ამ ორ კარს შორის არსებულ კედლის ზედაპირზე ამოჭრილია მოზრდილი ნიში (სახატე?), რომლის შიდა ნაწილიც შელესილია. ასეთივე ნიში ჩანს მის ქვემოთაც, თუმცა, მიწის ამაღლებული დონის გამო, ქვედა ნიშის მხოლოდ ზედა ნაწილი ჩანს. ამავე კედელს ორ მწკრივად გაუყვება წრიული ფოსოები – ზედა მწკრივი წარმოადგენს ხუთ მოზრდილ ფოსოს, ხოლო ქვედა მწკრივი შედგება ოთხი შედარებით მცირე ფოსოსგან. ეს მწკრივები, როგორც ჩანს, გრძელდებოდა მღვიმის ჩრდილო კედელზეც, სადაც ამ მწკრივების სულ მცირე ორ-ორი ფოსო განირჩევა. მათი ზუსტი დანიშნულება უცნობია. შესაძლოა ყოფილიყო დარბაზის გასანათებელი კანდელებისა და/ან ჭრაქებისთვის განკუთვნილი თაროები.

ჩრდილოეთ კედელში, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან, შეჭრილია სათავსი, რომელსაც სამხრეთიდან ამოშენებული ჰქონია კედელი. ამავე კედელში გაჭრილია კარი, რომელსაც ეკლესიასთან (II მღვიმე) დამაკავშირებელ წაგრძელებულ დერეფანში შევყავართ.

I მღვიმის კედლებზე ნაღესობა ფრაგმენტულად შემორჩა. ჭერის კამარა სამხ-

რეთიდან ჩრდილოეთისკენ არის მიმართული (სურ. 75-78).

მიახლოებითი ზომები: სატრაპეზოს სიგრძე – 4,5 მ; სიგანე – 5,8 მ; სამხრეთის სათავსო – 2,8X2,1 მ; ჩრდილოეთის სათავსო – 2,5X2,2 მ.

II მღვიმე

I მღვიმისა და II მღვიმის, ანუ სატრაპეზოსა (?) და ეკლესიის დამაკავშირებელ დერეფანს აღმოსავლეთ მხარეს ნალისებური ფორმის მცირე საკურთხეველია გამოჭრილი, სამკვეთლო (?) ნიშით ჩრდილოეთ მხარეს. საკურთხეველის კედელში, გარედან ქანის ღარის ჩამორეცხვის შედეგად, გაჩენილია ღიობი (სურ. 79-80).¹⁰⁷

აღნიშნული დერეფანი კომპლექსის ეკლესიაში ერთადერთი შესასვლელია (დერეფანის სიგრძე – 3,9 მ).

კომპლექსის II მღვიმე წარმოადგენს დარბაზულ ეკლესიას. ტაძრის საკურთხეველი, რომლის აღმოსავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილი ჩანგრეულია, ნალისებური მოხაზულობისაა. შემორჩენილია საკურთხეველის ორი ნიში – ჩრდილოეთი შედარებით უკეთესად, სამხრეთი ძლივს განირჩევა. ლოგიკურად, საკურთხეველს უნდა ჰქონოდა სარკმელიც, რომელიც ეკლესიის ბუნებრივი განათების ერთადერთი წყარო იქნებოდა.

ჩრდილოეთ კედელზე ორი ღრმა თალია, დასავლეთზე და სამხრეთზე კი თითო-თითო. სამხრეთ კედლის თაღშივე არის გაჭრილი კარი. თაღების ზომები, მათ შორის სიმაღლეც, განსხვავებულია. პილასტრები კაპიტელების გარეშეა.

ეკლესია მთლიანად ყოფილა შელესილი, თუმცა დღეისათვის ნაწილობრივ შემორჩა. ბათქაში მთლიანად არის ჩამოყრილი კამარადან. ასევე სამხრეთ კედელს აკლია შელესილობის დიდი ნაწილი.

ეკლესიის იატაკი ამაღლებულია მღვიმეში დაგროვებული ქვიშით (სურ. 81-84).

მიახლოებითი ზომები: ეკლესიის სიგრძე – 6,8 მ (აღდგენილი საკურთხეველის გათვალისწინებით); სიგანე – 2,6 მ; სიმაღლე – 4,5 მ.

ამ მღვიმის ქვემოთ, ჩამოშლილი მიწის მასივში ჩვენ ვნახეთ ადამიანის ძვლების ფრაგმენტები. როგორც ჩანს, ეკლესიის საკურთხეველში აკლდამაც ყოფილა, რომელიც კლდის ჩამოშლის გამო მორღვეულა. ამავე ხევში შეინიშნება მცირე რაოდენობის კერამიკაც.

¹⁰⁷ აღსანიშნავია, რომ 2022 წელს დრონით გადაღებულ ფოტოებზე ნათლად ჩანს, რომ კლდის ეს ღარი ჯერ კიდევ მთელი იყო. ეს კიდევ ერთხელ გვაჩვენებს, თუ რა სწრაფი დინამიკით მიმდინარეობს ადგილობრივი ძეგლების დაზიანება ბუნებრივი პირობების შედეგად და თუ როგორი საჩქაროა აღნიშნული ძეგლების დროული დაფიქსირება და კვლევა.

III მღვიმე

კლდეზე სულ მარჯვენა მხარეს რიგით III მღვიმე მდებარეობს.¹⁰⁸ ზომებით ის თითქოს ყველაზე დიდია. მის დასავლეთ კედელში შეიმჩნევა ჰორიზონტალურად გამოკვეთილი მოგრძო სივრცე. მის თავზე კედლის შელესილობის მოზრდილი ფრაგმენტია. ჩრდილოეთ კედელშიც თითქოს შეიმჩნევა ისეთივე გრძელი ჰორიზონტალური თახჩას არსებობა, როგორც დასავლეთ კედელზეა. წინა ორ მღვიმესთან შედარებით, ამ მღვიმის ინტერიერი ძალზე დაზიანებულია

ამ სივრცის მარჯვნივ ორი კედლის დამაკავშირებელი კუთხეა. აქვე, ჩრდილო-დასავლეთ კედლის კუთხესთან, ჩრდილოეთ კედელში გაჭრილია მოზრდილი კარი. კარში ჩანს დერეფანიც, რომელიც დაახლ. 10 მეტრით შედის კედლის სიღრმეში. ეს დერეფანი არ არის სწორი, ის გზადაგზა მარჯვნივ უხვევს. დერეფნის ბოლო ნაწილს ეტყობა, რომ ის დაუსრულებელია (სურ. 85).

აღნიშნული მღვიმის ზუსტი დანიშნულება უცნობია, თუმცა მასში არსებული გრძელი გასასვლელი და მისი მიმართულება აჩვენს ეჭვს, რომ ამ დერეფნის გამჭრელ(ებ)ის მიზანი იყო კედლის მეორე (ჩრდილოეთ) მხარეს არსებულ მღვიმესთან (IV მღვიმე) დაკავშირება. თუ ეს დაკვირვება სწორია, გამოდის, რომ რიგით IV მღვიმეც ხელოვნურია და სამონასტრო კომპლექსის ნაწილად უნდა აღვიქვათ. სამწუხაროდ ამ მღვიმეში შესვლა ჯერ-ჯერობით ვერ მოხერხდა.¹⁰⁹

სამონასტრო კომპლექსი კარგად არის დამალული კლდოვან ხევში. მისი დანახვა მხოლოდ კლდოვანი ხევის სიღრმეში შესვლით და უშუალოდ მღვიმეებთან ახლოს მისვლით არის შესაძლებელი. ვფიქრობთ ასეთი მდებარეობა თავის დროზე სამონასტრე ცხოვრებისათვის მშვენიერ პირობებს ქმნიდა.¹¹⁰

კვლევის ამ ეტაპზე, რამდენიმე არქიტექტურული დეტალის გათვალისწინებით, ეს მონასტერი, წინასწარი დაკვირვებით, X საუკუნის დასაწყისით შეიძლება დათარიღდეს.¹¹¹

¹⁰⁸ ამ მღვიმეში შესვლა მხოლოდ ბიძინა გუჯაბიძემ მოახერხა. შესაბამისად, მისი აღწერისას ვეყრდნობით მის მიერ გადაღებულ ვიზუალურ მასალას და აღწერილობას.

¹⁰⁹ აღსანიშნავია, რომ კიდევ ერთი მღვიმე მდებარეობს სამონასტრო კომპლექსის მოპირდაპირე კლდეში. ვინაშე მღვიმე ჰორიზონტალურად არის წაგრძელებული. გარეგნული დათვალიერებით მღვიმე ბუნებრივი უნდა იყოს. თუმცა მასში საკმაოდ დიდი ცარიელი სივრცე შეიძლება იყოს.

¹¹⁰ ამ უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსის შესახებ მოხსენება სახელწოდებით „სატორგესა და ყაჯირის მთებს შორის მდებარე კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი – გარეგნული დათვალიერებით უცნობი მონასტერი?“ ნავიკითხე 2023 წლის 29 მარტს ნავიკითხე ი. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, აკაკი შანიძის სახელობის სამეცნიერო კითხვანის ფარგლებში.

¹¹¹ განუული კონსულტაციისთვის დიდ მადლობას ვუხდით ბატონ დავით ჩიხლაძეს.

ნაკანრი გამოსახულებები კომპლექსის შელესილობაზე

როგორც აღინიშნა, კომპლექსის ინტერიერი, მყიფე შლადი ქანების შეკავებისა და უკეთესი განათების მიზნით, ჩალა-ნარევი უხეში ბათქაშით არის შელესილი. შემორჩენილი შელესილობის ზედაპირზე, სამწუხაროდ, არ აღმოჩნდა არც ერთი ძველი ქართული წარწერა, რაც დამატებით ცნობებს მოგვანვდიდა აღნიშნული მონასტრის ისტორიისა თუ ქრონოლოგიის შესახებ.

თუმცა, შელესილობაზე აღმოჩნდა ძალზე იშვიათი (თუ არა უნიკალური) და საინტერესო ნაკანრი გამოსახულებები: ჰორიზონტალურად, პირით ქვემოთ ან ზემოთ მიმართული მშვილდები (საერთო რაოდენობა – 37); მშვილდის ლარზე გამობმული და ასევე ცალკე არსებული ისრები; ადამიანებისა და ზოომორფული გამოსახულებები. ყველაზე საინტერესო კი აღმოჩნდა რამდენიმე უცნაური სიმბოლო – პირით ქვემოთ მიმართული ორფეხა (საერთო რაოდენობა – 15) და სამფეხა სიმბოლოები (2 სახეობა) (ნახ. 6-18).

ზოგადად, ეკლესიის კედლებზე არსებული შუა საუკუნეების ნაკანრი გამოსახულებები, ძირითადად, ერთმანეთის მსგავსია და უმეტესწილად ადგილობრივი მონესე სასულიერო პირების ან მომლოცველების მიერ არის შესრულებული. ჩვენი გამოცდილებით, აღნიშნული სამონასტრო კომპლექსის კედლებზე არსებული გამოსახულებები (ადამიან(ებ)ისა და ზოომორფული გამოსახულებების გარდა) ძალზე იშვიათი, და შეიძლება უნიკალურიც არის ქართული ეკლესიების კედლის ნაკანრ გრაფიკაში. ამ გარემოებამ კი მიგვიყვანა ეჭვამდე, რომ ისინი შესაძლოა არაქართული წარმოშობისა იყვნენ.

გავითვალისწინეთ რა ზემოთ უკვე ნახსენები ისტორიული მოვლენა – 1264 წელს ოქროს ურდოს ყაენის ბერქას გამანადგურებელი ლაშქრობა ჩვენთვის საინტერესო არეალში, რომლის დროსაც უნდა განადგურებულიყო ზემოთ განხილული დიდი დასახლება, ჩვენ შევადარეთ აღნიშნული სიმბოლოები ოქროს ურდოს ჰერალდიკასა და სახელმწიფო სიმბოლოებს, რომლებიც ოქროს ურდოს ნუმისმატიკურ ერთეულებსა და ევროპულ პორტოლანებზე (საზღვაოსნო რუკებზე) არის ასახული. აღმოჩნდა, რომ განხილული სამონასტრო კომპლექსის შელესილობაზე არსებული სიმბოლოები ძალზე ჰგავს მონღოლურ, კონკრეტულად კი ოქროს ურდოს სახელმწიფო სიმბოლიკას – ორფეხა და სამფეხა ტამლებს – ყაენი ჯუჩის (1181-1227 წწ.) დინასტიის ნიშნებს. აღნიშნული ტამლები უხვად მოიპოვება ოქროს ურდოს სამონეტო ემისიებსა და დროშებზე.¹¹²

¹¹²ვრცლად ნუმისმატიკაზე იხ.: Д.Г. Мухаметшин, Монеты с Торецкого поселения. К вопросу о денежном обращении в Булгарском Улусе конца XIV – начала XV вв., Нумизматика Золотой Орды. Вып. 1. (Казань, 2011), გვ. 65-81; იქვე: А.И. Бугарчев, О.В. Степанов, Комплекс монет из деревни Кожаевка (Татарстан), გვ. 85-88; იქვე: Л.Ц. Лазаров, Сокровище с анонимными дирхемами из района Балчика (Северо-Восточная Болгария), გვ. 158-197; Л.Ц. Лазаров, Джучидские монеты, чеканенные в Сакчи на территории современной Болгарии, Нумизматика Золотой Орды. Вып. 2. (Казань, 2012), გვ. 10-24; იქვე: В.П. Лебедев, В.Б. Клоков, Монетный клад конца XV в. с селища Каменный Бугор близ развалин средневекового Сарая, გვ. 138-142; იქვე: А.М. Камышев, Зооморфные изображения на медных монетах Шейбанидов как продолжение

ამ მხრივ მნიშვნელოვანია ასევე მშვილდ-ისრის სიმბოლიკა ეკლესიის ნაკანრ გამო-სახულებებში, რადგან მონღოლთა სამხედრო სიძლიერის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი სწორედ მათი განვითარებული მშვილდი და მშვილდ-ისრით ბრძოლის ტაქტიკა იყო. ამასთანავე, კომპლექსის კედლებზე გამოსახული მშვილდების დიდი ნაწილი მსგავსებას ავლენს სწორედ მონღოლურ მშვილდთან.¹¹³

ამგვარად, განხილული სამონასტრო კომპლექსის შელესილობაზე შემორჩენილი ნაკანრი გამოსახულებების (მშვილდების, სამფეხა და ორფეხა ტამლების) დიდი მსგავსება ოქროს ურდოს მონღოლური სახელმწიფოს ოფიციალურ სიმბოლიკასთან და მათი განსაკუთრებული სიმრავლე (ტამლები – სულ მცირე 17 ერთეული; მშვილდები – სულ მცირე 37 ერთეული), ასევე წყაროებში ასახული ბერქა ყაენის ლაშქრობა ჩვენთვის საინტერესო ისტორიულ-გეოგრაფიულ არეალში, გვაფიქრებინებს, რომ ამ ნაკანრი გამოსახულებების სახით შესაძლოა საქმე გვქონდეს სწორედ ბერქა ყაენის ლაშქრობაში მონაწილე მონღოლების მიერ შესრულებულ გამოსახულებებთან. თუ ეს ვარაუდი დადასტურდა, გამოდის, რომ ყაჯირის მთასთან მდებარე ეს უცნობი მონასტერი ამ მხრივ უნიკალური ძეგლია, რადგან, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ამგვარი შემთხვევა საქართველოში სხვაგან არსად გვხვდება. ასევე, თუ ეს ვარაუდი დადასტურდა, გვექნება უკვე ადგილობრივი დოკუმენტური მასალა, რომელიც დაადასტურებს ჩვენთვის საინტერესო ისტორიულ-გეოგრაფიულ არეალში ბერქა ყაენის ლაშქრობის მარშრუტს. აღნიშნული საკითხი კიდევ უფრო სიღრმისეულ კვლევას საჭიროებს, რის გამოც ეს დაკვირვება ჯერჯერობით ფრთხილ ვარაუდად რჩება.

საინტერესოა, რომ აღნიშნული სიმბოლოების გარდა შელესილობაზე ორ ადგილას, კერძოდ, ჩრდილოეთ კედლის დასავლეთ თაღსა და ამავე თაღის დასავლეთ შვერილზე შემორჩენილია გაურკვეველი ნიშნები, რომლებიც შესაძლოა რომელიმე არაქართული დამწერლობის ნიმუშ(ებ)იც იყოს. საინტერესოა გამოსახულება გვხვდება ასევე სატრაპეზოს დასავლეთ კედლის ნიშაში. ვფიქრობთ აქ გამოსახული უნდა იყოს კავკასიონის, ან ყაჯირის მთების სისტემა.

золотоордынской традиции XIV в., გვ. 175-217; Нисифоров А.Н. О новых находках монет XIII века из Алькеевского района Татарстана, Нумизматика Золотой Орды. Вып. 6. (Казань, 2016), გვ. 132; იქვე: Лебедев В.П., Кравченко Э.Е. Джучидский аэпиграфный пул с птицевидной тамгой на памятниках с Днепро-Донского междуречья, გვ. 156; Герман А. Федоров-Давыдов, Денежное дело Золотой Орды. (Исторический очерк. Каталог золотоордынских монет. Библиография джучидской нумизматики) (Москва, 2003), გვ. 166 (II ტაბულა, 30), 198-199 (XIX ტაბულა, 268-9), 216 (XXX ტაბულა, 437-8), 218 (XXXI ტაბულა, 454-5, 457-8), 226 (XXXVI ტაბულა, 528), 227-228 (XXXVII ტაბულა, 545-9, 552-3), 230 (XL ტაბულა, 602); Бугарчев А.И., Петров П.Н., Монетные клады Булгарского вилайата XIII – первой трети XIV вв (Казань, 2018), გვ. 170, 203-206, 209-335; ვრცლად ჰერალდიკაზე იხ.: ა. თვარაძე, საქართველო და კავკასია ევროპულ წყაროებში (თბილისი, 2004), გვ. 265, 275, 283-284, 291-292, 303. აღსანიშნავია, რომ მოგვიანებით სამფეხა ტამლა ყირიმისა და ციმბირის სახანოების დროშაზეც იყო გამოსახული.

¹¹³ მ. წურნუშია, შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700 წწ.), ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება (თბილისი, 2016), გვ. 528-531.

კლდეები ნაკვეთი კიდევ ერთი სამონასტრო კომპლექსი (II)

მომდევნო ისტორიული ძეგლი – კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესია – ჩვენთვის საინტერესო მიდამოებში უკვე განხილული ძეგლების კიდევ უფრო სამხრეთით მდებარეობს. კერძოდ, ეკლესია ყაჯირის მთის აღმოსავლეთ განშტოებაზე, ქედიდან აღმოსავლეთ მხარეს გამოშვერილ კლდეშია ნაკვეთი.¹¹⁴ ეს ძეგლი სამანქანო გზიდან დასავლეთით დაახლ. 930 მ-ითაა დაშორებული. ძეგლამდე მისვლა შესაძლებელია ფეხით, როგორც უშუალოდ სამანქანო გზიდან, რამდენიმე ხევის გადავლით, ასევე ჩრდილოეთიდან, სადაც ქედისკენ მარტივად სავალი ფერდობი ადის, ხოლო შემდეგ სამხრეთისკენ კლდოვანი ბილიკი მიემართება.

მღვიმე ქედიდან გამოშვერილ კლდეშია ნაკვეთი. კლდის დაზიანების გამო ჩამოშლილია ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილი. ადგილზე შესაძლოა კიდევ 2-3 მღვიმე ყოფილიყო, რომლებიც ჩამორეცხილი და გამაგრებული ქვიშით არის დაფარული (სურ. 86-87).

ეს ძეგლი ჩვენ I ექსპედიციისას (09.02.2020) შევნიშნეთ. კერძოდ, ა(ა)იპ „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრის“ ისტორიულ-კულტურული ძეგლების მონიტორინგის პროგრამების ხელმძღვანელმა ანზორ მჭედლიშვილმა, ფოტო გადაღებისას დააფიქსირა კლდეში ნაკვეთი ნაგებობა, სადაც განირჩეოდა თაღნარი. შესაბამისად, ვივარაუდეთ, რომ აქაც კლდეში ნაკვეთი ეკლესია უნდა ყოფილიყო, რომელიც სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში არ ყოფილა დაფიქსირებული.

იმავთვეში II ექსპედიციის ფარგლებში (16.02.2020) ვცადეთ მღვიმეში ასვლა და ძეგლის აღწერა, თუმცა რთული რელიეფის გამო ეკლესიაში შესვლა სამთო-ალპინისტური აღჭურვილობის გარეშე ვერ მოხერხდა. მორიგი ექსპედიცია კი კოვიდ-პანდემიით გამოწვეული სირთულეების გამო რამდენჯერმე გადაიდო.

ძეგლში შესვლა სპეციალური აღჭურვილობითა და მისი აღწერა შეძლო ჩვენი ცენტრის ხელმძღვანელმა ვასილ ჭიჭაღუამ, რიგით III ექსპედიციის ფარგლებში (25.04.2021).¹¹⁵ ეკლესია კვადრატული გეგმისაა. მისი ზომებია:

- ცენტრალური ღერძი აღმოსავლეთიდან (ჩამონგრევის ზოლიდან) დასავლეთისკენ – 4,4 მეტრი;
- ცენტრალური ღერძი სამხრეთიდან (კედლებს შორის მანძილი, თაღების ცენტრები) ჩრდილოეთისკენ – 4,6 მეტრი;
- დიაგონალური ღერძი ჩრდილოაღმოსავლეთის კუთხიდან სამხრეთ-დასავლეთის კუთხისკენ (თაღების გადაკვეთის წერტილში) – 4,76 მ;

¹¹⁴ ძეგლის კოორდინატებია: 41°18'32.29"N 45°50'33.29"E

¹¹⁵ საინფორმაციო სტატია ძეგლის შესახებ გამოაქვეყნა ანზორ მჭედლიშვილმა (იხ. ა. მჭედლიშვილი, დავით გარეჯის სატორგის ქვაბოვანი კომპლექსის უცნობი გუმბათიანი ეკლესია, გვ. 351-356).

- დიაგონალური ღერძი სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხიდან ჩრდილო-დასავლეთის კუთხისკენ (თაღების გადაკვეთის წერტილში) – 4,80;
- სამხრეთის კედლის თაღის შიდა სიგანე – 2,4 მ;
- დასავლეთის თაღის შიდა სიგანე – 2,7 მ;
- გუმბათის ყელის მეორე იარუსის (16 ჩაკვეთილი ნახევარსფეროთი) ჩრდილოეთ კედელი – 3,2 მეტრი;
- გუმბათის ყელის მეორე იარუსის (16 ჩაკვეთილი ნახევარსფეროთი) დასავლეთის კედელი, დაახლ. – 3,30 მეტრი;
- სიმაღლე იატაკიდან გუმბათის კონუსის ზედა წერტილამდე – 5.1 მეტრი;
- სიმაღლე იატაკიდან გუმბათის ძირამდე – 3,8 მეტრი;
- სამხრეთიდან შემომავალი კარის სიგანე – 1,2 მეტრი;
- სამხრეთიდან შემომავალი კარის სიმაღლე – 1,6 მეტრი;
- ნაშალი მასალის მოცულობა იატაკზე მის სიმაღლეს წევს, დაახლოებით 0,6-1 მეტრით.

თითოეული კედელი ორსაფეხურიანი დეკორატიული თალითაა მოჩარჩოებული. დარბაზი დასრულებულია კონუსისებრი გუმბათით, რომელიც სამსაფეხურიან გუმბათის ყელშია ჩასმული. გუმბათის პირველი საფეხური ვიწრო და სადაა. მეორე საფეხური 16 ჩაკვეთილი ნახევარსფეროთია გაფორმებული. აქედან შემორჩენილია მხოლოდ თოთხმეტი. სავარაუდოა, რომ ამჟამად ჩამონგრეული აღმოსავლეთის კედელიც სხვა კედლების ანალოგიური იქნებოდა, მესამე საფეხური კი კუთხეებში ჩაკვეთილი 4 წვეთისებური ფორმის სიღრმით (ოთხი მახარებლის სიმბოლური მნიშვნელობით?) (სურ. 88-90).

ამჟამად ეკლესიის აღმოსავლეთი მხარე ჩამონგრეულია და საკურთხევლის ფორმის აღდგენა შეუძლებელია. აღსანიშნავია, რომ კლდის იმ ნაწილში, სადაც საკურთხევლის იატაკი უნდა ყოფილიყო, შეიმჩნევა ადამიანის ძვლების კონცენტრაცია. როგორც ჩანს აქ ეკლესიის აკლდამა უნდა ყოფილიყო.

ეკლესიის ინტერიერში ნაღესობის, და შესაბამისად, კედლის მხატვრობისა თუ წარწერების კვალი არ შეიმჩნევა.

ეკლესიის სამხრეთ კედელში გაჭრილია კარი, რომელიც ამჟამად ჩამოშლილი კლდის ნატეხებით არის ამოვსებული. შესაბამისად, უცნობი რჩება თუ რა სივრცეს აკავშირებდა ეს კარი ამ ეკლესიასთან. ამავე კლდეზე გარეგანი დაკვირვებისას, ეკლესიის მღვიმის სამხრეთით ჩანს თითქოს ორი მღვიმეც – ერთი დაახლ. 4 მ-ში, მეორე კი დაახლ. 20 მ-ში, რომლებიც თითქმის მთლიანად ამოვსებულია კლდეზე ჩამოშლილი და გამაგრებული მიწით.

კიდევ ერთი მღვიმე ჩანს უშულოდ ტაძრის ქვემოთ, დაახლ. 10 მ-ში. წინა ორი მღვიმის მსგავსად ამ მღვიმის შესასვლელიც თითქმის სრულად არის ამოვსებული კლდის ნაშალი მასით და მასში შესვლაც, ამ ეტაპზე, შეუძლებელია.

ამგვარად, ყაჯირის მთის ამ მონაკვეთში სულ მცირე ოთხი მღვიმე აღვრიცხეთ. აქედან ერთში უნიკალური გუმბათიანი ეკლესიაა, ხოლო დანარჩენი მღვიმეების რაობა ვერ დგინდება. მიუხედავად ამისა, გვაქვს საკმარისი მინიშნებები იმისათვის, რომ აქაც უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსი ვივარაუდოთ.

კომპლექსის მიმდებარე ტერიტორიაზე კერამიკული ნანარმის ნატეხები მოიპოვება ეკლესიის ქვემოთ არსებულ ხევებში, სადაც ეს არტეფაქტები წვიმის სადინარი ლარებითა და სხვა ბუნებრივი ფაქტორებით აღმოჩნდა. მცირე რაოდენობის კერამიკა ჩანს ეკლესიის დასავლეთითაც, საიდანაც ფერდობი უშუალოდ ეკლესიის თავზე მაღლდება. ზედაპირული დაკვირვებით ეს კერამიკა განვითარებული შუასაუკუნეების პერიოდისა უნდა იყოს.

უშუალოდ ეკლესია, მისი არქიტექტურული თავისებურებების გამო (გუმბათის მეორე საფეხურში ჩაკვეთილი 16 ნახევარსფეროთი და მესამე საფეხურის კუთხეებში ჩაკვეთილი 4 წვეთისებური ფორმით), უნიკალურია, რადგან მას არ მოეძებნება ზუსტი ანალოგი ჩვენთვის ცნობილ კლდეში ნაკვეთ ეკლესიებს შორის. ამ მხრივ ძეგლი მცირე სტილისტურ მსგავსებას ავლენს დავით გარეჯის საბერეების სამონასტრო კომპლექსის ერთ-ერთ (№4) გუმბათიან ეკლესიასთან, რომელიც IX-X საუკუნეების მიჯნით არის დათარიღებული.¹¹⁶ შესაბამისად, კვლევის ამ ეტაპზე, ეს ძეგლიც იგივე პერიოდით შეგვიძლია დავათარილოთ.

აღნიშნული ეკლესიის მდგომარეობა ძალზე მძიმეა. კედლებზე და გუმბათზე რამდენიმე დიდი ბზარია, რაც დიდ საფრთხეს უქმნის ამ ისედაც დაზიანებულ უნიკალურ არქიტექტურულ ძეგლს.

¹¹⁶ დ. თუმანიშვილი, „საბერეები“-ს ეკლესიათა ხუროთმოძღვრება, გვ. 22, 42. აღსანიშნავია, რომ ჩვენ მიერ მიკვლეული ქვაბოვანი ეკლესიის ასეთი გაფორმება თითქოს უფრო დახვეწილია, ვიდრე საბერეების IV ეკლესიის გაფორმება. შესაბამისად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ჩვენი ნანახი ეკლესია უფრო გვიანდელია, ვიდრე საბერეების IV ეკლესია, ანუ ჩვენ მიერ მიკვლეული ტაძარი IX-X საუკუნეების მიჯნის შემდგომ იქნა გამოკვეთილი. თუმცა, ამ მოსაზრების განმტკიცებისათვის უშუალოდ დარგის სპეციალისტების შეფასებაა საჭირო.

კლდეში ნაკვეთი კიდევ ერთი სამონასტრო კომპლექსი (III)

ყაჯირის მთის მიდამოებში მდებარეობს კიდევ ერთი კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი, რომლის შესახებ სამეცნიერო თუ პოპულარულ ლიტერატურაში, ასევე კარტოგრაფიულ მასალაში ვერაფერი ვნახეთ.¹¹⁷

ჩვენთვის საინტერესო მღვიმეები ყაჯირის მთის წვერიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაახლ. 560 მ-ში მდებარეობს.¹¹⁸ მღვიმეები ნაკვეთია ყაჯირის მთისკენ ამაველი ყველაზე ღრმა ხევის ბოლო განტოტებაში, რამდენიმე კლდეზე. აღსანიშნავია, რომ ზემოთ განხილულ სამონასტრო კომპლექსებთან შედარებით, ამ კომპლექსის მღვიმეები ყველაზე მძიმე მდგომარეობაშია. კლდის ეროზიის გამო დაკარგულია მღვიმეების დიდი ნაწილი (შეიძლება 3/4-იც). ამ მძიმე დაზიანებების გამო უცნობი რჩება კომპლექსის მღვიმეების ზუსტი რაოდენობა, ისევე როგორც მათი ზუსტი დანიშნულებები. თუმცა ვფიქრობთ არ შეეცდებით, თუ აქაც მორიგ ქვაბოვან სამონასტრო კომპლექსს მოვიაზრებთ.

კომპლექსი მოვინახულეთ VI ექსპედიციის (29-30.10.2022) ფარგლებში, თუმცა რთული რელიეფის გამო უშუალოდ კომპლექსის მღვიმეებთან ვერ მივედით. ამის გამო ვერ მოხერხდა მათი აზომვა და უფრო ახლოდან დათვალიერება თუ შესწავლა. ქვემოთ, კომპლექსის აღწერისას ვეყრდნობით უპილოტო საფრენი აპარატით გადაღებულ კადრებს, ასევე მთის ქედიდან და ხევიდან გადაღებულ ფოტოებს (სურ. 91-92).

მღვიმეთა განხილვას დავიწყებ კომპლექსის უკიდურესი სამხრეთი ნაწილიდან, შემდეგ თანმიმდევრობით გამოვყვები ჩრდილოეთისაკენ და შემდეგ ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ.

კომპლექსი პირობითად მღვიმეთა სამ ჯგუფად შეიძლება დავყოთ:

I ჯგუფი მდებარეობს კლდოვანი შვერილის აღმოსავლეთ კედელზე, ღია ფერის კლდოვან ზოლზე, ზღვის დონიდან დაახლ. 490 მ-ზე. ეს ჯგუფი მოიცავს სულ მცირე 4 მღვიმეს (სურ. 93-94).

I მღვიმე წარმოადგენს სივრცეს, რომელსაც დღეისათვის ორი ვერტიკალურად გაჭრილი კარი აქვს. თავის დროზე ეს სივრცე შესაძლოა ორი მღვიმის დამაკავშირებელი მომრგვალებული კორიდორიც ყოფილიყო, რომელიც კლდის ჩამოშლის გამო აღარ არსებობს. მღვიმის შიდა სივრცეში უხეშად დამუშავებული კედლებია.

I მღვიმის ქვემოთ განიხილეთ კიდევ ერთი სივრცე, რომელსაც პირობითად II მღვიმე ვუწოდებთ. დღეისათვის მღვიმე თითქმის სრულად არის დაფარული გაქვავებული ტალახით, ჩანს მხოლოდ მისი ზედა ნაწილი.

III მღვიმე შეიძლება ითქვას ყველაზე მეტყველი ფორმებისაა: ეს მღვიმე წარმოადგენდა მომრგვალებული დარბაზს, რომლისგანაც მხოლოდ დასავლეთ კედელია შემორჩენი-

¹¹⁷ ინტერნეტ სივრცეში Youtube-ს ვიდეო პლატფორმაზე გვერდმა „საქართველოს ბილიკებზე“ 2019 წელს განათავსა ერთ წუთიანი ვიდეო, სადაც ასახულია სწორედ ეს ქვაბოვანი მონასტერი.

¹¹⁸ ძეგლის მიახლოებითი კოორდინატებია: 41°18'25.37"N 45°49'50.02"E.

ლი. კედელი საინტერესო ფორმისაა: კედელში გამოჭრილია მაღალი და ღრმა თაღოვანი სივრცე, რომელიც განსხვავებული პროპორციებისა და სიმეტრიისაა, ვიდრე უშუალოდ დარბაზი. ვფიქრობთ, აქ ვერ იქნებოდა ეკლესია, რადგან ჩვენთვის ცნობილ ქვაბოვან ეკლესიებში, დასავლეთ კედელში მსგავსი ნაკვეთი ფორმები არსად გვხვდება. ვარაუდის დონეზე აქ შეგვიძლია მონასტრის სატრაპეზო მოვიანზროთ.

III მღვიმეს ჩრდილოეთიდან ებჯინება კიდევ ერთი მომრგვალებული სივრცე – IV მღვიმე. წინა მღვიმესთან შედარებით, ამ მღვიმის დასავლეთ კედელი უფრო ღრმად არის კლდეში. შემორჩენილი უნდა იყოს სივრცის ჩრდილო კედელიც, სადაც კლდე აღმოსავლეთისკენ უხვევს. III მღვიმის მსგავსად, მისი ძირითადი ნაწილიც განადგურებულია. ზომებითაც წინა მღვიმის მსგავსი უნდა იყოს. წინა მღვიმეების მსგავსად, შელესილობა აქაც არ გვხვდება.

რიგით V მღვიმე ამ კომპლექსის მღვიმეების ზემოთ ნახსენებ სამი ჯგუფიდან არც ერთს არ უნდა ეკუთვნოდეს. ამას ორი მიზეზი აქვს: 1) მღვიმე მდებარეობს განცალკევებით, I ჯგუფის მღვიმეებიდან ჩრდილოეთით, კლდის გაგრძელებაზე, რამდენიმე ათეულ მეტრში; 2) მღვიმე მდებარეობს არა კლდის ქვედა დონეზე, მოყვითალო ფერის კლდეში, როგორც სხვა ჯგუფების მღვიმეები, არამედ უფრო ზემოთ, მოყვითალო კლდოვან დონესთან შედარებით უფრო შლად მასაში. ეს მღვიმე შესაძლოა ბუნებრივიც კი იყოს. ამიტომ, მისი ნუმერაციაც პირობითია.

მღვიმის დიდი ნაწილი ჩამოშლილია, არსებული სივრცე კი თითქმის მთლიანად ამოვსებული. ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ მღვიმის ზედა ნაწილში მოჩანს ნავისებური ქერის ფორმა.

ყოველივე ამის გამო, საჭიროდ ჩავთვალეთ ამ მღვიმის აღწერაც.

კომპლექსის მღვიმეთა II ჯგუფი I ჯგუფისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთით რამდენიმე ათეულ მეტრშია განლაგებული, იქ, სადაც კლდე დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ არის წაგრძელებული. ამ ჯგუფში ორი მღვიმის ნაშთებია ჩანს. კომპლექსის რიგით VI მღვიმისგან მხოლოდ მისი სივრცის ჩრდილოეთ კედლის აღმოსავლეთი ნაწილი, აღმოსავლეთ კედლისა და ქერის მცირე მონაკვეთი არის დარჩენილი. ჩრდილოეთ კედელში თითქოს ორი ნიშა ან თახჩაც ყოფილა ნაკვეთი. VI მღვიმისგან აღმოსავლეთით, ალბათ ორიოდ მეტრში, განირჩევა რიგით VII მღვიმის ნაშთი. მისგან თითქმის აღარაფერია დარჩენილი, მხოლოდ ჩრდილოეთ კედლისა და ქერის მცირე მონაკვეთი.

კომპლექსის მღვიმეთა III ჯგუფი II ჯგუფისგან აღმოსავლეთით რამდენიმე ათეულ მეტრში მდებარეობს. II ჯგუფთან შედარებით რამდენიმე მეტრით უფრო მაღლა. აქაც ორი მღვიმის ნაშთებია განირჩევა. კომპლექსის რიგით VIII მღვიმისგან მხოლოდ ჩრდილოეთ კედლისა და ქერის მონაკვეთი შემორჩა. აღმოსავლეთიდან მას ესაზღვრება კომპლექსის ბოლო – რიგით IX მღვიმე. მიუხედავად იმისა, რომ ამ მღვიმის სივრცე ნაწილობრივ ამოვსებულია ჩამოშლილი მიწით, მაინც განირჩევა, რომ სივრცე ღრმად არის შეჭრილი კლდეში ჩრდილოეთით. შესაბამისად, შემორჩენილია დასავლეთ კედლის ნაწილი, ჩრდი-

ლოეთ კედელი (რომელიც არც ჩანს), და აღმოსავლეთ კედლის დიდი ნაწილი (სურ. 95-96).

აღსანიშნავია, რომ კომპლექსიდან ჩრდილოეთით, დაახლ. 200 მ-ში, გაშლილია მოზრდილი ველი, სადაც კერამიკული ნაწარმის ნატეხებიც მოიპოვება მიწის ზედაპირზე.¹¹⁹ შესაძლოა ეს ადგილი სწორედ ამ სამონასტრო კომპლექსთან ყოფილიყო კავშირში.

რომ შევაჯამოთ: აღნიშნული ქვაბოვანი მონასტრის კომპლექსი, განხილულ ძეგლებს შორის, ყველაზე უფრო მძიმე მდგომარეობაშია. მისი მღვიმეები თითქმის სრულად არის ჩამორეცხილი და ჩამოშლილი. არსად ჩანს ნაღესობა. ამის მთავარი მიზეზი, ვფიქრობთ, მისი მდებარეობაა: ყაჯირის მთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ხევის კლდე, რომელიც სამხრეთის პირს წარმოადგენს და განსაკუთრებით დიდი ხნის განმავლობაში ექცევა მზის გულზე. რომ შევადაროთ, ზემოთ განხილული სხვა ქვაბოვანი მონასტრები შედარებით უფრო დაცული იყო მზისგან და გაცილებით უკეთ შემორჩა.

იმედი გვაქვს მომავალში აღნიშნული სამონასტრო კომპლექსის სათანადო შესწავლა დროული იქნება და მოესწრება მის საბოლოო განადგურებამდე.

¹¹⁹ კოორდინატები: 41°18'31.90"N 45°49'54.01"E.

ბოლოსიტყვაობა

წინამდებარე ნაშრომში გეგმაზომიერად წარმოვადგინეთ მონაცემები ყაჯირის მთის მიდამოების ისტორიულ-კულტურული ძეგლების შესახებ. ასევე წარმოვადგინეთ ჩვენი დაკვირვებები და დასკვნები აღნიშნული ძეგლების რაობის, ქრონოლოგიისა და მნიშვნელობის შესახებ.

ვფიქრობთ, ეს გამოცემა სრულად პასუხობს ჩვენ ჩანაფიქრს – მაქსიმალურად გავავრცელოთ ცნობები ქიზიყის ამ არეალის უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი, თუმცა მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლების შესახებ. იმედი გვაქვს წინამდებარე გამოცემის შედეგად ამ ძეგლების მიმართ გაიზრდება როგორც კონკრეტული დარგის სპეციალისტების ინტერესი, რაც თავის მხრივ აისახება აღნიშნული ძეგლების ცალკეულ თუ ინტერდისციპლინარულ კვლევებში, ასევე ამ ძეგლების შესახებ ამაღლდება ცნობიერება საქართველოს ისტორიითა და კულტურით დაინტერესებულ საზოგადოებაში.

აღნიშნული ძეგლების მდგომარეობა ძალზე მძიმეა. ნგრევის დინამიკა ჩქარია. დიდი საფრთხეა შავი არქეოლოგიაც. დაკარგული მონაცემების აღდგენა კი შეუძლებელი იქნება. საჭიროა შესაბამისი სახელმწიფო ინსტიტუტების დროული რეაგირება.

HISTORIC MONUMENTS OF SATORGE AND KAJIRI MOUNTAINS

New Materials About The Peripheral Monasteries Of Gareji
And Other Monuments of Historical Kambechovani

INTRODUCTION

At the southern edge of Kakheti, where the municipalities of Signaghi and Dedoplistskaro converge, lies a mountain range referred to as Kajiri Mount. This geographical feature is situated between the Iori River and the border separating Azerbaijan and Georgia. To the east of this mountain system is Dali Mountain and the Dali Mountain Reservoir, while to the west is the desiccated Lake of Kajiri.

In-depth information and photographs about different rock-hewn historical sites in the Kajiri mountain range are available in several academic and popular science publications, as well as on the geographic information system Google Earth and on social media and video-sharing websites. Based on this information, members of the NNLE „*Center of Georgian Cultural Heritage Preservation and research*“¹ initiated exploration expeditions in the specified region in February 2020.

Some of those expeditions have revealed that the Kajiri mountain system and its vicinity possess a wealth of cultural heritage that are both diverse and remarkable.

In 2022, I received the John Wilkinson research grant from *Friends of Academic Research in Georgia (FaRiG)*, a British charity organization specializing in the study of cultural aspects of Georgia.²

This paper, which has been published with the financial support of the aforementioned grant, presents the outcomes of a combination of targeted and broad research, based on information gathered during exploration and field expeditions conducted by our organization from 2020 to 2025.

¹ For detailed information on the organization, see: V. Tchitchagua, Portal of Historical and Cultural Monuments www.novators.ge, Georgian Source-Studies, XXIII (Tbilisi, 2021), pp. 357-360.

² The name of the project – „Satorge Monastery Complex in Kakheti“. The amount of the grant is £1,500. Detailed information about the activities of this organization can be found at farig.org/grants.

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL OVERVIEW OF THE RESEARCH AREA

The mountain range currently known as the Kajiri Mountain is situated in Kakheti, near the southern border of the municipalities of Signaghi and Dedoplistskaro. This mountain system continues the Batori Range and extends from northwest to southeast, approximately 5 km in length and up to 4 km in width. The highest mountain in this range, referred to as „Mount Kajiri“ on a 1:50,000 scale Soviet-era topographic map, reaches an elevation of 646 meters above sea level. The Iori River flows along the northern and northwestern sides of this mountain system, supplying water to the nearby Dali Mountain Reservoir. The northern slopes of the mountains and the adjacent Iori floodplains are part of the protected area of the Chachuna Managed Reserve. To the west and southwest of the mountain range lies the desiccated Lake of Kajiri.³

There are two main roads that lead to the Kajiri mountain system. The first road departs from the village of Kvemo Bodbe and heads southwest, passing through wheat fields. After crossing a valley, the road turns southeast and continues through pristine terrain down to the Iori floodplains. At this point, the road enters a border zone, which is restricted without special permission. After crossing a bridge over the Iori River, the road ascends towards Batori ridge. To reach our destination, we need to follow this road east. It runs between the Iori River and the Kajiri mountain system, eventually leading to the Dali mountain reservoir to the south. The second road connects Dedoplistskaro with the Dali mountain reservoir. Overall, the first road is in much better condition and is more user-friendly.

Mount Kajiri is situated in a desert region characterized by sandy soil. The local flora is sparse, consisting mainly of low grasses, shrubs, and dwarf trees such as Paliurus and Sumac trees. The mountain range features several large and many small ravines, where the soil remains sandy and the rocks are notably soft. Due to this softness, the rocks are eroded by precipitation and can resemble dry mud. Today, as in the past, the surrounding areas are primarily used as winter pastures.

The Kajiri mountain system is situated in a historical province that has been known by various names and has belonged to different state or administrative units throughout time. Once, this region was alive with urban and monastic activity. However, for various reasons, human life has ceased in these areas. As a result, many of the old place names either are forgotten or have become very common.⁴

Considering the rich and extensive chronology of historical and cultural monuments in the Kajiri

³ Road map of the Caucasian region compiled and lithographed in the Military Topographic Department of the Caucasian Military District 1903, Tiflis. https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/workspace/handleMediaPlayer?qvq=q%253AGeorgia%253Bsort%253Apub_list_no_initialsort%252Cpub_list_no_initialsort%252Cpub_date%252Cpub_date%253Ble%253ARUMSEY%257E8%257E1&trs=958&mi=2&lunaMediaId=RUMSEY~8~1~352186~90119375

⁴ The designation of the mountain as „Kajiri,“ which has eastern origins, likely emerged during the late Middle Ages, as will be elaborated upon in the following sections.

mountainous area, I will outline the key names and provide a concise overview of the historical and geographical context of this region.

In the 6th-3rd centuries BC, this territory was part of the historical region of Hereti, situated to the east of the Kartli Kingdom. In the 2nd century BC – 2nd century AD, this area was recognized as Kambechani/Kambechovani/Cambysene within the Kartli Kingdom. During the period from the 3rd to the 5th centuries, Kajiri Mountain remained under the jurisdiction of the Kartli Kingdom, although it was in close proximity to the border of Alvaneti, which was associated with the Caucasian Albanian Kingdom. Throughout the latter half of the 5th century and into the 6th century, the entire territory of Kambechovani continued to be incorporated into the Kartli Kingdom. However, by the 7th century, this region became part of the Alvan Kingdom. In the 8th century, Kambechovani was integrated into the principality of Kartli. In the 9th century (extending up to the latter half of the 10th century) Kajiri Mountain marked the border between the Principality of Kakheti (of the side of Sujeti) and the Hereti (Ranians) Kingdom (of the Kambechovani side). Following the second half of the 10th century, it reverted to being a part of the Kakheti Principality (chorepiscopate). During this period, representatives of the Arevmaneli clan of Kakhetian chorepiscopate conquered the kingdom of Hereti and received the title of king. As a result, they gained complete control over Kambechovani. In the process of unifying the kingdoms and principalities of Georgia into a single kingdom, this area of Kambechovani alternated between being part of the Kingdom of Kakheti and the united Georgia. From the 12th to the 15th centuries, during the existence of united Georgia, Mount Kajiri was part of Kakheti. However, by the 14th to 15th centuries, the name Kambechovani had changed to Kiziki. After the united kingdom was disbanded, Kiziki continued to be part of the southern province of Kakheti, with Mount Kajiri being included in this administrative territory.⁵

Since the original names of the study areas have been lost over time, I have been unable to find information about this particular area or its historical monuments in narrative or documentary sources.⁶ The available cartographic sources are also quite limited. Old Georgian cartographic documents, such as Vakhushthi Bagrationi's maps, depict only the mountains and rivers in the vicinity. Iori river is depicted as an icon with no inscriptions or symbols. European and Russian maps from the 17th to 19th centuries present a similar situation. The only exception is a Russian-language road map of the Caucasus from 1903, which labels the lake located west of Mount Kajiri (now mostly desiccated and only overflowing after heavy rains) as „Оз. Каджирисъ-тба,“ meaning Lake Kajiri.⁷ Additionally,

⁵ For more details see: Atlas of the History of Georgia. Second, supplemented and revised edition. Editor-in-chief: David Muskhelishvili (Tbilisi, 2016); D. Muskhelishvili, Ancient History of Kiziki (1st century BC - 15th century AD) (Tbilisi, 1997).

⁶ The sole exception pertains to the work of Ioane Batonishvili, which features only one relevant toponym. Further details are provided below.

⁷ Road map of the Caucasian region compiled and lithographed in the Military Topographic Department of the Caucasian Military District 1903, Tiflis. <https://www.davidrumsey.com/>

a topographic map from the Soviet era, with a scale of 1:50.000, made before the damming of the Dali mountain reservoir in 1984, mentions the highest point of this mountain system, also named „Каджирис“.

HISTORY OF CULTURAL HERITAGE RESEARCH IN THE KAJIRI MOUNTAINS REGION

There is limited information available on the monuments located in the mountainous region of Kajiri Mountain, which is primarily documented in a few specialized scientific, popular scientific, and periodical publications.

- The famous Georgian scholar Ioane Bagrationi, who lived during the 18th and 19th centuries, meticulously documented the locations and villages in Kiziki inhabited by Tatar Elis⁸ in his work „*Description of the Kingdom of Kartl-Kakheti*“ between 1794 and 1799. One of the places mentioned by Bagrationi is „Kajirdag,“⁹ which specifically denotes Kajiri Mountain. The term „Dag“ originates from Turkmen language, signifying „mountain,“ while „Kajiri“ is a reference to the Egyptian vulture or the Neophron percnopterus.¹⁰
- In 1965, members of the *Kakheti Archaeological Expedition* team discovered the abandoned village of Kajiri during an exploration expedition in the mountainous region. They identified it with Kajirdag, a location mentioned by Ioane Bagrationi. Nearby, they also found the ruins of a church carved into the rock massif. Although the findings from this expedition were not published as a separate report, general information about them was included in the book „*Ancient History of Kiziki*,“¹¹ published in 1997 by David Muskhelishvili, who was a member of the same expedition.

luna/servlet/workspace/handleMediaPlayer?qvq=q%253AGeorgia%253Bsort%253Apub_list_no_initialsort%252Cpub_list_no_initialsort%252Cpub_date%252Cpub_date%253Blc%253ARUMSEY%257E8%257E1&trs=958&mi=2&lunaMediaId=RUMSEY~8~1~352186~90119375

⁸ Settlement of Turkmen nomadic tribes.

⁹ Ioane Bagrationi, *Description of Kartli-Kakheti*, text prepared for publication, research and references added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili (Tbilisi, 1986), pp. 67, 79.

¹⁰ Sul Khan-Saba Orbeliani, *Georgian Dictionary, II*, prepared from autograph lists, study and glossary added by Ilya Abuladze (Tbilisi, 1993), pp. 264, 353.

¹¹ D. Muskhelishvili, „*Ancient History of Kiziki*,“ page 9. The report detailing the activities of the 1965 exploration archaeological expedition in Kakheti was published in 1966. This report specifically addressed the region extending from the upper Pankisi Valley to the town of Gurjaani. For further reference, see T. Bugianashvili, Sh. Dedabrishvili, D. Tushabramishvili, D. Muskhelishvili, R. Ramishvili, K. Fitskhelauri, Report of the Exploration Archaeological Expedition of 1965, XV scientific session focused on the outcomes of field archaeological research conducted in 1965, with an abstract included in the report (Tbilisi, 1966), pp. 7-8, 11

- In August 1998, Shalva Lezhava visited and photographed this settlement and church. He returned to these sites in October of the same year, accompanied by other members of the *Gareji Research Center* expedition. The general information, architectural descriptions, preliminary observations, and photographs from the expedition were published in the December 8, 1998 issue of the newspaper „Sakartvelos Respublika“ („*Republic of Georgia*“)¹². Although the article may seem brief at first glance, it is quite informative.
- In February 2020, an unknown rock-cut domed church on Mount Kajiri was observed by the expedition from the NNLE „*Center of Georgian Cultural Heritage Preservation and research*“ . An informative article about this monument was written by Anzor Mchedlishvili,¹³ the head of the monitoring program for historical and cultural monuments of the same organization.
- On May 11, 2022, as part of the Mariam Lortkipanidze Kartvelological Scientific Readings, I presented a paper titled „Old Georgian Inscriptions of Satorge’s Rock-Curved Domed Church (Gareja Monastic Complex) (Publication of the texts and preliminary conclusions)“ at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Later that year, an article¹⁴ with the same title was published in the conference materials.
- On March 29, 2023, I presented a paper titled „The rock-cut complex between the Satorge and Kajiri mountains – another unknown monastery of Gareji?“ at the Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, as part of the Akaki Shanidze Scientific Readings. In this paper, I reviewed a previously unknown rock-hewn monastery complex that was discovered during our expeditions.

Regarding field exploration and research expeditions, from 2020 to 2025 the members of the NNLE „*Center of Georgian Cultural Heritage Preservation and research*“ visited the cultural heritage sites of Mount Kajiri 10 times. Below is a summary of these expeditions:

Expedition I – February 9, 2020: We visited a complex of rock-cut caves (so-called „Sakhizrebi,“ the same as shelters for population) at the base of Mount Satorge. We also observed the remains of a tower-like structure on the opposite hill. We discovered an unknown domed church carved into the rock;

Expedition II – February 16, 2020: We thoroughly explored the unknown rock-cut domed church that we had seen during the previous expedition. However, without the necessary equipment, we were unable to enter it;

¹² Z. Skhirtladze, Sh. Lezhava, M. Kiknadze, Another Unidentified Monastery in Gareji. Republic of Georgia (Tbilisi, December 8, 1998), No. 319 (3019), p. 4.

¹³ A. Mchedlishvili, The Unidentified Domed Church within the Satorge Cave Complex of David Gareji: An Informative Study, *Georgian Source-Studies*, XXIII (Tbilisi, 2021), pp. 351-356

¹⁴ N. Zhgenti, Early Georgian Inscriptions from the Domed Church of the Satorge Complex in Gareji: Text Publication and Initial Research Findings, the Mariam Lortkipanidze Kartvelological Scientific Readings (Tbilisi, 2022), pp. 134-152.

Expedition III – April 25, 2021: With the help of special equipment, we successfully accessed the aforementioned rock-domed church. We assessed its condition, conducted a detailed description, and photographed it;¹⁵

Expedition IV – July 3, 2021: As part of the monitoring program for historical and cultural monuments, an expedition was organized to inspect the rock-cut domed church in Satorge, which was discovered by the Kakheti Archaeological Expedition. We assessed the condition of this site, as well as other architectural sites in the surrounding area, including the underground vault, refectory, and tower. Additionally, we photographed inscriptions found on plaster;

Expedition V – July 11, 2021: A special expedition was organized to conduct a detailed study of the inscriptions found on the rock-cut domed church in Satorge during the previous expedition. Over 20 scratches and inscriptions made with paint were documented, transcribed, and paleographic copies were made.

Expedition VI – October 29-30, 2022: A two-day expedition was conducted under a grant from „*Friends of Academic Research in Georgia*“ (FaRiG) to explore the Mount Kajiri area and compile a list of unknown heritage sites. As a result, approximately 10 historical sites of various types were recorded;

Expedition VII – December 18, 2023: During the preceding expedition on the slopes and ravines of Mount Satorge, a significant number of pottery, glass, and metal artifacts from different periods were observed, indicating the presence of an ancient urban settlement or a large population in the area. During Expedition VII, we were only able to explore the site partially due to the scattering of archaeological sites across a vast area.

Expedition VIII – January 6-7, 2024: From the sites identified in previous expeditions, we selected two as priority sites for further research: 1. An unknown cave church complex located in one of the ravines, consisting of four caves, and 2. A large settlement on the slopes and ravines of Mount Satorge. In Expedition VIII, we approached the first-priority site, assessed the terrain’s complexity, and planned a climbing strategy that required specialized mountaineering skills and equipment. Due to the large size of the second priority site, we were unable to fully explore the large settlement at that time.

Expedition IX – February 11, 2024: During the expedition, we comprehensively explored the remaining territory of the large settlement, as well as previously unexplored ravines, slopes, and ridges of the Kajiri mountain complex.

Expedition X – January 25, 2025: During the last expedition, we were able to go inside and research the rock-hewn monastery complex near the Mount Kajiri, which we found during the VII expedition. We collected materials for our current work and obtained complete information for this stage of the study.

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=Fk9k-ieU-4M>

CULTURAL HERITAGE SITES IN THE KAJIRI MOUNTAIN SYSTEM

In order to effectively communicate the gathered information on the historical landmarks within the Kajiri mountain system to our audience, we have opted to organize their summary geographically rather than by chronological order. It is important to note that the chronological details of the sites are quite superficial and uncertain, as we have observed that no in-depth or interdisciplinary research has been conducted on these monuments. The primary goal of this paper is to introduce these monuments to specialists from various scientific fields and to spark interest in conducting more comprehensive and interdisciplinary research in the future.

Taking into consideration this background information, we shall initiate our discussion concerning the cultural landmarks situated within the Kajiri mountain range starting from the most northern point, centering our attention on a noteworthy settlement in close proximity to the mountain known as Satorge.

A LARGE SETTLEMENT LOCATED NEAR SATORGE MOUNTAIN

The path from Kvemo Bodbe village traverses a bridge spanning the Iori River before rising to the Batori Ridge. This ridge runs from the northwest to the southeast, maintaining a fairly steady elevation of 440 to 450 meters above sea level for an extensive distance. However, towards the southeast, the ridge suddenly rises by about 100 meters, leading to the formation of taller mountains. The first of these mountains reaches an elevation of approximately 540 meters. This is where the first historical monuments are found in these high mountains, on their northeastern slopes and ravines (Figures 1-2).

This expansive area contains various historical monuments, including a large settlement, a complex of rock-cut cauldrons, two towers, an underground building (which may have served as a warehouse or refectory), and a rock-cut domed temple (Map 1). Without thorough interdisciplinary research, it is difficult to accurately categorize these monuments by period. Therefore, in this discussion, we will focus only on the large settlement.

The mountain, where the settlement is situated on its western and northwestern slopes and ravines, is called Satorge.¹⁶ This toponym is quite rare and was documented by an expedition from the *Gareji Research Center* in 1998, based on accounts from local shepherds. The origins of the name Satorge remain uncertain, as we were unable to locate it in other written or cartographic sources. Furthermore, the etymology of the word is unknown, although it is intriguing.

The word „Satorge“ can be broken down into three parts: sa-torg-e. The root of the word appears to be „torg,“ while the prefix „sa-“ and the suffix „-e“ likely indicate direction or belonging.

What is the root of the word „torg“ supposed to mean?

This term does not appear in the Georgian language dictionary. However, a similar word can be found in Megrelian: The lexis „Torgo,“ which means „motley.“¹⁷ Considering that Eastern Georgia, including the Kakheti-Hereti region, features many words of Zanian origin (words of Megrelian origin), we can tentatively conclude that the toponym „Satorge“ is ancient and has roots¹⁸ in the Zan

¹⁶ Coordinates of the highest point of the mountain (512 m above sea level): 41°19'59,41 „N. 45°48'43,29“ E.

¹⁷ Ts. Dzadzamia, *Semantic-structural examination of color vocabulary in Megrelian* (dissertation) (Tbilisi, 2006), pp. 64, 98, 107.

¹⁸ In addition, the list of geographical names compiled by Ioane Bagrationi, arranged in a geographical sequence from west to east, includes the term „Mokhatuli klde“ („painted rock“) before Kajirdag (I. Bagrationi, „Description of Kakheti-Hereti“, p. 79). This geographical arrangement appears to align with Mount Satorge in relation to Mount Kajiri. This raises an intriguing question: is there a significant relationship between the names „Satorge“ (with the root meaning „motley“) and „painted rock“? In the Georgian language, the letter ღ ('gh') can replace გ ('g').? Furthermore, it is permissible for the root of this toponym to include გ ('g') instead of ღ ('gh'). In this context, the root could be interpreted as „torgh.“ In Megrelian there is a term „Torgho,“ which translates to striped and bears a resemblance in meaning to the previously mentioned „Torgo“ (motley). Additionally, Sulkhan-Saba references the term „Torghali,“ which is understood as „equal“ (Sulkhan-Saba Orbeliani, *Georgian Dictionary*, II, p. 143). Therefore, even when considering the root „Torgh,“ a more coherent Magrelian origin is suggested.

language. Additionally, the mountain's coloring can be described as mottled.

The mountain system I mentioned earlier includes numerous small ravines, as well as some larger ones. The study areas are situated on a spur of the mountain, which is separated by the longest ravine, measuring about 1 kilometer in length and separates the ridge from the main massif of the mountain chain to the south and southwest. Within the gorges and slopes of this ridge, we have found a wealth of pottery fragments from different periods and of varying quality. External archaeological investigations have revealed both high-quality local and imported ceramics of various types and uses in this area. The oldest ceramic artifact identified is the neck of a unique lipped jug, dated to the 1st century B.C - 1st century A.D. (Figure 11). Additionally, fragments of various types of glazed pottery were found at the site, which are generally dated to the period between the 9th and 14th centuries A.D. This pottery includes high-quality imported pieces from both Eastern and Western regions, specifically the Byzantine Empire and Western Georgia (Figures 3-5). Significant quantities of glazed saltcellars, mostly green, were also discovered (Figures 6-7). The site yielded many second-hand objects, such as broken saltcellars that were carefully pierced in the center, suggesting they may have been repurposed as pendants or agricultural tools, possibly used as weights or components of a thimble (Figures 8, 15-16). Furthermore, there is a considerable amount of common reddish clay pottery of varying quality, including fragments from domestic utensils like oil lamps, jugs, pots, jars and other kitchenware (Figures 9-10, 12-15, 17-18).

It is particularly interesting that, alongside pottery, a large quantity of high-quality glassware has been discovered in the area. This includes fragments of various types, shapes, and colors of bracelets dating back to the 12th and 13th centuries, as well as pieces of vessels of different sizes and thicknesses. Many of these glass fragments are so small that it is difficult to determine their exact purpose. However, a few distinct glass candelabras from the developed Middle Ages have been identified. Notably, in addition to the glass products, there is an abundance of slag from glass production found at the site. This suggests that glass manufacturing occurred locally and indicates that the glass industry in this area was quite advanced (Figures 19-22).

Beads from various periods and materials warrant special attention, as their unique characteristics can be noticed even upon casual observation. We encountered different types of beads, including speckled beads, sardine beads, as well as those made of glass, paste, and bronze. This jewelry can be dated to the Hellenistic, Antiquity, Late Antiquity, and Early Medieval periods (Figure 23).

Additionally, metal artifacts were discovered at the site, such as iron nails of various sizes and fragments of bronze. One notable artifact is a small, slightly curved rectangular bronze plate adorned with geometric patterns, including rhombuses and double circles. At this stage of research, the precise purpose and date of these bronze objects remain unknown (Figures 24-25).¹⁹

¹⁹ I express my sincere gratitude to archaeologist Ketevan Dighmelashvili for consulting me about the previously mentioned archaeological material.

What is the spread area and main concentration places of pottery or other artifacts found in the settlement?

As mentioned previously, the local soil is very sandy and loose, which is a natural characteristic of desert terrain. Consequently, the surface of the southern slopes is highly variable due to precipitation. When it rains, the loose sandy soil can become soft and muddy, resulting in the ground being undermined. The sun dries these areas quickly, leading to a changed slope surface. Expedition members observed this firsthand during exploration of the southern walls, where they found altered conditions and different archaeological materials.

In contrast, the northern slopes of the ravines do not receive much sunlight. These slopes are covered with fine but dense grass, resulting in fewer visible pottery or artifacts on the surface. However, in some areas, cracks from soil erosion reveal that archaeological artifacts are just as abundant on these northern slopes as they are on the southern ones.

Indeed, there is a significant amount of archaeological material on the surface of the slopes along this ridge and in the gorges, with certain areas displaying a particular quantity of pottery. This accumulation may be attributed to the natural relief, centuries of precipitation have led to the deposition of ceramics in spots where water streams converge due to the terrain. However, after observing the terrain, it seems reasonable to conclude that the amount of ceramics is influenced not only by natural factors but also by the presence of particularly important or affluent areas of settlement.

In this context, it is important to note the extensive area comprising the eastern part of the Satorge mountain range, where the ridge terminates and the plain begins. This area is rich in archaeological material found on all sides of the ridge: the northern, eastern, and southern slopes, as well as in the west, where the ridge ascends to Mount Satorge. It is here that a 1 km wide gorge, which borders Mount Satorge from the south, begins. Naturally, such a location would have strategic significance for a large settlement, necessitating the presence of defensive, commercial, or other vital structures. This likely explains the particular concentration of archaeological material found at this site.²⁰

The second significant site is situated almost in the middle of the ridge, on its northeast side. Here, a natural feature emerges, a relatively long ravine that leads up to the ridge, accompanied by a separate standing rock outcrop on its northern side. In this area, the ravine branches into several smaller ravines, with one prominent branch that is easily traversable. It is in these smaller ravines, particularly at a site along the mid-slope, that we find the greatest concentration of archaeological material in the entire mountain range. At the beginning of this ravine, where soil erosion has occurred at the edge of the slope, a buried jug with a stone lid remains, only partially preserved. Similar to the neighboring ravines, this one shows a concentration of coal and clay, layered within the earth, which is likely indicative of ancient hearths. Scattered layers of earth also reveal bones, some of which clearly belong to humans, while others are yet to be identified. As discussed in subsequent chapters, above

²⁰ Coordinates for District I: 41°19'49.37"N 45°49'33.99"E.

this large settlement, on the summit of Mount Satorge, there is a large rock-cut church accompanied by three artificially leveled raised slopes, where pottery and the remnants of several buildings have also been discovered. It appears that the easiest and most direct route to ascend to the upper section of Mount Satorge naturally flowed through this gorge and branch, underscoring the strategic importance of this location, the dense development of the area, and its considerable wealth. This helps to explain the special concentration of archaeological material in the aforementioned section.²¹

In the vicinity of the aforementioned mountain, the distribution of pottery and archaeological material occurs over a fairly large area with variable periodicity. We could provide detailed descriptions of these areas, but to help the reader better understand the context, we have prepared a special map that accurately depicts the architectural sites of Mount Satorge and the archaeological material distribution areas, highlighting where there are significant concentrations of ceramics. Other artifacts are marked in dark colors, while smaller concentrations are indicated in lighter colors on the map (Map 2).

The Satorge mountain range and river Iori are particularly noteworthy. Pottery fragments appear in a highly fragmented state on the sandy plain of Iori river, making it difficult at this stage of research to determine whether a settlement existed in this area as well.

It is important to mention that in this flat terrain, adjacent to the mountain, the remains of extensive rectangular and circular structures are visible, along with fragments of pottery.²²

Interestingly, at the northern edge of this plain, where the sandy field transitions into a floodplain overgrown with river bushes and small trees, there is a promontory that features the foundations of various long buildings on an elevated site.²³ On a 1:25,000 scale map from the Soviet period, the Russian abbreviation „зим,“ likely indicating a winter station for shepherds, is marked in this location. Fragments of modern building materials are present here as well. However, this site is particularly rich in pottery, including fragments of imported (Western) ceramics.

The abundance of artifacts found indicates the extensive size of this settlement.

Naturally, settlements of varying types and sizes required different kinds of buildings. In various locations, including slopes and ravines, we discovered clusters of cobbles. We often found tiles of different sizes, some complete and others fragmented, as well as old nails of various dimensions. At one site, we encountered a stone brick with one corner cut off and a round recess on the opposite side, which appears to have been part of a threshold where a door was inserted (Figure 26). We have previously noted the remains of clay hearths and charcoal in the area. From this initial observation, we can infer that there may have been paved buildings within the settlement, a characteristic of the old architecture found in Kakheti-Hereti. Over time, these houses were destroyed, and due to the climatic

²¹ Coordinates for District II: 41°19'53.69"N 45°49'16.06"E.

²² Coordinates of the object: 41°20'6.99"N 45°49'21.39"E. Approximate sizes of the rectangular ruins: 30X11 meters; Approximate diameter of the circular ruins: 8 meters.

²³ Coordinates of the object: 41°20'27.08"N 45°50'4.26"E.

and geological conditions mentioned earlier, the foundations and wall remnants are no longer visible on the surface. It is also possible that wooden structures were present here, but no traces of them have survived. Additionally, it is worth mentioning that on the other side of the ridge, in a deep rocky ravine, ceramics are only found at the entrance. This gorge gradually narrows, and due to the challenging terrain, it is nearly impossible to reach its end. We did not encounter any signs of habitation in this area.²⁴

Among the final questions to be discussed in this chapter is the status of this settlement: was it a large, densely populated town?

To begin with, the toponym „Nakalakari“ („site of a former city“) in this area was recorded by local farmers and shepherds in 1998 during an expedition conducted by the *Gareji Research Center*.²⁵ This suggests that the settlement may have had ancient significance, though it remains unclear when this name first came into use.

As we have seen, archaeological evidence indicates that traces of human life in this area date back at least to the Hellenistic era, continuing uninterrupted until the 13th or 14th centuries.²⁶ Considering such a long chronological period, it is currently challenging in the research phase to ascertain whether the location initially housed a small grouping of people, a village, or a larger town. The development and growth of the community during these many centuries may have progressed through various dynamics and sequences.

Moreover, it is unclear how the three artificial terraces on the upper part of Mount Satorge are connected to this settlement. If these terraces and the buildings on them were part of the lower settlement, then we would be looking at the site of a former city, where an advanced social class may have lived on the upper terraces. However, it is worth noting that the pottery discovered on these terraces appears to be of lower quality compared to that found in the lower part. Therefore, the upper terraces may have belonged to the monastery rather than being part of the upper city, at least during the time of the monastery's foundation and afterward. I will discuss these terraces in more detail below.

It is important to note that there are no remains of a wall surrounding the settlement, nor is there a nearby fortress. As will be discussed further, only two towers have been identified on different mountains in the area. Additionally, there is a complex of caves carved into the rock, which may

²⁴ Despite the current scarcity of trees suitable for construction in the vicinity of the Iori swamps, which might initially suggest the absence of ancient wooden structures in the area, it is important to recognize that prior to the establishment of reservoirs and ponds in the Iori basin, the swamps extended over a significantly larger expanse.

²⁵ Z. Skhirtladze, Sh. Lezhava, M. Kiknadze, *Another Unknown Monastery in Gareji*, p. 4.

²⁶ This context underscores the significance of our research, particularly as previous assessments by the *Kakheti Archaeological Expedition* typically assigned the local archaeological findings to the 11th-12th centuries, while the *Gareji Research Center* proposed a broader timeframe of the 9th-13th centuries. Furthermore, a thorough examination of the bronze artifacts unearthed at the site may suggest that the settlement's chronological context could potentially extend back to the Bronze Age.

have served as shelters during enemy invasions. While the local topography allows for quick retreats into narrow and inaccessible rocky gorges, we believe that the settlement must have had some form of protective barriers. However, in the absence of any evidence of these barriers, several questions regarding the status of the settlement remain unanswered.

As previously mentioned, high-quality glassware, such as bracelets, candlesticks, and various utensil fragments is quite common at the settlement. There is also an abundance of glass slag, along with iron slag, indicating metallurgical production at the site. This suggests that glass production in the settlement was at a fairly advanced level during the 12th and 13th centuries.²⁷ Furthermore, we observed that high-quality locally produced and imported pottery, dating from the 10th to the 14th centuries, was found in the settlement. This points to active involvement in both international and regional trade. To support this assumption, one need only examine the historical and geographical position of the site from a broader perspective.

The text above outlines the historical and geographical significance of the Kambechovani region from ancient times to the present. This area has long been one of the most important in Transcaucasia due to its extensive winter pastures, which have often been the cause of military conflicts between various states. Consequently, since ancient times, the territory of Kambechovani has been included within the borders of various Caucasian states, such as Kartli, Armenia, and Albania. Centuries later, during the emergence and unification of the Georgian kingdoms, this territory firmly came under Georgian control. In addition to its vast winter pastures, the importance of this region stemmed from ancient trade and transit routes that passed through it. For these reasons, Kambechovani functioned as

²⁷ Prior to the current state of desertification, the Kiziki region likely experienced a markedly different climate and environmental conditions that were more conducive to urban habitation. It is plausible that forested areas existed in this locale, as the presence of such vegetation is essential for explaining the development of metallurgy and glass production within the settlement. The production of iron and glass, particularly at the advanced level indicated by the artifacts discovered in the area, necessitated the attainment of high temperatures in smelting furnaces, which in turn required substantial quantities of firewood. The primary source of this firewood would have been the floodplains of the Iori River. It is important to note that during the period under consideration, the Iori River was significantly more voluminous in this section, which facilitated the extensive spread of its floodplains and supported a rich diversity of tree species. Since the 20th century, the construction of several reservoirs (such as Sioni and Dali) and water intakes (including Paldo and Tskarostavi) within the Iori River basin has altered this dynamic. These water intakes divert a considerable portion of the river's flow to the Sioni Reservoir, the Tbilisi Sea, and the extensive irrigation systems in Kakheti (for further details, see N. Tsitelashvili, G. Guliashvili, M. Bitsadze, Hydrological Report of the Iori River, General Hydrological Characterization and Flood Modeling, Final Report (Tbilisi, 2020), pp. 12-41). Consequently, this has resulted in a reduction of the Iori River's flow in the study area, which has also diminished the extent of its floodplains. The primary fuel source for ancient forges and smelting operations – oak wood – grows along the upper levels of these floodplains. The decline in river water volume has adversely affected the roots of this tree species, compromising their sustenance. Therefore, the current state of desertification in the Kiziki region should not lead to misconceptions about its historical environmental conditions.

a historical and administrative unit alongside Kartli, Kakheti, Hereti, and others.²⁸

A large settlement developed in this location, not as a coincidence, but as a natural phenomenon. In ancient times, roads typically ran through valleys and ravines.²⁹ The settlement is located at a notable crossroads, as it is situated not far from the Iori River, specifically on its right bank. The basin of the Iori River coincides with an important trade route that extends southeast to the ancient city of Khoranta and northwest, through Kukheti-Kakheti, to Ertso-Tianeti. This point was likely part of the road system connecting Khunani and Rustavi. Near the settlement, on the northeastern side, flows the Iori River, which receives water from two smaller rivers located to its north, the Ole River and the Nameless River. The Ole River flows north and then northwest toward Bodbe, while the Koda River also flows from the north. In addition, a tributary known as the Mtsare Ole (Bitter Water) River flows from the northeast and follows its valley to Khornabuji. Thus, the settlement of Mount Satorge was likely founded at a critical hub of trade routes connecting Tbilisi, Rustavi, Khoranta, Ertso, Tianeti, and Khornabuji.³⁰ Due to its strategic location, this settlement warranted increased recognition and, at various periods, considering its size and the diversity of archaeological artifacts found, it may have even been classified as a city.

Based on the archaeological evidence, life in this area likely came to an end between the 13th and 14th centuries. The precise dates, causes, and circumstances of this decline remain unknown without comprehensive interdisciplinary research. For now, we can only make educated guesses.

In the 13th century, Kambechovani faced a significant setback during the invasion led by Jalal al-Din. According to historical records, after sacking Tbilisi in 1226, his army looted various regions of Georgia, including those inhabited by the „*Kambechiani and Iori riverside*“.³¹

Following this period, the Mongol invasion began, which emphasized the importance of the winter pastures of Kambechovani to these nomadic conquerors.

In the second half of the 13th century, during the prolonged military conflict between the Golden Horde and the Ilkhanate Kingdom, the primary trade routes shifted from eastern Georgia to the south. This change contributed to the weakening and decline of Georgian cities. Settlements such as Rustavi, Khunani, and Khornabuji completely vanished.³² The settlement we are discussing is located

²⁸ D. Muskhelishvili, *Ancient History of Kiziki*, pp. 33, 44, 77-79.

²⁹ N. Berdzenishvili, *Roads in Rustaveli-era Georgia* (Tbilisi, 1966), p. 8.

³⁰ The ancient settlement of Khunani is situated approximately 30 kilometers to the south of Satorge, with several mountain ranges intervening between the two locations. It remains uncertain whether a trade route existed that connected these two sites through any of the surrounding valleys.

³¹ Chronieler, *Centennial Chronicle, The Georgian Chronicles*, text Established According to All Major Manuscripts by S. Kaukhchishvili, Vol. II (Tbilisi, 1959), p. 178. The term „Ioris Piri“ frequently appears in this chronicle and others as a synonym for Kambechovani, indicating the same geographical area (D. Muskhelishvili, *Ancient History of Kiziki*, p. 27). Furthermore, this phrase is also present in one of the scratched inscriptions found at the Satorge Church, as will be discussed later.

³² D. Katsitadze, *Georgia at the turn of the 14th-15th centuries* (according to Persian sources) (Tbilisi, 1975), p. 55.

between these cities. In 1264, most of eastern Georgia was conquered by Khan Berke of the Golden Horde. According to a chronicler: „*Berke crossed the lands of Shirvani, Hereti, Kakheti, and entire Iori riverside and the army reached Tiflis, where many Christian souls were killed, and Berke Khan camped in Gareji mountains.*“³³ It is likely that the decline or even the complete cessation of the large settlement (or the site of the former city) of Satorge is connected to this period of decline and deterioration. Furthermore, when Argun Khan sought to describe Georgia in the 1270s, he reported: „*As much of it had been devastated, particularly Hereti and Kakheti, due to the destruction wrought when plains of Kambechi were devastated after the invasion of the Tatar, Khan the Great Berke once came out.*“³⁴ Thus, throughout the 1270s and into the 1990s, the exploratory territories remained largely deserted, and life had not resumed.

It is noteworthy that in 1399, Tamerlane launched a winter invasion, with one of his routes passing through the Iori Valley. Timur’s raiders devastated the area, seizing large quantities of sheep, cattle, and other livestock.³⁵ The section of the Iori Valley where the settlement of Satorge is located is well-known for its abundant winter pastures. It is likely that this settlement was also destroyed during this campaign.

Vakhushti Batonishvili attributes the devastation in this part of the Iori Valley to the invasions of Berke Khan and Tamerlane, which greatly affected the Georgian population. He notes, „*The large buildings from the confluence of the Alazani into Samgori were first destroyed by Berke Khan and then by Tamerlane, which can still be observed today. Afterwards, nomads settled in the place of the former owners...*“³⁶ Importantly, the chronology of external archaeological materials at the site corresponds to artifacts dating from the thirteenth to fourteenth centuries, aligning with Vakhushti’s accounts of the period’s devastation in the Iori Valley.

In the ensuing centuries, migration increased in the devastated territory of Kambechovani. Both Georgians, such as the people from Pshavi, and nomadic Turkmen began to settle in the abandoned villages.³⁷ The Turkmen gravitated toward the rich winter pastures in the area of Kambechovani, resulting in the loss of old toponyms and the emergence of new Turkmen names. One such toponym is Kajiri/Kajirdag. Between 1794 and 1799, when Ioane Batonishvili described Kartl-Kakheti, the toponym already existed. As previously mentioned, participants of the Kakheti archaeological expedition in 1965 identified a large settlement with Kajirdag, which was referenced by Ioane

³³ Chronicler, Centennial Chronicle, Georgian Chronicle, V. II, p. 254.

³⁴ Ibid, p. 274.

³⁵ Ibid, pp. 142-144, 171-172, 177; K. Tabatadze, *The Struggle of the Georgian People Against Foreign Invaders at the Turn of the 14th-15th Centuries* (Tbilisi, 1974), pp. 102-113.

³⁶ Vakhushti Batonishvili, *Description of the Kingdom of Georgia*, Georgian Chronicle, text established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, IV (Tbilisi, 1973), p. 528.

³⁷ D. Muskhelishvili, *Ancient History of Kiziki*, p. 50.

Batonishvili.³⁸ It was mentioned above that „Dag“ in Turkmen languages means „mountain,“ and „Kajirdag“ refers to Egyptian vulture/Neophron percnopterus mountain. The toponym „Kajiri“ can be found in two locations near the settlement we are discussing: Kajiri Mountain, located approximately 2.3 km³⁹ to the south of the settlement, and Kajiri Lake, which is about 4 km⁴⁰ to the southwest, across the mountain system. Despite there being only one settlement in the vicinity, the significant distance from these points makes it difficult to determine if Ioane Batonishvili was referring to this settlement as one of the Tatar nomad people’s locations.⁴¹ Consequently, the true name of this settlement remains unknown.

Unfortunately, we did not discover any numismatic materials during our external exploration. However, historical money would have been an invaluable source of information that could have greatly enriched our understanding of this site.

During our exploration, we observed several freshly dug pits, raising reasonable suspicions that „gold diggers“ or black archaeologists may be present in the area. This situation highlights the urgent need to protect this settlement from illegal excavations and the illicit sale of discovered artifacts.

In summary, we are dealing with a substantial and historically significant settlement that has likely existed for centuries (possibly even over a millennium). It may have served as a town along an ancient caravan trade route, where trade, cattle breeding, and local production (glassware, ceramics, and metallurgical products) thrived.

This assessment is based solely on a external archaeological exploration of the site, along with historical and geographical observations. It is easy to imagine how much more we could learn about this settlement or city if we were to conduct more in-depth interdisciplinary research.

³⁸ To enhance understanding, it is pertinent to reference the following: „...it is possible that these ‘Tatars’ resided in the winter pastures within the settlements of the ancient Georgian population. This assertion is supported by Vakhushti’s documentation of numerous settlements located in the Kiziki region. Additionally, the discovery of the settlement of Kajiri (referred to as Ioane Bagrationi’s Kajirdag) by the Kakheti Archaeological Expedition during their exploration activities in 1965 on the right bank of the lower Iori River provides further evidence. Artifacts dating from the 11th to 12th centuries were unearthed in this area, alongside the remnants of a Georgian church, which had been hewn into the steep cliffs and originally adorned with frescoes.“ (D. Muskhelishvili, Ancient History of Kiziki, p.9).

³⁹ Coordinates of kajiri Mountain: 41°18’38.26“N 45°49’32.35“E.

⁴⁰ Coordinates of Lake of Kajiri: 41°18’33.52“N 45°46’26.64“E.

⁴¹ The significance of this settlement, along with the rock-cut church situated above it (Satorge Church – N. Zh.), lies in the fact that it gained recognition within the scientific community specifically due to the exploration works conducted by the *Kakheti Archaeological Expedition* of 1965.

SATORGE MONASTERY COMPLEX

We have previously noted that Mount Satorge features a large domed church carved into the rock. Additionally, there are three artificial terraces⁴² and several other buildings in the area (Plan 1; Figure 27). At this stage of our research, we are treating these buildings and the surrounding area as part of a single monastery complex. Therefore, we will examine them in this section of the paper.

Artificial Terraces

There are multiple trails leading from the settlement to the upper terraces of the mountain. The two easiest trails begin at the settlement, which is notable for having the highest concentration of ceramics and other archaeological artifacts (as previously mentioned). The first trail starts at the entrance to big ravine, located at the beginning of the Satorge mountain range. This trail follows the hill chain of the ridge and ascends to the upper terraces. The second trail ascends the middle of the ridge, on the northeast side, to a spur of the mountain that has a distinct appearance compared to the other spurs. This spur trail connects with the first trail at the top of the hill chain of the ridge.

Pottery can be found along both trails, although there is a gap in findings in the middle section before it resumes on the climb up the steep hill. It is important to note that the pottery discovered on these terraces is generally simpler than that found in the settlement area below. Additionally, tile fragments and clusters of cobbles can be seen in certain areas, indicating the types of buildings that once existed on these terraces.

Refectory/Underground Vault

In the southeastern part of the upper terrace, traces of a fascinating building can be observed.⁴³ This structure was originally documented by Sh. Lezhava, a member of the *Gareji Research Center* expedition, who recorded it on film (Figure 28). An old photograph reveals that the building, which was almost entirely covered by earth, featured a vaulted roof.⁴⁴ The members of the *Gareji Research Center* expedition proposed that this site served as a monastery refectory.⁴⁵

During the fourth expedition of the *Center of Georgian Cultural Heritage Preservation and research*, conducted on March 7, 2021, we visited the Satorge mountain terraces and cultural monuments for the first time. At that time, we encountered the building in a significantly altered state: its roof had collapsed, and the soil that had accumulated inside was excavated (Figure 29). It appeared that unauthorized excavators, often referred to as „black archaeologists,“ had worked here, resulting in considerable damage to the site. The exact timing of this vandalism is unclear. There was a large

⁴² Coordinates of terraces: 41°19'57.20"N 45°48'60.00"E.

⁴³ Coordinates of the historic site: 41°19'57.66"N 45°48'57.90"E.

⁴⁴ <https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/325812/1/scan0003.jpg>

⁴⁵ Z. Skhirtladze, Sh. Lezhava, M. Kiknadze, Another Unknown Monastery in Gareji, p. 4.

quantity of pottery on the already settled and hardened earth. This disruption revealed that the walls of the building were constructed from rough stone, and sections of plaster remained intact on the walls. Based on the excavated area, it seems that the building extended from west to east, measuring more than 2.5 meters in width and over 3 meters in length. However, the western portion of the building remains covered in earth, making it impossible to determine its complete dimensions. We believe it is plausible that this site functioned as a monastery refectory and possibly contained some form of underground monastic vault (Plan 2). The ceramics found at the site primarily date back to the 10th to 13th centuries.

Tower (?)

A few meters west of this building, two large holes can be seen on the surface of the rock sloping down towards the ravine. These holes in the Satorge rock at the eastern end of the domed church are evidence of the collapsed roof over the altar. The church is located just over 15 meters away from this underground structure, though a completely different path leads to the church.

This path continues along the crest of the last terrace, where there are many natural pits, so one must be very careful while traveling. After the terrace, the path extends over a rocky surface on the southern side of the highest rocky crest in this section of the mountain. In the extreme western part of this section, bordered on three sides by a chasm, are the remains of another building.⁴⁶ The first information about this building can be found in an article⁴⁷ by the *Gareji Research Center*. Today, only two walls remain of the structure, the northern and western walls, both standing about 1 meter high and constructed from roughly worked stone. The interior of the building was finished with thick plaster. The southern and eastern portions have been destroyed by a collapsed slope. The building was most likely square in shape (Plan 3). Considering its location on the westernmost crest, from which the Iori Plateau and the valley behind the mountain can be observed, it is believed that this structure could have served as a watchtower (Figures 30-31).

As the trail takes a sharp turn to the right, it follows the southern slope of the mountain. On the left, there is a steep rock massif, while on the right, a chasm descends into a deep canyon. This section of the trail requires extra caution. Approximately 100 meters away from the ruins, you can spot the entrance to the main building of the monastery, a domed church intricately carved into the rock, situated at a height of several meters within the rocky massif.

A Domed Church Carved into the Rock

The first general reports about this site, as well as a large settlement nearby, were documented by D. Muskhelishvili in the book „*Ancient History of Kiziki*“ published in 1997, where it is noted that these

⁴⁶ Coordinates of the historic site: 41°19'59.98"N 45°48'53.03"E.

⁴⁷ Ibid, p. 4.

sites were visited by the participants of the 1965 exploration expedition of the *Kakheti Archaeological Expedition* (see, above). More detailed information can be found in an article published by the *Gareji Research Center* in the December 1998 issue of the newspaper „*Republic of Georgia*“ (see, above). Below, we will provide as much information about this site as possible.

The main building of the monastery, a large domed church carved into the rock⁴⁸ had an entrance on the south side. Currently, the door to the south is nearly blocked by collapsed, petrified earth. However, visitors can still access the temple through a large window above this door.

Upon external inspection, one can observe a lobby-like section in the rock to the west of the south door. The exterior facade of the door to the south has been aligned on a quadrangular plane, and both the door and the upper doorway are set within an arched opening. Additionally, there is another half-filled window located to the east of the larger window above the door (Figures 32-34).

To reach the window above the door, you need to climb a small slope formed by hardened earth that has fallen from above. While climbing this slope is not particularly difficult, you should exercise caution, as the surface of the hardened ground is still loose. If you lose your balance, it will be challenging to stop at the edge of the precipice below (so using ropes is recommended).

Once we enter the church through the small window over the door, we are taken aback by the impressive church. Although the interior of the church is approximately 1.5 meters filled with earth, the height remains striking. The expansive area is topped by a dome, supported by two free-standing piers and the edges of the altar. On the east side of the interior, there is a horseshoe-shaped altar, and no iconostasis is present. To the north of the sanctuary, there is an open prothesis, while to the south, there is an open chapel. The chapel originally featured a small window that is now partially blocked with stones. Arched openings connect the interior rooms. The north-west pier of the church has an eastern extension, which is now partially visible, with one side damaged. Its original purpose is currently unknown (it may have served as the living space for a particularly important individual). The south, west, and north walls are adorned with vaults. The northern wall contains two doors that connect the church to the hall-type chapel, which is also decorated with vaults.

The interior walls of the church were completely plastered, but much of the plaster has since fallen off. The ceiling also shows signs of damage, with two large holes: one located in the middle of the apse of the chancel and another near the northeast corner of the dome. Additionally, there is a significant, non-penetrating hole on the western part of the ceiling of North chapel. In the center of the church, amidst the collapsed rock, stands a tall wooden pillar. It seems the church was once reinforced, but these efforts proved ineffective (Plan 4; Figures 35-39).⁴⁹

⁴⁸ Coordinates of the historic site: 41°19'57.52"N 45°48'57.20"E.

⁴⁹ To provide the reader with a clearer understanding of the architectural features of this monument, it is essential to reference the description prepared by the *Gareji Research Center*: „*The southern entrance, which serves as the sole access point to the church, is nearly entirely obstructed. Consequently, entry into the church is now feasible only through the tall, rectangular window situated above the door. Although the church's interior is presently partially*

Based on various architectural features and epigraphic patterns, which will be discussed in detail below, the rock-hewn church of Satorge is believed to be a historic site from the 9th to 10th centuries.⁵⁰

The condition of this site is alarming, with rapid deterioration observed. As previously mentioned, there are two large holes in the roof of this impressive dome-shaped church, which is carved into the rock. When we visited the site in July 2021, the hole at the top of the altar was relatively small. However, upon our return on October 30, 2022, we found that the hole had significantly widened, and the plaster around it had collapsed. This drastic change occurred in just one year (Figures 40-41).

Inscriptions

The plaster on the walls of the church has been preserved, although it is in very poor condition. It is likely due to the hardened earth that the plaster remains somewhat firmly attached to the walls. The plaster closest to the surface of this hardened earth is particularly marked by mud splatters. Despite the poor condition of the plaster, we observed approximately 20 old Georgian scratches and painted inscriptions. Based on paleographic evidence, these inscriptions date from the 9th to 19th centuries. In addition to the Georgian inscriptions, there are several non-Georgian inscriptions on the church plaster that have yet to be identified. Some of these inscriptions are covered by a layer of earth. However, we refrained from removing this layer during our work due to the risk of damaging the plaster and causing it to fall off.

As previously mentioned, some of the inscriptions have been published in academic form in 2022.⁵¹ We studied these inscriptions in detail on-site, where we read the texts, measured them, and

buried under earth, its impressive dimensions and spaciousness continue to captivate observers. This is a tall, domed church with a small hall-type chapel that extends from the northern side. The expansive, open arch of the dome, which lacks a collar, spans the altar's edges and two independent piers. The altar, which is wide and horseshoe-shaped, connects to both the chapel and the deaconry through broad arched openings, which also lead to the hall via similar arches. The church's interior likely experienced limited illumination, as the only light sources were the door, the window above it, and a relatively narrow window embedded in the western section of the southern wall of the deaconry. This lack of light may have contributed to the decision to plaster the walls and coat them with white paint from the outset. No evidence of any decorative painting is discernible on the plastered surfaces.“ (Z. Skhirtladze, Sh. Lezhava, M. Kiknadze, Another Unknown Monastery in Gareji, p. 4.)

⁵⁰ Ibid, p. 4. The size of the church window should also be attributed to the 9th century (D. Tumanishvili, „Sabereebi“ Church Architecture, Dimitri Tumanishvili, Works (Tbilisi, 2024), p. 43).

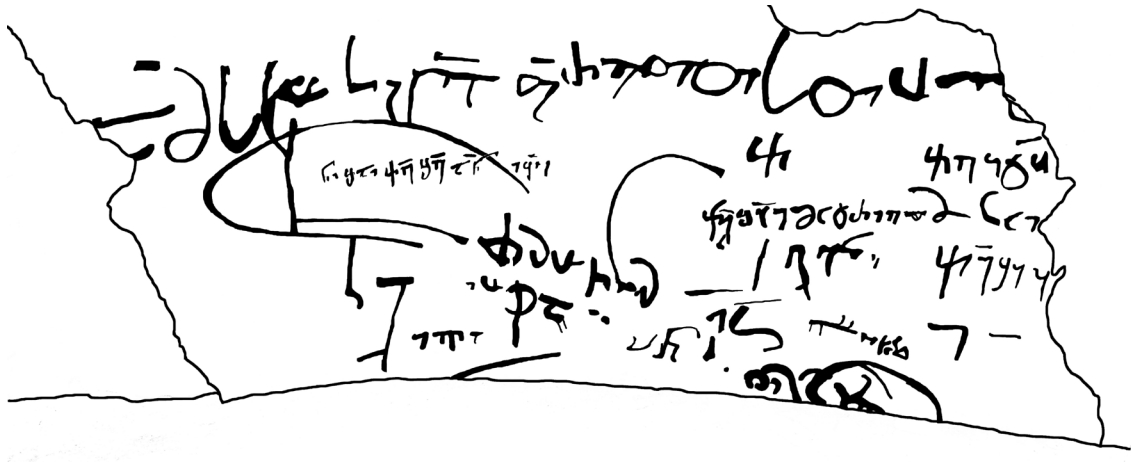
⁵¹ N. Zhgenti, Old Georgian inscriptions located within the Domed Church of the Satorge Complex of Gareji, as detailed on pages 134 to 152. An earlier article published in the „Republic of Georgia“ in 1998 highlighted the presence of these inscriptions. Additionally, a photograph of one of the painted inscriptions (refer to inscription No. 2 below) was featured in the work by Z. Skhirtladze, Sh. Lezhava, and M. Kiknadze titled „Another Unknown Monastery in Gareji,“ appearing on page 4. This photograph is also included as an illustration in the introductory section of Volume I of „Epigraphic Monuments of Gareji,“ authored by D. Kldiashvili and Z. Skhirtladze, which covers the epigraphic monuments of St. David's Lavra and the Desert Monastery from the 11th to 18th centuries (Tbilisi 1999), p. 15.

created paleographic drawings. In this paper, we include photographs of the inscriptions, paleographic copies, originals and Mkhedruli (modern Georgian alphabet) transcription, and approximate dates established through paleographic analysis as well as preliminary research findings.

The inscriptions are organized chronologically by type and location.

Symbols used in the inscription texts:

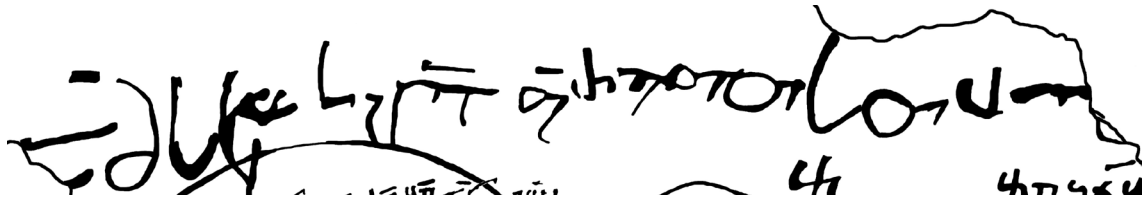
- () – revealing titlo diacritic (word abbreviated)
- [] – restored places.
- – places omitted due to damage.
- { } – places accidentally omitted and restored in the publication
- _ – unreadable letter.
- < > – extra spaces.
- [²] – line numbering.

The paleographical copy of the inscriptions of church altar's apse (Figure 42)

Uncertain Nuskhuri Inscription from the 9th to 10th centuries

Technical description: The single-line Nuskhuri inscription is located on the remaining plaster in the southern section of the church altar's apse, at a height of 95 cm above the ground. It is executed in black paint, occupying a dimension of 248x33 cm. The largest grapheme, „m“, measures 27x20 cm, while the smallest grapheme, „e“, measuring 11x9 cm. The inscription is incomplete. Diacritic mark: long and short straight lines. Condition: The legibility of the inscription is compromised due to the presence of fossilized dirt and fading paint. Paleographic analysis indicates similarities with Nuskhuri manuscripts from Mount Sinai, which are dated to the 9th and 10th centuries.⁵² Additionally, taking into account the historical context of other Satorge fresco inscriptions, we propose a general dating of this inscription to the 9th to 10th centuries (Figure 43).

...ჲმს [ჲახსე] თჲჲჲჲჲჲჲჲ...

...ამ(ი)ს [ხუხე] [ნ(მი)ა] თე(ვდო)რე თ თ(უი)სთ[რ] ...

Translation: ...of this [khuse] [Saint] Theodore t for...

Commemorative records of Nishai from the 9th to 10th Centuries

Technical description: The single-line Nuskhuri inscription is located on the preserved plaster in the southern section of the church altar's apse, positioned 58 cm above the ground. It is executed in black paint, occupying a dimension of 58x8 cm. The largest grapheme present is „k“, which measures 7 cm, while the smallest grapheme is „i“, measuring 1.5 cm. A diacritic mark is represented by a short, slanted straight line. Condition: The readability of the inscription is hindered by the fossilized dirt and peeling paint present, yet it is still legible. A comparable paleographic inscription from the 10th century

⁵² I. Abuladze, Samples of Georgian Writing, Paleographic Album, Second Completed Edition (Tbilisi, 1973), pp. 83, 85; <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00271070457-ms/?sp=16&st=image&r=-0.457,-0.04,1.913,0.805,0>

is located at Ateni Sioni Church.⁵³ Taking into account the age of other fresco inscriptions at Satorge, this particular inscription is generally attributed to the 9th to 10th centuries (Figure 44).

ჩუყუა ჩუ ყუ უჩ უ[უ].

ნიშაი ქ(როსტ)ე შ(ეინყალ)ე ა(მინ), იყ[(ა)ვ(ნ)] (?)

Translation: Christ! Have mercy on Nishai, amen, [may it be] (?).

3

Commemorative records of Gabriel from the 9th to 10th Centuries

Technical description: The single-line circular Nuskhuri inscription is located on the remaining plaster in the southern section of the church altar’s apse, positioned 55 cm above the ground. It is executed in black paint, occupying a dimension of 70x12 cm. The largest grapheme, „m,“ measures 8 cm, while the smallest grapheme, „i,“ measures 2 cm. The inscription features diacritic marks, including both long and short straight lines. Condition: The readability of the inscription is hindered by the fossilized dirt and peeling paint present, yet it is still legible. It is possible that the inscription is incomplete, as the plaster on the right side has been lost. This paleographic inscription is not frequently found, making it challenging to find a similar example. It is commonly believed that this particular inscription dates back to the 9th or 10th centuries, based on the dating of other fresco inscriptions at Satorge (Figure 45).

⁵³ G. Abramishvili, Z. Aleksidze, *Fresco Inscriptions, I, Ateni Sioni* (Tbilisi, 1989), p. 135.

ქე ყე უყუხოუო მანო

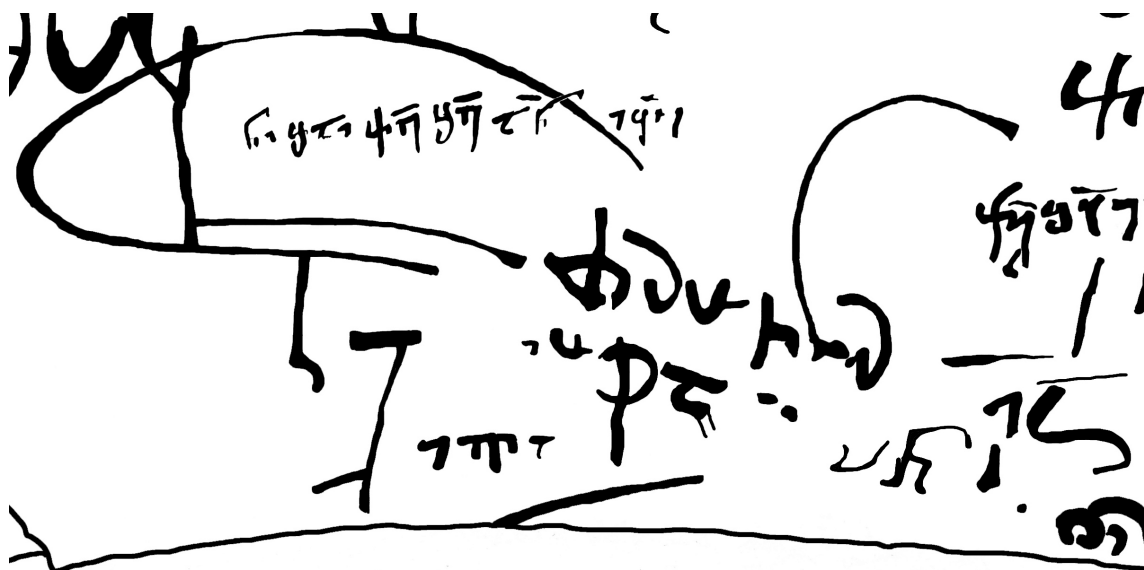
ქ(რისტ)ე შ(ეინყალ)ეი გაბრიელ მონაი [შენი] (?)

Translation: Christ! Have mercy on [your] (?) slave Gabriel.

4

A fragment dating from the 9th to 10th centuries

Technical description: The Nuskuri inscription, consisting of two lines, is located on the remaining plaster in the southern section of the church altar's apse, specifically in the central lower area. The obscurity of the text hinders the ability to determine its exact starting and ending points, making it difficult to measure accurately. As a result, I am including a complete photograph and a paleographic representation of the inscriptions located on the apse's plaster. Condition: The inscription is difficult to decipher because of hardened mud splashes and deteriorating paint, and it may be lacking the beginning and ending. A similar grapheme „o“ appears in the fresco inscription from Ateni Sioni Church, which is dated with approximately 850 year.⁵⁴ Based on the dating of other fresco inscriptions in Satorge, this particular inscription is generally believed to have originated in the 9th to 10th centuries (Figure 46).

⁵⁴ G. Abramishvili, Z. Aleksidze, *Fresco Inscriptions*, I, pp. 110-111.

ძმთა ჩინ
საქრ...ჩ...

ძმ(ან)ო, ჩ(უე)ნმ[ან] |² უფა[ლმა]ნ...

Translation: Brothers! Our Lord...

5

A fragment dating from the 9th to 10th centuries

Technical Description: The single-letter grapheme „k“ is located on the remaining plaster in the southern section of the church altar’s apse, specifically on the upper right side of the central area. The lack of clarity in the text complicates the determination of its precise starting and ending points, ultimately making it immeasurable. Condition: Deciphering the inscription presents a challenge due to the presence of hardened mud splashes and fading paint. It should be of the same period as the other fresco inscriptions found in the apse (Figure 47).

†

ქ[(რისტი)] (?)

Translation: Christ (?)

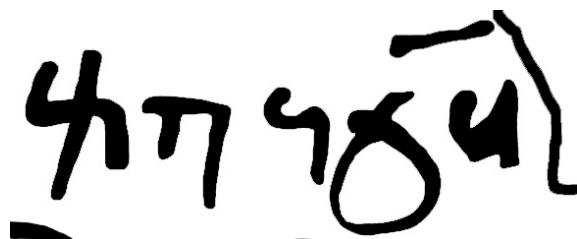
6

A fragment dating from the 9th to 10th centuries

Technical Description: A fragment of a one-line circular Nuskhuri inscription is located on the plasterwork in the southern area of the church altar’s apse, positioned 66 cm above the ground at the upper right corner. The inscription is executed in black paint, occupying a space of 24x10 cm. The largest grapheme is „k“, which measures 10 cm, while the smallest grapheme, „sh“, which measures 5 cm. A diacritic mark: long straight line. Condition: Deciphering the inscription presents a challenge due to the presence of hardened mud splashes and fading paint, yet it is still legible. It might be incomplete. Notably, the fourth grapheme resembles the letter „d“,⁵⁵ as observed in other inscriptions from the same period. However, a grapheme of a similar form in the inscription associated with Commemorative records of Gabriel, found on the same wall of the Satorge church (inscription No. 3), should be interpreted as „b“ based on contextual clues. Therefore, we present both interpretations of

⁵⁵ G. Abramishvili, Z. Aleksidze, *Fresco Inscriptions*, I, p. 107; V. Silogava, *Georgian Epigraphy of Samegrelo-Abkhazia* (Tbilisi, 2004), p. 208.

the reading. It should be of the same period as the other fresco inscriptions found in the apse (Figure 48).

ჩ[̄]ყ[̄]ბ[̄]ე[̄]... ან ჩ[̄]ყ[̄]...

I ვერსია: ქ(რისტი)ე, მ[̄]ე[̄]მ[̄]...

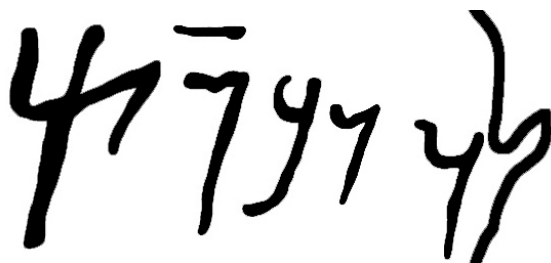
II ვერსია: ქ(რისტი)ე, მ[̄]ბ[̄]ე[̄]...

Translation: Christ! [uncertain text]

7

A fragment dating from the 9th to 10th centuries

Technical description: A fragment of a one-line rounded Nuskhuri inscription is located on the preserved plasterwork in the southern part of the apse of the church altar, in the lower part of the right edge, positioned 41 cm above ground level. It is executed in black paint, occupying a dimension of 25x13 cm. The largest grapheme is „k“ - which measures 13 cm, while the smallest grapheme is „e“, which measures 6 cm. A diacritic mark: long straight line. Condition: Deciphering the inscription presents a challenge due to the presence of hardened mud splashes and fading paint, yet it is still legible. The inscription is incomplete. It should be of the same period as the other fresco inscriptions found in the apse (Figure 49).

ჩ[̄]ყ[̄]ბ[̄]ე[̄]...

ქ(რისტი)ე, მ(ეინყალ)ე [ჟ]...

Translation: Christ! Have mercy on [Zh]...

8

A fragment dating from the 9th to 10th centuries

Technical Description: A fragment of a one-line circular Nuskhuri inscription is located on the preserved plasterwork in the southern part of the apse of the church altar, positioned 39 cm above the ground in the lower part of the right edge. It is executed in black paint. The area of the inscription is

not measured due to damage. Condition: The inscription is difficult to decipher because of hardened mud splashes and fading paint, yet it is still legible. The inscription is incomplete. It should be of the same period as the other fresco inscriptions found in the apse (Figure 50).

[ქჟჟჟ...]

[ქ(რობტ)ქ, ქნ...]

Translation: [Christ! En...]

9

A fragment dating from the 9th to 10th centuries

Technical description: A fragment of a one-line Nuskhuri inscription is located on the preserved plasterwork in the southern part of the apse of the church altar, positioned a few cm above the ground in the lower part of the left edge. It is executed in black paint. The area of the inscription is not measured due to damage. There may be two or more lines. Condition: The inscription is difficult to decipher because of hardened mud splashes and fading paint, yet it is still legible. The inscription is incomplete. It should be of the same period as the other fresco inscriptions found in the apse (Figure 51).

ჟჟ[ქ...]

ოვ[ბნქ...] (?)

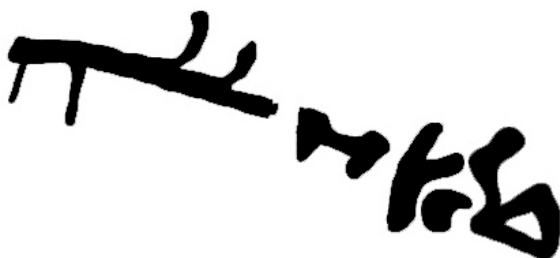
Translation: Iv[ane...] (?) (name: John)

10

A fragment of an inscription dating from the 9th to 10th centuries written in foreign script

Technical description: A fragment of a one-line inscription is located on the preserved plasterwork in the southern part of the apse of the church's altar, positioned a few cm above the ground in the lower part of the right side. It is written in black paint. The dimensions of the inscription remain unmeasured due to its deteriorated condition. Condition: Deciphering the inscription presents a challenge due to

the presence of hardened mud splashes and fading paint, yet it is still legible. It should be of the same period as the other fresco inscriptions found in the apse. The inscription may represent an ancient Greek text or potentially a cryptogram crafted in an ancient Georgian secret script (Figure 52).⁵⁶

Version of the Greek inscription:

[Π...ΜΥ...Δ]

11

A fragment of an inscription (?) dating from the 9th to 10th centuries written in foreign script

Technical description: The image, potentially a fragment of a larger inscription rendered in a foreign script, is located on the preserved plasterwork in the southern part of the apse of the church altar, specifically in the lower part of the right side. The image likely extends beneath the ground level, rendering the area unmeasurable. The inscription is executed in black paint. Condition The appearance is marred by the fossilized mud stains and deteriorating paint. It should be of the same period as the other fresco inscriptions found in the apse (Figure 53).

⁵⁶ Cf.: L. Atanelishvili, Ancient Georgian Secret Writing (Tbilisi, 1982), pp. 124, 126, 128, 136, 309, 311.

A fragment of an inscription dating from the 10th to 11th centuries

Technical description: The initial portion of a transitional Mkhedruli scratched inscription is located on the preserved plasterwork in the east wall of the chapel's southern part. This inscription is positioned 150 cm above the ground level. The dimensions of the inscription area measure 8x5.5 cm. Due to the deterioration of the cast, only the initial graphemes are intact, with several sections damaged. It is possible that two interpretations of the reading exist (Figure 54).

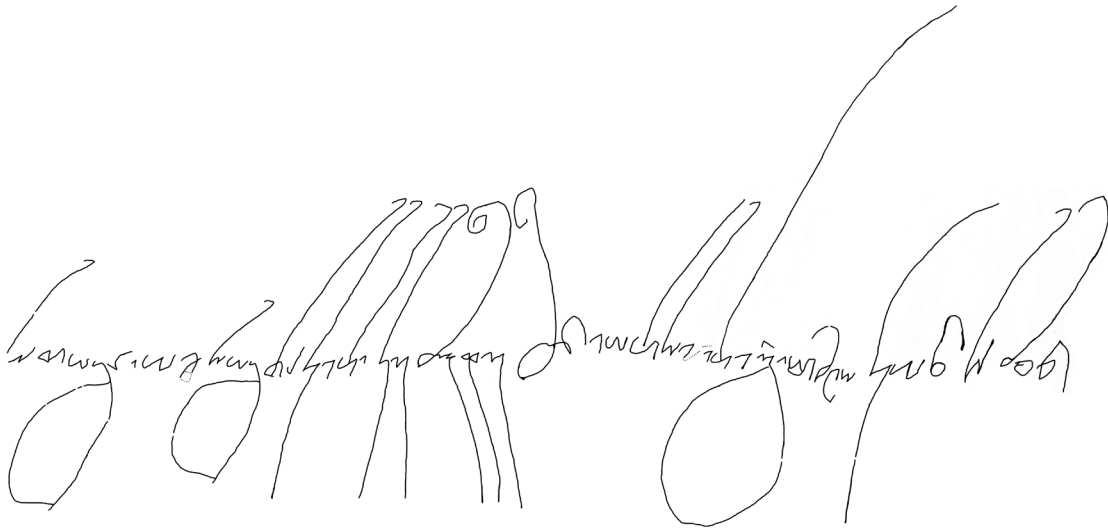

I version: ჳჳთ... - ghet...

I version: უთ... - ut...

Donation act (?) of King Kvirike dating from the 10th to 11th centuries (1010/4-1039) (?)

Technical description: A one-line transitional scratched Mkhedruli inscription is located on the remaining plasterwork of the southern wall within the chapel's southern section. This inscription is positioned at ground level, covering an area of 88x28 cm. The most prominent grapheme is „r,“ which measures 25 cm, while the smallest grapheme, „i,“ is only 0.5 cm in size. A diacritic mark: a short, sharp angle-shaped line. The condition of the inscription is compromised, as it is incomplete due to sections of plaster that have fallen away. Additionally, certain areas are challenging to read due to fossilized mud splashes, and some portions are damaged. The final segment of the text remains ambiguous, suggesting that the inscription may be incomplete. It is also possible that the text extends beneath the layer of accumulated soil (Figure 55).

...სათაბაიოდსა ბაბაძესა ხედივეთა მდინარისა [უ]სირიუაქი მდინარისა მ[ო]ნ

...სა თობაიოდსა უბ(ო)და კვირიკე მეფემ(ა)ნ იორ(ი)სა [პ]ირი გ(იორგ)ი უღმცო კონსა მ[ო]ნ

Translation: King Kvirike granted to Tobayod (or Satobayod) the riverside of Iori G(iorg)i...

14

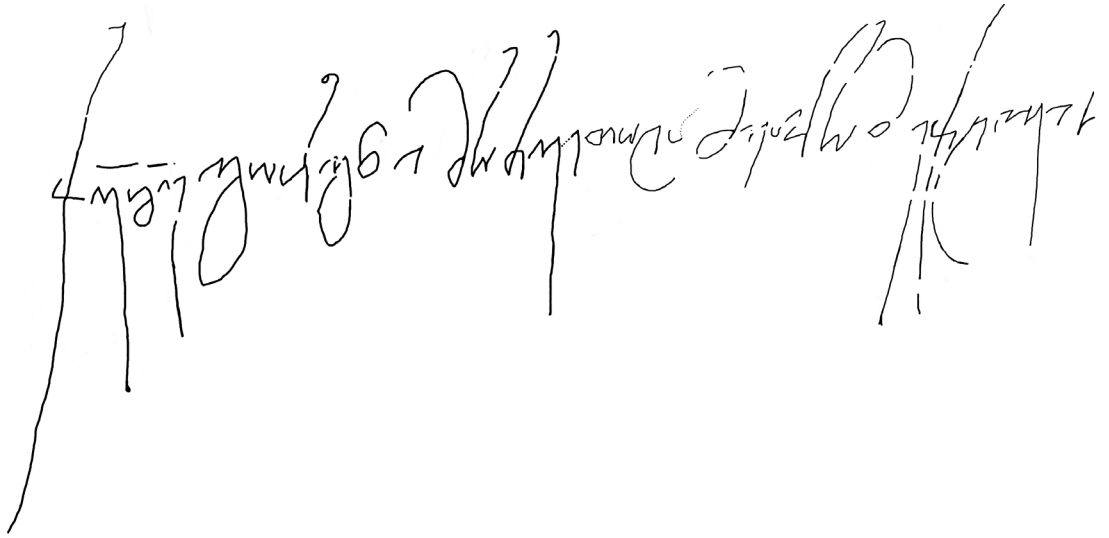
Commemorative records of Gurgen dating from the 11th Centuries

Technical Description: The single-line transitional mkhedruli scratched inscription is located on the remaining plasterwork of the southern wall within the chapel’s southern section, positioned 56 cm above the ground level. Inscription area is 60x29 cm. The largest grapheme present is „k,“ which measures 29 cm, while the smallest grapheme is „a,“ measuring 1.5 cm. A diacritic mark is represented by a long and a short straight line. The inscription is incomplete due to the deterioration of the cast. Certain locations are damaged, which hinders the readability of the text (Figure 56).

ქრისტე ბაძის ბნ მსახურთა რ[ა]შუაძისა მუქლას...

ქ(რისტ)ე შ(ეინყალ)ე გურგ(ე)ნი, მ(ი)სა ძეით<ო>ც[ა], მე არსა, მე ქცუის...

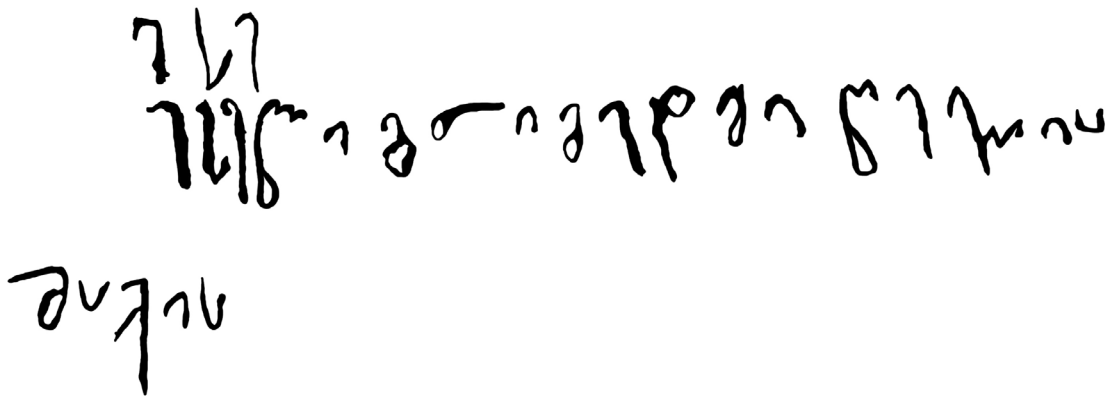
Translation: Crist! Have mercy on Gurgen and his sons. I Arsa, I Ktsuis...

15

Inscription of Shaki dating from the 17th to 18th centuries

Technical description: A three-line Mkhedruli scratched inscription is located on the remaining plasterwork of the arch within the chapel's southern section, positioned at the 144 cm above ground level. Inscription area: 16x6 cm (Figure 57).

ქსა

ქსა ნიგნი მამიწეძრია

შაქის

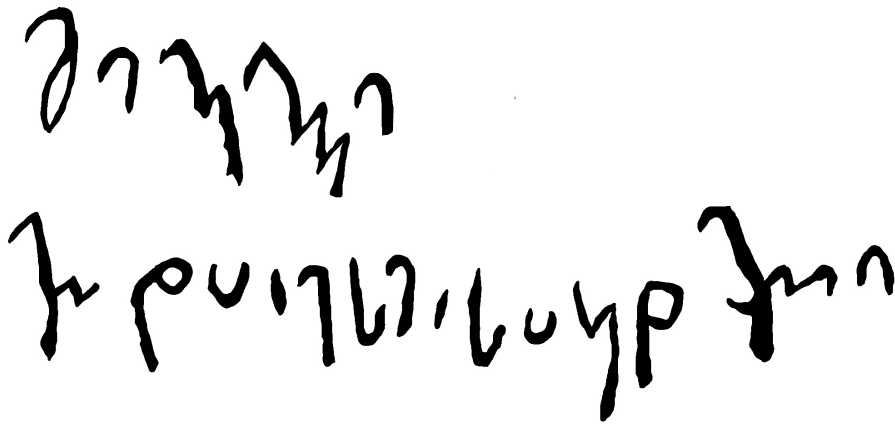
ესე |²ესე წიგნი მე დამინწერია |³შაკის.

Translation: This was written by me - Shaki.

16

Inscription dating from the 17th to 18th century

Technical description: The two-line scratched Mkhedruli inscription is located on the preserved plaster of the chapel's southern arch, positioned 131 cm above the ground level. The dimensions of the inscription area are 8,5x4 cm (Figure 58).

მე
და ესე საყდარი

[მ]იკ[ვ]ი

სა და ესე საყდარი.

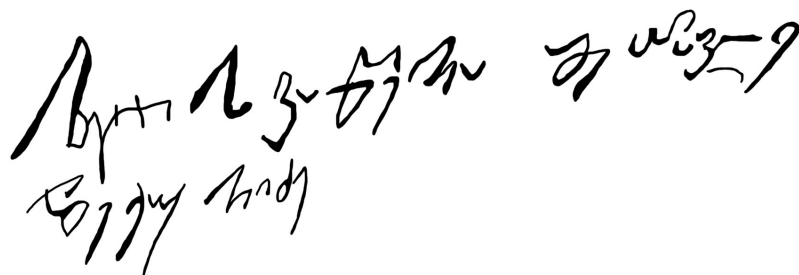
[მ]იკ[ვ]ი |²სა და ესე საყდარი.

Translation: ...and this church.

17

Inscription of Pavle Bekuridze dating from the 18th to 19th century

Technical description: The two-line scratched Mkhedruli inscription is located on the intact plaster of the chapel's southern arch, positioned 153 cm above the ground level. The dimensions of the inscription area are 9x6.5 cm. Beneath this inscription lies an additional Mkhedruli inscription, likely of a later date, which is illegible (Figure 59).

ხელს ვანერა მე პავლე
პექურიძე

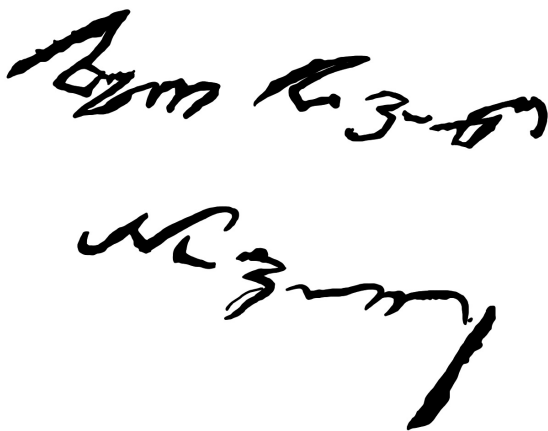
ხელს ვანერ<ა> მე პავლე |² პექურიძე.

Translation: I, Pavle Bekuridze wrote this.

18

Another inscription of Pavle [Bekuridze] dating from the 18th to 19th century

Technical description: The two-line scratched Mkhedruli inscription is located on the intact plaster of the chapel's southern arch. According to the calligraphy and name, it seems to be another inscription made by Pavle Bekuridze (Figure 60).

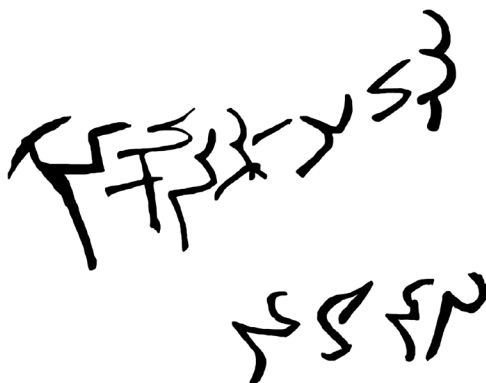
ხელს ვან
პავლე

ხელს ვან{ერ} |² პავლე.

Translation: I, Pavle wrote this.

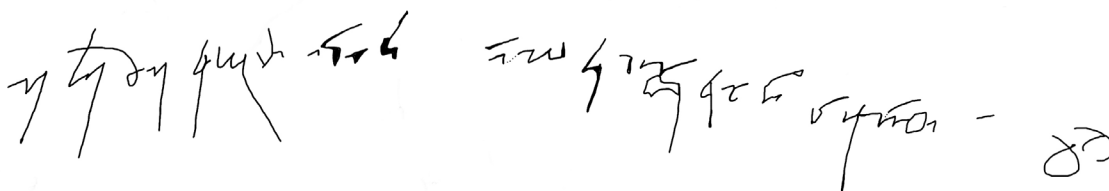
Foreign inscription. The date remains undetermined

Technical description: The two-line scratched inscription is located on the preserved plaster of the chapel's southern arch. The writing is unidentifiable (Figure 61).

Inscription referring to Kvirike, dating from the 10th to 11th centuries

Technical description: The single-line scratched Nuskhuri inscription is located on the window above the earth-filled entrance of the church, specifically in the upper east corner. This inscription is located 108 cm above the base of the window, measuring 27x5 cm. The largest grapheme is the letter „e,“ which measures 5 cm, while the smallest grapheme is the letter „i,“ measuring 1 cm. Condition: The inscription is incomplete, as portions have been obscured due to the detachment of plaster; certain areas are broken, which complicates the readability of the text (Figure 62).

ղևղմղկալտղղղ[ւ]...սկղղղղղ[ւ].[ն]վևւտ...

ըսց մց կურոցոն[ս] ...ոցո ձցան[ոն] լևատ...

Translation: I, ... of Kvirike... protoiereus...

Scratched figures

Under the inscription №20 is scratched the figure of a horseman. It may be of the same date as the inscription itself. Moreover - it may even be the portrait of the writer of the inscription himself (Figure 63).

On the preserved plaster of the chapel's southern arch there are scratched figures of men and deer. The date remains undetermined. According to the similar analogues, these figures can be dated with middleages.

On the right edge there is scratched the beginning of Mkhedruli Abecedarium, which can be dated with 18th century (Figure 64).

HISTORICAL AND SOURCE-CRITICAL STUDY OF INSCRIPTIONS

Georgian and non-Georgian inscriptions executed on the apse through the application of paint

Within the church apse, ten separate Georgian inscriptions can be found on the preserved plaster in the southern section. Out of these, only four inscriptions are sufficiently intact and clear to be easily read.

The initial inscription possibly pertains to St. Theodore, although the exact person for whom the church is dedicated remains unknown. If this inscription does indeed relate to St. Theodore, it could be seen as an indirect reference to the church's patron saint, St. Theodore of Tyrene.

The second inscription features commemorative records of an unidentified individual named Nishai. The author of this inscription appears to possess a rather uncommon name.⁵⁷ The identity of Nishai, whether he served as a priest of the Satorge church or was a pilgrim, remains uncertain at this point of the research. Existing literature indicates that inscriptions created by pilgrims in the peripheral monasteries of Gareji are relatively infrequent.⁵⁸ Given this context, it is plausible that Nishai was a figure closely linked to this domed church of Satorge, potentially even a monk. A similar inference can be drawn regarding the subsequent inscription.

The third inscription features commemorative records of an unidentified individual named Gabriel. Like Nishai, Gabriel likely had a direct connection to this church. The inscription, which references both individuals, is inscribed on the plaster of the altar wall, suggesting the significant status or privilege of these persons.

The fourth inscription, while fragmentary and lacking the name of any individual, remains an intriguing artifact. If my reconstruction of the text is accurate and the term „Brothers“ is indeed present, it may allude to the brotherhood associated with this Satorge monastery.

Additionally, the text could represent a passage from the Holy Scriptures (potentially from the Epistle of the Apostles), although it does not appear in the Holy Scriptures in this precise formulation.

Inscriptions numbered 5 to 9, created with paint on the altar's plaster, have been preserved in fragments and are likely the records of other monks or pilgrims.

While the inscriptions within the sanctuary do not contribute significantly in terms of source-studies, their value remains considerable. Based on paleographic comparisons, these inscriptions are

⁵⁷ The inscription of Satorge is significant as it has facilitated the accurate interpretation of one of the inscriptions from Zeda Tmogvi (refer to Cultural Monuments of Meskheti, Reports of Expeditions of 2023, covering Adigeni, Aspindza, and Akhaltsikhe; the expedition report was compiled by B. Gozalishvili, M. Beridze, L. Tsikarishvili, A. Imedashvili, N. Zhgenti, N. Khuskivadze, N. Zumbadze, and Sh. Koghuashvili (Tbilisi, 2023), p. 345). It is also important to note that the correct designation is Nishai, rather than the previously used Noshai (as indicated in the Javakheti Epigraphic Corpus, Lapidary Inscriptions, Toponymy, Theological and Literary Centers, prepared for publication and researched by V. Silogava, L. Akhaladze, M. Beridze, N. Sulava, and R. Kavrelshvili (Tbilisi, 2012), p. 56).

⁵⁸ D. Kldiashvili, Z. Skhirtladze, Epigraphic Monuments of Gareji, pp. 5-15.

likely to be dated to the 9th or 10th centuries. Both the Georgian and non-Georgian inscriptions on the altar exhibit a similar technique, using black or dark brown paint applied with a brush, suggesting they were executed concurrently. Consequently, this information is crucial for establishing the timeframe of the cave church's construction: the requirement for the plastering to coincide with the construction of the church, aimed at enhancing its illumination, indicates that the church is likely to have been built during the 9th to 10th centuries. This dating aligns well with the architectural characteristics of the church and coincides with a resurgence of monastic building activity in the Gareji region during this era.⁵⁹ Furthermore, these inscriptions represent intriguing and rare examples of paleography among historic sites with the ancient Georgian scripts.

As previously noted, I have referred to non-Georgian inscription multiple times. Specifically, I am referring to the two sections located on the lower right side of this plasterwork, where additional foreign inscriptions rendered in black paint can also be observed (Nos. 10-11).

I have conducted a comparative analysis of various segments of these foreign inscriptions alongside samples from different medieval scripts, including Greek, Armenian, Albanian (in Caucasus), and Syriac. Notably, certain elements of Inscription No. 10 appear to align most closely with examples of ancient Syriac script. To verify this observation, I consulted with Professor Sebastian Brock, an esteemed expert in ancient Syriac writing and literature at Oxford University. His assessment indicated that while the individual graphemes of the inscription bear resemblance to letters from the ancient Syriac script, the overall composition does not qualify as representative of medieval Syriac script.⁶⁰ It is possible that the inscription is written in ancient Greek. The substantial portion of inscription (?) No. 11 that is obscured by soil, making a detailed analysis impossible, exacerbates the complexity of the situation. This raises the question of whether it is indeed an inscription or potentially an image. As previously noted, the potential for damage and collapse of the plaster associated with the removal of this soil layer has led me to refrain from such an action. Consequently, these foreign inscriptions remain unidentified to this day.

Scratched Inscriptions

In comparison to fresco inscriptions, the scratched inscriptions located within the church constitute a noteworthy aspect of epigraphic heritage, particularly from the standpoint of source-studies. Despite the texts being largely legible, our attempts to restore them with precision have proven challenging. Nevertheless, the recovered content may offer valuable insights into the historical context of the domed church of Satorge.

Among the scratched inscriptions, inscription No. 13 is particularly noteworthy as it references

⁵⁹ Z. Skhirtladze, Sh. Lezhava, M. Kiknadze, *Another Unknown Monastery in Gareji*, p. 4..

⁶⁰ I would like to express my heartfelt appreciation to Dr. Sebastian Brock for his generous support. Additionally, I wish to acknowledge Dr. Tamar Otkhmezuri for facilitating my introduction to Dr. Brock.

a figure identified as King Kvirike. The true identity of King Kvirike is a topic that merits additional investigation. Paleographic analysis suggests that this inscription can be dated to the 10th or 11th century. Historical records indicate that five individuals named Kvirike held power during this period within the Principality of Kakheti (chorepiscopate) and subsequently the Kingdom of Kakheti-Hereti:

1. Chorbishop Kvirike I Arevmaneli (893-918);
2. Chorbishop Kvirike II Arevmaneli (929-976);
3. King Kvirike III „the Great“ Arevmaneli (1010, 1014-1039);
4. King Gagik-Kvirike Bagratun-Kvirikiani (1039-1058);⁶¹
5. King Kvirike IV Bagratun-Kvirikiani (1084-1104).

It is essential to ascertain which specific Kvirike is referenced in the inscription. The title of Kvirike (king), along with the historical geography and paleographic characteristics of the inscription, may provide critical clues for this identification. We will begin our analysis with the title itself.

According to historical narratives, specifically the chronicles of Georgia and the writings of Vakhushti Bagrationi, the ruling chorbishops (Heads) of the Kakheti principality were conferred the title of king upon their incorporation into the kingdom of Ranians (the same as Hereti). This event is believed to have occurred between the years 1003 and 1008, during the reign of Davit Arevmaneli. The significance of the king's title is underscored by the subsequent arrangement of the titles of the kings of Kakheti-Hereti, which were organized according to the inheritance of the king's title, designated as „King of Ranians and Kakhetians.“⁶² Consequently, among the five Kvirikes referenced, the presence of a king in the Satorge inscription allows for the exclusion of chorbishops Kvirike I and Kvirike II from consideration. Notably, while the author of the chronicles of Georgia and Vakhushti Bagrationi refer to these two Kvirikes solely by the title of Chorbishop,⁶³ a contemporary documentary source,

⁶¹ At the end of his reign, Kvirike III, the king of the Ranians and Kakhetians, found himself without a heir. In response to this predicament, he adopted Gagik, the son of David „Umitsatsklo“, the king of Tashir-Dzoraketi, who was also Kvirike's nephew through his sister. Gagik was named in honor of his uncle and was frequently referred to as Kvirike. He identifies himself with this name in the „Melchizedek's report“ (Corpus of Georgian Historical Documents, I, Georgian Historical Documents, 9th-13th Centuries, compiled and prepared for publication by T. Enukidze, V. Silogava, and N. Shoshiashvili (Tbilisi, 1984), p. 30). He is referred to as both Kvirike and Gagik in the Chronicles of Georgia (Chronicles of Georgia, Georgian Chronicles, text established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, I (Tbilisi, 1955), pp. 296-297). However, in the Khirsa inscription, he is referred to solely as Gagik (Inscriptions of the Historical Monuments of Kakheti, compiled and supplemented with explanations by Teimuraz Barnaveli (Tbilisi, 1962), pp. 149-150).

⁶² L. Tavadze, *Korepiskopos and King, a political history of Kakheti from the 8th to 12th centuries* (Tbilisi, 2022), pp. 290-291. According to I. Paghava, the title of king was first assumed by Kvirike III Arevmaneli (I. Paghava, *Figures in three Regions: The Titles of the Monarchs of Kakheti and Kakheti-Hereti*, published in *Chronos*, Volume 1 (Tbilisi, 2020), p. 50).

⁶³ *Georgian Chronicles*, pp. 262-265, 268, 271, Vakhushti Batonishvili's *Description of the Kingdom of Georgia*, *Chronicles of Georgia*, edited based on the primary manuscripts by S. Kaukhchishvili, Volume IV (Tbilisi, 1973), pp.

specifically the Mikael Memghvime's inscription from „Charter of Favneli,“ designates the Chorbishops of Kakheti, Falla (Fadla) and Kurike,⁶⁴ as kings of Kakhetians. The academic edition of this document – „Charter of Favneli,“ dates to the latter half of the 9th century, with Mikael Memghvime's inscription attributed to the end of the same century. Thus, the kings of Kakhetians Falla and Kurike mentioned in these texts are identified with Fadla I and Kvirike I.⁶⁵ However, an alternative perspective posits that this document may have been composed between 918 and 922, suggesting that the kings of Kakhetians Falla and Kurike referenced therein could correspond to Fadla II and Kvirike II.⁶⁶ Nevertheless, for the purposes of this study, the accuracy of either interpretation is not critical. It is essential to note that Kvirike, as referenced in the document attributed to Favneli (Favnisi resident), whether Kvirike I or Kvirike II, is acknowledged in narrative sources from both the latter half of the 11th century and the 18th century as the Chorbishop of the Kakhetians. In contrast, in the contemporary documentary source „Charter of Favneli,“ he is designated as the king of Kakhetians.

Therefore, when attempting to identify the king Kvirike referenced in the Satorge church inscription, it is theoretically plausible to consider either Kvirike I or Kvirike II as potential candidates based on the king's rank.⁶⁷

132-133, 135, 137, 141, 557, pp. 559-560, pp. 798-800.

⁶⁴ In historical texts, the name Kvirike appears in various forms, including „Kurike“ and „Kvirike.“ This topic will be elaborated upon further below.

⁶⁵ Corpus of Georgian Historical Documents, Volume I, pages 16-19.

⁶⁶ L. Tavadze, Chorbishop and King, pp. 229, 246-247, and 258-259, p. 264.

⁶⁷ The discussion regarding the titulary will be concluded with an examination of the Zedazeni Iconostasi. This ancient artifact features severely damaged depictions of two historical figures, with inscriptions that reference „Urdukh king“ and „...Bishop...“ Given the secular clothing of the individuals portrayed, it is posited that one figure represents Urdure, the king of Ossetians, while the other is identified as the chorbishop Kvirike III the Great (Inscriptions of Historical Monuments of Kakheti, pp. 68-76; T. Dadiani, E. Kvachatadze, T. Khundadze, Georgian Sculpture of the Middle Ages (Tbilisi, 2017), p. 269; I. Paghava, Figures in three Regions: Titles of the Monarchs of Kakheti and Kakheti-Hereti, p. 48). The title of Chorbishop suggests that the figure depicted may indeed be Chorbishop Kvirike II (L. Tavadze, Chorbishop and King, p. 351). Due to the deterioration of the Iconostasis images and the inscriptions, both interpretations remain plausible. It raises a question as to why Kvirike III, a prominent king, would still be referred to by the title of Chorbishop, assuming the inscription's „...bishop...“ is accurately restored in lowercase. However, evidence from contemporary epigraphic monuments, such as the Alaverdi Iconostasis inscription and the inscription of Torgha, indicates that the kings of Kakheti-Hereti retained the title of Chorbishop alongside their royal designation. (I. Paghava, Figures in three Regions, The Titles of the Monarchs of Kakheti and Kakheti-Hereti, pp. 49, 55). Overall, the royal or princely title of rulers during this era presents a complex research challenge, as the title of king was frequently nominal and did not always reflect the actual political landscape. Instances occurred where two different individuals were designated as the king of the same territory, and there were occasions when multiple co-regents ruled concurrently, each holding the title of king (I. Paghava, Figures in three Regions, Titles of the Monarchs of Kakheti and Kakheti-Hereti, pp. 45-79). In this context, it is important to highlight the inscription that was uncovered in recent years within the church located in the village of Kldeisi (Kvemo Kartli), which is likely to date back to the years 1092-1094/5. This inscription refers to Liparit Baghvashi as the king of the Ranians. For further information, refer to T. Gogoladze, „Unknown Inscriptions of the Church of the Mother

Historical Geography

As previously noted, the Satorge Monastery was situated within a distinct historical-geographical unit known as Kambechovani. This province predominantly fell within the boundaries of the Kingdom of Ranians. However, during this period, a portion of it was incorporated into the principality of Kakheti, with the border likely delineating the area surrounding the study site (as discussed earlier). Furthermore, the inscription appears to reference the transfer of specific land of Iori River by King Kvirike to the monastery. Consequently, it is posited that this King Kvirike was the proprietor of the Iori River, or of Kambechovani itself (further elaboration on this will follow). Regrettably, the precise political affiliation of the Satorge Monastery during the aforementioned period remains uncertain. It is plausible that prior to Kvirike III, the lands were under the ownership of Kvirike I and Kvirike II, which may correlate with the creation of this inscription. Therefore, it is challenging to dismiss the involvement of Kvirike I and Kvirike II based on historical-geographical considerations. Additionally, the exclusion of Gagik-Kvirike and Kvirike IV is also problematic, as these territories were intermittently governed by these kings of Ranians and Kakhetians.⁶⁸

Paleography

Paleography, while not a precise scientific discipline for establishing exact dates, can provide valuable insights through the paleographic analysis of inscriptions.

The inscription is written in transitional Mkhedruli script, a distinctive style of ancient Georgian writing that was prevalent among Georgian scribes during the 10th to 12th centuries. This script represents a transitional phase from the Nuskuri script to the Mkhedruli script, featuring rounded or Mkhedruli graphemes that reflect influences from both styles.⁶⁹

Various graphemes found in inscription No. 13 exhibit paleographic affinities with several scratched epigraphic heritage. These include 11th century inscriptions attributed to Giorgi Lavreli from the Mravaltskaro church of Gareji and an unidentified individual;⁷⁰ 11th century inscriptions associated with Shalva and Tornike from the Fotoleti Church of Tori.⁷¹ In Svaneti: parallels can be drawn with

of God of Kldeisi," *History, Archaeology, Ethnology*, No 11 (Tbilisi, 2024), pages 582-610. Thus, the significance of this title cannot be overstated; however, it is essential to recognize that, based on various principles of source-studies, it may not always serve as a reliable indicator.

⁶⁸ L. Tavadze, *the Chorbishop and the King*, pp. 335-353, 374-384.

⁶⁹ I. Javakhishvili referred to this transitional phase of writing as „Nuskha-Khutsuri Mrgvlovani“ and, through the analysis of manuscripts, identified its prevalence during the 11th and 12th centuries (I. Javakhishvili, *Georgian Writing Studies, or Paleography* (Tbilisi, 2024), pp. 142-143). V. Silogava categorized the variations of this writing based on the type of writing surface, distinguishing between those created on soft and hard materials (V. Silogava, *Inscriptions from the Mravaltskaro Church of Gareji (9th-13th centuries)*, *Paleographic and Source-Studies Research* (Tbilisi, 1999), p. 32).

⁷⁰ V. Silogava, *Inscriptions from the Mravaltskaro Church of Gareji*, pp. 140, 171.

⁷¹ T. Gogoladze, *the Epigraphic Corpus of the Tori Gorge as a Historical Source* (Tbilisi, 2019), pp. 50, 56.

11th century inscriptions associated with Sineli from the Church of the Savior in Adishi, the Church of the Archangels in Atsi (Yeli) attributed to Shio Angalviani, and the Church of Archangel Ifrari, which features an inscription by Saghir Armaniani. Additionally, the 11th century inscription of Ivane from the Church of St. George in Ifkhi (the elongated graphemes in height are especially similar to the inscription of King Kvirike from Satorge); inscription of Bende of the 2nd half of the 10th century from the Matskhvarishi church of the Savior in Latali and the 10th to 11th centuries inscription of Giorgi Kvirikiani; 10th to 11th centuries inscription of Amrola from the Chvabiani Church of the Savior; 11th century inscription of Giorgi Kvirikesdze from the Chvabiani Church of the Savior.⁷²

The inscription of Satorge in transitional Mkhedruli script, which pertains to the king Kvirike, exhibits notable parallels with epigraphic heritage from the 10th to 11th centuries, particularly those from the eleventh century. Consequently, the association of the king Kvirike referenced in the inscription with Kvirike I is only theoretically plausible, given the significant scarcity of transitional Mkhedruli inscriptions from such an early timeframe.

In a broader context, based on the name, title, historical geography, and paleography, it is theoretically feasible to correlate the king Kvirike mentioned in the scratched inscription of Satorge with five rulers of Kakheti and Hereti all of them named Kvirike as previously identified. However, this identification does not yield equal certainty across all candidates. According to the same criteria, name, royal title, confirmed control of Kambechovani, and paleographic dating – Kvirike III the Great emerges as the most likely figure referenced in the inscription. While this remains a conjecture, it represents the most substantiated hypothesis.⁷³ If this interpretation holds true, it suggests that the inscription was created during his reign, specifically between 1010/4 and 1039. The inscription's content may also allude to this same historical individual.

The content of the inscription

As previously noted, the inscription is incomplete, with the final portion likely absent. Consequently, the precise wording is challenging to reconstruct based on the clearly legible segments.

The text appears to reference a land donation (in Georgian pronounced as „bodzeba“) made by King Kvirike to Tobayodi (or Satobayodi) at Iori River. Furthermore, the group of graphemes „obdza“ suggests a restoration to „ub(o)dza,“ indicating that the grapheme „o“ in the transitional Mkhedruli script may represent „u“ in other contexts.⁷⁴ This observation implies that the restoration of the terms „Tobayodi“ or „Satobayodi“ remains tentative.

The identity of the recipient of King Kvirike's benevolence or contribution remains unclear,

⁷² Written Monuments of Svaneti, II, Epigraphic Monuments, texts prepared for publication, research and scientific reference material added by Valeri Silogava (Tbilisi, 1988), pp. 232-234, 237, 265, 267, 277-278, 311-312, 372, 392.

⁷³ In this regard, it is interesting that the frescoes of the Gareji Desert Monastery may also include a fresco image of Kvirike III. Tavadze pp. 148-149

⁷⁴ T. Gogoladze, The Epigraphic Corpus of the Tori Gorge as a Historical Source, p. 50.

whether it refers to an individual („[Principal] of Tobayodi“), a religious institution, or a geographical location.⁷⁵ To date, I have not encountered comparable names or terms associated with individuals or geographical sites in the ancient Georgian written records. If Tobayodi/Satobayodi is indeed a geographical designation, it may potentially derive from a distorted version of the Megrelian term „Toba.“ As previously noted, numerous words of Zanian origin (or Megrelian) are present in the toponymy of Eastern Georgia, particularly within the Kakheti-Hereti region. Furthermore, considering that a desiccated lake of Kajiri is located approximately 3.5 kilometers southwest of Satorge Mountain, this hypothesis warrants further investigation by specialists in the relevant field.⁷⁶

The reference to Iori in the inscription is not unexpected. As previously noted, the church is situated in the Iori basin, specifically on its right bank, approximately 1.3 kilometers away. The critical inquiry, however, pertains to the interpretation of the phrase „Ior(i)sa [p]iri“ within the inscription – does it denote a specific location along the Iori’s banks, or does it serve as a broader geographical designation?

It is noteworthy that „Ioris Piri/Ioris Pirni“ (the riversides of Iori) frequently appears in ancient Georgian literary sources as a general term for the winter pastures of Kambechovani.

The historian documenting the reign of David the Builder states: „*When King George received news of Ajameti’s hunting activities, he became indifferent to other matters and ceased to await the conquest of Vezhini and Kakheti. Instead, he allocated the Sujeti region and **all territories along the Iori River in Kukheti to the Turkish forces, which have remained devastated to this day***“.⁷⁷ In the text, it is also noted that: „*David’s power increased as he expanded his military forces, he ceased paying*

⁷⁵ Cf: Satorge – Satobayodi

⁷⁶ It is important to highlight that we are in the process of formulating an alternative theory concerning the name referenced in the inscription. Notably, in Kiziki, the name „Tobeli“ was commonly recognized as the designation for the patron deity of blacksmithing (N. Rekhviashvili, *Georgian Folk Metallurgy, Iron-Forging (Ethnographic Essay)* (Tbilisi, 1964), p. 251). The orally transmitted folklore of Kiziki document the toponym „Tobeli“ within the regions pertinent to our study, which may be attributed to the location of the shrine dedicated to this blacksmithing patron cult. It appears that, over time, the name of the shrine has evolved into a toponym (I extend my gratitude to linguist Levan Kotchlamazashvili for his insightful observation regarding this toponym, which he recorded while cataloging place names in the Shiraki Plain). Furthermore, the likelihood of this theonym transitioning into a toponym is similarly applicable to „Tbilisi“ (Sh. Gabeskiria, *Toponym „Tbilisi“ for the History and Origin*, Herald of the Georgian National Academy of Sciences, Language, Literature and Art Series (Tbilisi, 2023), pp. 18-40). It is noteworthy that there exists a contentious perspective suggesting that the name „Tabal“ may embody an archaic form of the Georgian word „tba“ or „taba“, meaning lake. Although this view is not widely accepted (see *ibid.*, pp. 24, 31), it presents an intriguing aspect in our discussion. Given the resemblance between the term „Satobayodi/Tobayodi“ found in the Satorge inscription and the toponym „Tobeli“ identified in the Iori Gorge of Kiziki, a pertinent question arises: does the aforementioned inscription pertain to this specific toponym, where King Kvirike allocated certain properties to the Satorge Monastery? Alternatively, could this have been the original name of the monastery itself?

⁷⁷ David the Builder, *Historian, Life of King David*, Georgian Chronicles, Vol. I, Text established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili (Tbilisi, 1955), p. 322.

tribute to the Sultan, which resulted in the Turks being unable to spend winter in Kartli. Previously, they had descended in organized formations during the winter months to Avchala and Digomi, situated at the confluence of the **riversides** of Mtkvari (Kura) and **Iori**, as it served as their base of operations“.⁷⁸ Excerpt from the text: „Previously, during the harvest season, the Turks and Armenians would gather in large groups, halting in Gachiani along the banks of the Mtkvari River (Kura), extending from Tbilisi to Bardava and the **riverside of Iori**. They would choose these picturesque locations to reside during the winter months“.⁷⁹

The historian Basili Ezosmodzgvvari notes: „The sons of Grigoli, along with the elders of Tbeli and the Makhatlisdzes, were positioned primarily along the shoreline. Their presence instilled such fear that the young children in Gandza and Bardava were unable to cry before their mothers, while the Turks refrained from encroaching upon the grazing lands adjacent to the **riversides of Iori** and Mtkvari (Kura)“.⁸⁰ In the text, it is also noted that: „He would not allow anyone to do this: they would stand before him, rejoice, and, presented gifts, showing mercy and comfort, that is, he himself led them to hunt along the **riversides of Iori** and Mtkvari (Kura).“⁸¹

The historian Zhamtaaghmtsereli notes: „They destroyed Tiflis, plundered, killed and slaughtered the people of Somkhiti, Kambechiani and **rivesides of Iori**, Kartli and Trialeti, Javakheti and Artani, some of the lands of Samtskhe and Tao, Karnifora and the Anisi region.“⁸² It is also noted that: „They began to build, and in the winter, they camped in Bardava, on **the banks** of the Mtkvari (Kura) and **Iori** and eastward to Gagi.“⁸³ Additionally, it is documented: Berke wreaked havoc upon the territories of Shirvani, Hereti, and Kakheti, leading to the loss of numerous Christian lives as his forces advanced towards Tiflis, while Berke Khan settled in the mountains of Gareji.“⁸⁴

The term „Ioris Piri“ seems to have been used as a collective term referring to the winter pastures of Kambechovani in historical Georgian literary sources.⁸⁵

The ambiguity surrounding the usage of these terms in the inscription at Satorge Church, whether they were employed in a broad or more precise context, remains uncertain due to the incomplete nature of the inscription. Consequently, we are left to speculate.

The phrase „Ior(i)sa [P]iri“ in the inscription may denote the extensive winter pastures of Kambechovani. This interpretation suggests that King Kvirike conferred a grant within this expansive

⁷⁸ Ibid, p. 326.

⁷⁹ Ibid, p. 332.

⁸⁰ Basili Ezosmodzgvvari, The Life of King Tamar, Georgian Chronicles, Text compiled from all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, Vol. II (Tbilisi, 1959), p. 130.

⁸¹ Ibid, p. 131.

⁸² Chronieler, Centennial Chronicle, Georgian Chronicles, Vol. II, p. 178.

⁸³ Ibid, p. 191.

⁸⁴ Ibid, p. 254.

⁸⁵ This event was already noted by D. Muskhelishvili (D. Muskhelishvili, Ancient History of Kiziki, p. 27).

area, potentially to an individual or directly to the monastery. However, it follows that the subsequent section of the inscription should logically include specific names, which, as noted, cannot be precisely reconstructed.

We are more inclined to assert that „Ior(i)sa [p]iri“ likely pertains to a more defined location within the context of the inscription.

King Kvirike appears to have contributed a specific section of land adjacent to the Iori River for the benefit of this church. Additionally, the rock formation housing the church is situated on the right bank of the Iori River, approximately 1.3 kilometers from the river. If our interpretation holds true, it is pertinent to remember the previously mentioned location at the northern boundary of the plain that lies between Mount Satorge and the Iori River, where the sandy terrain transitions into a floodplain characterized by riverine vegetation and small trees. This cape-like region is positioned directly along the Iori River, and, as previously indicated, a diverse array of ceramics, including imported glazed pottery, has been unearthed at this site.⁸⁶ Does the inscription not refer to the allocation of this land to the monastery?

It would be expected for the inscription to include a reference to an individual named Giorgi.⁸⁷ Regrettably, we could not decipher the final segment of the inscription because of the unusual arrangement of letters.⁸⁸ It is conceivable that additional lines exist within the inscription, potentially obscured by soil. Nevertheless, the inscription contains a significantly high graphemes, and if a second line were present, it is likely that it would remain discernible.

The inscription presents challenges in readability. However, it is reasonable to propose that it serves as a diplomatic heritage, specifically a donation by King Kvirike to the Satorge Church. The reference to a Kvirike in Inscription No. 20 further supports this interpretation.⁸⁹ It is plausible that this Kvirike is indeed the same individual referenced in Inscription No. 13, rather than another person of the same name. Moreover, the author of the inscription appears to identify himself with Kvirike, as indicated by the phrase „This is me Kurikes...“, suggesting the significant stature of Kvirike. Although the central portion of the inscription remains illegible, the subsequent section seemingly contains the

⁸⁶ Coordinates of the object: 41°20'27.08"N 45°50'4.26"E.

⁸⁷ The inscription, if it indeed references Kvirike III the Great, may also allude to his contemporary, King Giorgi I of Abkhazia (1014-1027). It was Giorgi I who liberated Kvirike III from a state of honorary captivity. During the conflict with Byzantium, King Kvirike provided military support to Giorgi I. In 1026, Giorgi I advanced towards Shamkori, positioning himself near Kambechovani. It is plausible that Kvirike extended further military assistance to him during this period against their mutual adversary, the ruler of Aran, Fadlon (L. Tavadze, *Kvirike III the Great* (Tbilisi, 2020), pp. 40-41, 45-46, 89, 122-123). Nevertheless, the inscription does not confirm Giorgi's royal title, leaving the precise identity of this Giorgi uncertain.

⁸⁸ Other variants: 1. „...ჟკუნ(ი)სამ[დგ].“ (...till the end.); 2. „...გ(იორგ)ი უმცუკუნსა...“ (...Giorgi Umtsukun...); 3. „...კონსა მ[ო]ნ[ა]სტერსა...“ (...Konsa M[o]n[astery]...).

⁸⁹ In the inscription, the name Kvirike appears in the form „Kurike“, which, as already mentioned, is also found in ancient Georgian written heritage.

term „deacon.“ While Inscription No. 20 alone may not provide substantial insights, a comparative analysis with Inscription No. 13 could yield a compelling narrative.

In medieval Georgia, the institution of the „Eukterion“ was prevalent within the cultural landscape. Within various prominent churches or monasteries, eukterion could be constructed in the crypt in exchange for a specific donation. This eukterion served not only as an architectural feature but also functioned as a feudal economic entity. In monasteries, the establishment of eukterion was contingent upon a special gift or donation made to both the local feudal lord who governed the monastery and an external feudal lord. The role of the altar server, who was responsible for the crypt, was significant. This individual ensured the proper execution of church rituals on behalf of their patron. Notably, the existence of eukterion was not terminated by the death of the altar server, rather, it persisted for an extended period, supported by the altar server’s feudal lineage. In instances where a feudal lord owned a monastery, the altar server was typically appointed by the monastery’s patron, often from their own feudal lineage or relatives. Conversely, if the monastery was not under the patron’s ownership, the altar server was selected by the monastery’s brotherhood. The primary responsibility of the altar server was to oversee the organizational aspects necessary for the monastery’s effective operation. Altar servers could be drawn from both the black and white clergy, as well as from laypersons. The altar server’s role could encompass both the management of the monastery’s economic and organizational affairs and the performance of liturgical duties for the patron. In many cases, the position of altar server was hereditary. Altar servers enjoyed considerable autonomy, and in certain situations, they were even more independent than the monastery’s abbot. Some altar server monks resided in villages associated with the monastery. Additionally, altar servers were frequently granted an income-generating asset, such as a house.⁹⁰

In light of this context, it is reasonable to propose that the inscription No. 20, located on the upper window of the church door, may be attributed to the sacristan (alter server deacon) of King Kvirike. Furthermore, the southern section of the chapel of the church, where the diplomatic act of King Kvirike (inscription No. 13) is executed, served as the eukterion for this prominent monarch, a role established through the act of donation itself.⁹¹ As previously mentioned, if this hypothesis holds true and the inscription indeed refers to Kvirike III the Great, it follows that inscription No. 13 must have been created during Kvirike’s reign, specifically between the years 1010/4 and 1039.

The presence of eukterion for the king represents a customary aspect of feudal society in Georgia. Notably, Kvirike, the king of Kakhetians, established eukterion at the Shio-Mgvime monastery. The brotherhood of Shio-Mgvime about the clan of Tokhaisdze dated between 1189 and 1200⁹² reveals

⁹⁰ B. Lominadze, *Eukterion in the 13th Century*, Reviewer, I (Tbilisi, 1949), pp. 309-332.

⁹¹ The term „eukterion“ is employed here to refer to a feudal institution rather than the architectural segment of the church.

⁹² Recent scholarship suggests that the date of the referenced document may be revised or clarified (see T. Gogoladze, *The construction inscription of Basili Memghvime and his brother Beshkeni from the Bchiti Church (Clarification of*

that the sacristan of King Kvirike was an ancestor of the document's recipients – Ioane, Nikoloz, and Niania – Basil Tokhaisdze. Following his directives, Kvirike bequeathed the village of Davati (Daoti) in Mtiuleti to the king for the monastery, as well as the village of Rueti/Ruveti. This act of donation led to the establishment of the eukterion, a feudal institution, for King Kvirike of Kakhetians, as previously mentioned. The Tokhaisdzes were designated as the sacristans (alter servers). It is important to note that the eukterion continued to exist beyond the death of its original owner. Consequently, many years later, the family of Tokhaisdze and their descendants remained obligated to fulfill the responsibilities of eukterion for the soul of King Kvirike, a duty that was legally affirmed by a subsequent document.⁹³

The specific identity of Kvirike, the King of Kakhetians, referenced in this document, as well as in the Satorge scratched inscription(s), remains uncertain.⁹⁴ If we posit that Kvirike mentioned in the Satorge inscriptions is the proprietor of the eukterion at Shio-Mgvime, and simultaneously consider Kvirike III the Great, this would enrich the biography of this notable king with intriguing details regarding his eukterions.

The right of a donor to designate a personal sacristan was contingent upon their direct ownership of the monastery. This principle is clearly illustrated in the case of Shio-Mgvime, where King Kvirike of Kakhetians established his own sacristan, having ownership of the Shio-Mgvime monastery.⁹⁵ Conversely, in the instance of Satorge, despite the presence of King Kvirike's eukterion, it remains uncertain whether he was responsible for its establishment or for the monastery itself. Nonetheless, any indication or reference to such a connection would significantly enhance the limited historical narrative surrounding this heritage.

The inscription No. 13 from the Satorge Church represents a significant epigraphic artifact, crucial not only for understanding the history of the Satorge Monastery but also for illuminating the biographies of the rulers of Kakheti-Hereti. Regardless of the specific identity of King Kvirike referenced in the inscription, it is evident that he had a direct connection to this remarkable yet obscure church, underscoring its importance in the context of its largely undocumented history.

Inscription in the commemorative records of Gurgen

Inscription No. 14 is of considerable importance. Similar to inscription No. 13, the graphemes

the text of the inscription; Historical-source-studies), Chronos, 4 (Tbilisi, 2023), pp. 23-36).

⁹³ Corpus of Georgian Historical Documents, I, pp. 82-87.

⁹⁴ M. Surguladze generally attributes the reign of this Kvirike king to the 11th century, yet she does not specify which Kvirike is being referenced (M. Surguladze, „The House of Mtskheta“ (Tbilisi, 2016), p. 138). The topic of King Kvirike's eukterion is thoroughly examined in B. Lominadze's paper, although she fails to clarify which specific Kvirike is pertinent to the Shio-Mgvime document. She merely notes that at the time of King Kvirike's establishment of eukterion, the monastery had not yet attained the status of a kingdom (B. Lominadze, Eukterion in the 13th Century, pp. 316-317).

⁹⁵ Ibid, p. 317.

in this inscription are distinctly readable, although the second part of the text remains irretrievable. Furthermore, the inscription is incomplete. The inscription represents a commemorative text attributed to an individual named Gurgen and his sons. This inscription is positioned above the inscription of King Kvirike, situated within the chapel's southern section, and exhibits paleographic characteristics akin to those found in inscriptions from the 10th to 11th centuries, particularly the 11th century.⁹⁶ The placement of this inscription suggests that Gurgen was a figure of considerable importance. Nevertheless, the information contained within the inscription, along with my attempts to reconstruct its text, does not permit us to draw extensive conclusions regarding Gurgen.

In the publication of 2022, which focused on the Satorge inscriptions and preliminary hypotheses derived from various factors, we posited that the Gurgen referenced in the inscription might be the Gurgen Beri, the grand duke of Khornabuji, who was a public figure during the early part of the 11th century.⁹⁷ However, recent investigations have clarified that the name of this historical figure, as documented in written records, is not Gurgen (nickname „Monk/Beri“), but rather the Gurgenberi.⁹⁸ Consequently, our original assertion has been rendered incorrect.

The ambiguous nature of the second segment of the inscription allows for multiple interpretations. Nevertheless, assuming our interpretation is accurate, particularly in terms of the proper delineation of the words, the inscription could potentially be understood as „Arsa“ as an independent term. Might this signify the name of an additional individual?

In this context, it is noteworthy that the earliest manuscripts of the „Chronicles of Georgia,“ specifically the manuscripts of Queen Ana and Chalashvili, contain the patronymic „Arsisdze“ (nickname derived from the father's name). This designation is also present in the later manuscript of Queen Mariam, Mtskheta-Klimiashvili, and Machabeli, all of which refer to „Arisidze.“ Furthermore, the manuscript of Teimuraz, associated with the editorial work of scholars under King Vakhtang VI, similarly uses the term „Arshidze.“⁹⁹ It follows that the older manuscripts are deemed more credible, indicating that the name from which this patronymic derives is likely „Arsi.“¹⁰⁰ Consequently, the name „Arsi“ is indeed recorded in the ancient Georgian onomasticon.

Additionally, it is particularly intriguing that the sons of Arsi referenced in the „Chronicles of Georgia“ are specifically linked to the chorebishops of Kakheti. The sons, Ivane and Khakhua, served

⁹⁶ The paleographic characteristics of inscription No. 14 essentially mirror the symbols found in the previously mentioned paleographic counterparts of inscription No. 13.

⁹⁷ N. Zhgenti, *Old Georgian Inscriptions from the Domed Church of the Gareji Satorge Complex*, p. 149.

⁹⁸ T. Jojua, *Testaments, marginalia and accounts found in epigraphic monuments about the feudal house of Meleselies, and two issues from the history of the 11th century Georgia (personnel policy of King Bagrat III in the newly integrated hereti, and activities of the Eristavs of Khornabuji in the Kingdom of Kakheti and Hereti)*, International Conference – Georgian Manuscript Heritage II, Abstracts, (Tbilisi, 2023), pp. 138-139, 200.

⁹⁹ *Chronicles of Georgia*, pp. 051, 268; *Georgian Chronicle*, Edition of R. Metreveli (Tbilisi, 2008), p. 263.

¹⁰⁰ L. Tavadze drew attention to this issue (L. Tavadze, *Kvirike III the Great*, pp. 76-77).

as feudal lords within the chorbishopric of Kvirike II. Ivane was the lord of the fortress of Lotsobani located in the Ksani Gorge, while Khakhua governed the fortress of Marana in the Little Liakhvi Gorge. In 956, during the conflict for Shida Kartli between the Abkhazian Kingdom and the Chorishopric of Kakheta, King Giorgi of the Abkhazians captured chorebishop of Kakheta, Kvirike II. Ivane, son of Arsi, resisted surrendering to the adversary, resulting in a prolonged siege of the fortress of Lotsobani. Meanwhile, the fortress of Marana was captured through military action, leading to Khakhua's exile to Jiketi.¹⁰¹

A pertinent inquiry emerges: does the name „Arsa,“ a variant of „Arsi,“ appear in the scratched inscription that references Gurgen within the Satorge Church, and might this individual have ties to the feudal lineage of Kvirike II? It is plausible to posit that the answer to the first segment of this inquiry could be affirmative. Should the reconstruction of the inscription's text as „...me Arsa/me Arsam...“ (I – Arsa...) be deemed acceptable, it is likely that the name of the individual is indeed referenced here, albeit in a slightly altered form, akin to that found in the „Chronicles of Georgia.“

The second part of the inquiry reveals that Ivane and Khakhua Arsi's sons were prominent figures during the mid-10th century. Consequently, it is reasonable to infer that their father, Arsi, was also active during the first half of that century. Although the broader paleographic context of the Gurgeni inscription spans the 10th to 11th centuries, the evidence suggests that this inscription cannot be dated too early, as it references Arsi, the father of Ivane and Khakhua, indicating a timeframe at least in the mid-10th century.

Furthermore, the true surnames and origins of Ivane and Khakhua remain uncertain. It is unclear whether Son of Arsi was genuinely a patronymic or if it had evolved into a surname. Additionally, it raises the question of whether they were feudal lords from Shida Kartli or nobles from Kakheta-Hereti.

The identification of Arsa referenced in the inscription of Gurgen (assuming this is the correct restoration of the text) appears to be less likely associated with the father of Ivane and Khakhua. Nevertheless, this connection remains theoretically plausible. Should this hypothesis be substantiated in the future, it is anticipated that the identity of King Kvirike (Kvirike II), as noted in the subsequent inscription (№13), will also be elucidated. This expectation arises from the observation that the upper inscription (№14) (of Gurgen) seems to have been created with consideration of the lower inscription (Kvirike) and is likely to be contemporary with it, or at the very least, produced shortly thereafter.

Furthermore, should the name „Arsa“ be accurately interpreted in this inscription, it is plausible to consider a connection between this individual, and potentially Gurgen himself, and the feudal lineage of the sons of Arsa. It is not essential to equate him with Arsi who was the father of Ivane and Khakhua and a public figure in the early 10th century. The recurrence of names within feudal lineage was not only common but often a mandated practice. Thus, the inscription attributed to Satorge may not pertain to the father of Ivane and Khakhua, but rather to a descendant of theirs.

¹⁰¹ L. Tavdze, *the Chorebishop and the King*, pp. 272-273.

The absence of clarity regarding the original lineage of the sons of Arsi, as well as the geographical separation of their endeavors, should not lead us to skepticism. It is likely that Satorge was integrated into the extensive monastic framework of Gareji. Furthermore, the practice of distant feudal lords undertaking pilgrimages to various Gareji monasteries and inscribing their commemorative inscriptions is a well-established aspect of Gareji epigraphy.

It is essential to recognize that, regardless of whether the aforementioned cautious assumptions are validated, the restoration of the name „Arsa“ in the inscription necessitates the existence of its corresponding form, which is substantiated in the ancient Georgian onomasticon.

The identity of Gurgen remains somewhat ambiguous, primarily due to the state of the inscription. Nevertheless, the existence of commemorative inscription within the chapel of the Satorge Church, situated above that of King Kvirike, suggests that he held a position of considerable significance. It is plausible that he was someone with a direct connection to King Kvirike.

The inability to accurately restore the second half of the text of inscription No. 14 from the Satorge Church, coupled with the uncertainty surrounding the proposed restoration due to its damaged and incomplete state, necessitates a cautious approach to the considerations previously articulated.

Inscription on the window referring to Kvirike

Regarding inscription No. 20, we have previously examined this artifact and developed initial interpretations in our analysis of inscription No. 13. In this context, we will restate our conclusions.

When evaluated independently, inscription No. 20 does not provide a particularly informative written record, especially given its damaged and incomplete condition. It is plausible to hypothesize that Kvirike himself may have composed the inscription, possibly signifying an action he performed in relation to the inscription (for example, „*This is what I, Kvirike, wrote...*“). Such expressions are frequently found in ancient Georgian inscriptions).¹⁰² Nevertheless, the subsequent fragments of text raise significant doubts about the validity of this interpretation.

The presence of a precedent concerning the mention of King Kvirike in the Satorge Church (inscription No. 13) supports the theory that inscription No. 20 is also likely referencing King Kvirike, rather than another individual sharing the same name. Additionally, the author of the inscription seems to create a personal link to Kvirike, as evidenced by the phrase, „I... of Kvirike...“, which underscores Kvirike’s notable prominence. Although the main section of the inscription is not legible, the following part appears to include the term „deacon.“ This has led us to suggest that it may pertain to the priest

¹⁰² An illustrative reference can be found in the work of G. Abramishvili and Z. Aleksidze, specifically in „Fresco Inscriptions, I,“ page 179. It is important to highlight that the final letter of the name „Kvirike“ is „e.“ However, the author of the inscription, when incorporating this name into a specific or relative context, altered the last letter to „i,“ resulting in the variant „Kuriki.“ Consequently, determining the precise context in which this name appears poses a challenge. If we consider a specific context, it is plausible that the author identified as Kvirike; conversely, if we regard a relative context, it suggests that the author may be aligning himself with an individual named Kvirike.

who served under King Kvirike at the Satorge Monastery (for further details, see above). It is also significant that the author chose to inscribe the text in an atypical location, specifically in the window above the door, located near the upper corner of the eastern wall, rather than in a more conventional and accessible part of the church. This window is notably large, intended to illuminate the expansive, windowless, cave church. The reasoning behind the author's selection of this specific site for the inscription remains ambiguous.

Other Scratched Inscriptions and Their Significance

The previously examined Scratched Inscriptions (Nos. 15, 16, 17, 18) originate from a relatively later historical period, specifically the 17th to 19th centuries. Their content appears to be more memorial than factual or documentary in nature. Furthermore, it is important to consider their placement on the upper section of the plaster of the chapel arch. What implications can be drawn from this observation?

It is posited that the characteristics and positioning of these inscriptions suggest that, at the time of their scratching, the interior of the church had already been partially filled with hardened sand, rendering the church non-functional. Consequently, it can be inferred that the ceiling of the church must have sustained damage prior to the 17th and 18th centuries.

In the preceding discussion regarding the significant settlement near Satorge Mountain, we inferred, through a comparative analysis of archaeological findings and historical records, that habitation in this substantial settlement likely ceased in the latter half of the 13th century due to the destructive campaign led by Berke Khan. It is plausible that the cessation of monastic activities at the Satorge monastery, situated atop the settlement, is linked to these same historical events.

General Conclusions and Observations

The association of notable historical figures with the Church of Satorge is a logical inference, given the church's considerable size. In addition to the church, various other features have been identified in the vicinity, including caves, artificially terraced slopes, and watchtowers. A significant number of pottery fragments have also been uncovered across a wide area. It is noteworthy that the toponym „Nakalakari“ (site of the former city) has been documented in this location, and there is substantiated evidence of a substantial settlement at the site. Collectively, these findings suggest that Satorge, which is currently uninhabited, was once a site of considerable importance. The region, characterized by its abundant winter pastures, likely witnessed frequent military conflicts among various states. During the reign of Kvirike III, the struggle for control over this area intensified, particularly between the king of Kakheti-Hereti and the emir of Ganja, Fadlon.¹⁰³

There are 20 epigraphic monuments recorded in the cave church of Satorge, and this is likely not

¹⁰³ L.Tavadze, Kvirike III the Great, pp. 70-90.

the complete number of preserved inscriptions. The presence of important inscriptions in the church, located at a height of at least 1.5 meters above the floor (rather than on the hard ground), suggests that the removal of this layer of plaster by specialists could uncover many more intriguing inscriptions.

We hope that future studies of the epigraphic sites within this rock-carved church will further reinforce and expand upon the conclusions, observations, and assumptions presented here. As a result, specific questions about the history of this little-known yet impressive site may become clearer to the scientific community.

Furthermore, it is evident that the rock-hewn monastery of Satorge, along with three other cave monasteries in the Kajiri mountain system that will be discussed later, is part of the extensive David Gareji monastic complex. This context highlights the significance of many important yet unknown or little-known historical sites in the region.

A CAVE COMPLEX – „SAKHIZREBI“ (SHELTERS)

At the northeastern base of Mount Satorge, at the start of one of the gorges, there is a long and steep rock massif.¹⁰⁴ On the northern side of this massif, several caves have been carved into the rock. Due to erosion and rock collapses, the original number of caves is uncertain. However, we have currently recorded eight distinct caves.

These caves are carved into the light-colored rock on the lower section of the cliff. The cave complex can be divided into three groups based on their layout:

Group I comprises three caves located in the lower (eastern) section of the elongated cliff. The first cave serves as the entrance to this part of the complex and is situated at the junction of the cliff and the earthen slope. Two additional caves are found a few meters above it. The lower cave features a large room with walls that appear to be roughly structured. Access to the upper caves requires special equipment for climbing. Based on photos taken from below, it seems there is a niche in the upper left wall of the cave.

Group II is located in the central portion of the cliff and likely consists of four caves. The condition of these caves is significantly poorer compared to those in Group I, as most have been partially demolished. Currently, only the southern wall and part of the floor of the easternmost cave, which is rectangular in shape, remain visible. The next two caves in this group are vertical rectangles positioned next to each other. Half, or perhaps even a third, of the walls, the southern wall, and part of the floor are still intact. The last (western) cave in this group is also a vertical rectangle, with only a small portion of the walls and floor remaining.

The last cave at the top of the complex has a vertical rectangular shape and is penetrative. This section of the cliff is relatively narrow, allowing passage through the cave. However, it remains unclear whether this cave was initially penetrative or if it formed later due to the natural erosion of the rock (Figures 65-67).

What was the purpose of creating this cave complex?

The preserved remains of the caves do not suggest that they were used for cultic or other ecclesiastical and ceremonial purposes, as there are no architectural forms typical of a medieval cave church present.

When considering the large size of the rock-hewn church of Satorge, which likely served as the main building of the monastery, we might assume that the mentioned cave complex was part of the same monastery and could be seen as the cave cells of the monastic community. However, the distance between the church at Satorge and this cave complex is approximately 270 meters in a straight line. Furthermore, the difficult rocky terrain between the two locations would make daily life and activities impractical for the monastic community. Therefore, we believe that the cave complex could not have

¹⁰⁴ Coordinates of the site: 41°20'3.25"N 45°49'6.10"E.

been part of the Satorge monastery (Monastic cells).

Additionally, this cave complex is not situated near a major settlement. About 200 meters southeast of these caves, the quantity of archaeological material decreases significantly and then ceases altogether. As a result, these caves cannot be considered functional parts of the daily life of the settlement.

Based on the current condition of the caves and their geographical connection with other historic sites in the area, we can speculate that they might have served as military fortifications or shelters, pending proper interdisciplinary research. This assumption makes sense, as there are no large defensive structures typical of castles in this area. A sizable settlement would logically require such structures alongside natural fortifications like rock ravines. This theory is further supported by the remains of another structure located above the cave complex, which may have been a tower.

REMAINS OF A BUILDING

In the northern part of the cave complex (Shelters), two ravines converge, separated by a ridge that rises from the southeast to the northwest. A narrow path leads to this ridge. Approximately 160 meters from the base of the ridge, a layer of buried bones, likely belonging to a prehistoric animal, is visible on the surface of the ground (Figure 68). Higher up, fragments of clay pots can be seen (Figure 69). These vessels have been completely buried and broken due to soil erosion, but their fragments are not scattered, and restoration is still possible.

At the top of the ridge, there is a relatively open meadow. The base of the ridge is located about 250 meters above sea level, while the altitude at the top reaches 410 meters. Here, we found the remains of a quadrangular building made of cobblestones, which we visited during our first expedition on February 9, 2020. At that time, the layout of the building was complex yet still identifiable. Remnants of flat tiles were present at the site. However, during the expedition IX on February 11, 2024, we observed a different situation: the layout of the building was no longer discernible, and the remnants of tiles appeared to have been washed away into the mouth of the ravine. This suggests that, due to heavy rains or other natural factors, the structure was severely damaged over this period (Figure 70).¹⁰⁵

What could this structure have been?

From this location, one can see the vast area surrounding the Kajiri mountain system to the northeast, including the Iori floodplains on the other side. This visibility leads to the assumption that the building may have functioned as a watchtower. However, in ancient Georgian architecture, particularly in this historical and geographical area, freestanding watchtowers typically did not have tiled roofs. Thus, if this building were a watchtower, its roof would likely have been pitched and covered with straight tiles, the remains of which are scattered throughout the area. Furthermore, at the eastern edge of the meadow, a ridge descends to the southwest, climbing toward Mount Satorge, which is located near the cave monastery we previously discussed. About 100 meters from this building, the ridge bends left, and the gradient between the building and the tower near the monastery drops by 240 meters. Though, there is a direct line of sight between the two structures. For these reasons, the purpose of the building remains unclear.

This structure appears to be the last historical heritage in the group located near Mount Satorge, which is situated within a radius of 1 km. At this point in our research, we do not know whether there is a chronological or other type of connection between the various historic sites we have examined, whether they existed during the same period and were related or if they are independent cultural heritage from different epochs. However, it is worth noting that many significant cultural heritage can be found in this mountain system, in addition to those associated with the Satorge group.

¹⁰⁵ Coordinates of the building: 41°20'7.16"N 45°48'56.70"E

UNKNOWN CAVE MONASTERY COMPLEX (I)

During the VI expedition (October 29-30, 2022), while exploring the northeastern and eastern ravines of Mount Kajiri, we discovered a cave (Cave IV) on the facade of a high rock along the roadside at the top of one of the dry ravines. A detailed inspection of the gorge and cliffs revealed that the walled promontory is separated from the northern spurs of Mount Kajiri on the eastern side. There is one cave on its northern facade and three additional caves carved into the eastern rock face.¹⁰⁶

We reached the base of these three caves again during the expedition VIII (January 6-7, 2024), but it was impossible to access them without special equipment.

Nevertheless, we were able to view the caves through drone photographs and videos. Upon observation, it became clear that the cave on the northern facade is quite deep, although there are no signs of artificial carvings, suggesting it may be a natural cave (Figures 71-72).

In contrast, the caves on the southeastern side of the rock presented a completely different sight. Here, the rock forms a unique platform, where we can see three caves situated at the same height on the left, middle, and right sections (Figures 73-74).

Due to the lack of specialized mountaineering equipment and experienced climbers at the time, we were unable to enter the caves. Therefore, in the present work, the description of these caves and their introduction to the reader was based on photographs and videos taken by a drone. However, during the process of finalizing the book, we were able to organize another – the 10th – expedition on January 25, 2025. The objective of this expedition was to enter and explore the cave complex, which was successfully accomplished.¹⁰⁷ Accordingly, the description and observations presented below are based on the fieldwork conducted during the expedition.

The mountain slope, where the complex is located, consists of conglomerate – a very soft sedimentary rock made up of compacted sand and small rounded stones. In order to reinforce such a rock, all three caves of the complex must have originally been completely coated with a thick, yet low-quality, lime made from hay. The coating was applied in a single layer, the surface is uneven, and it replicates the shapes created during the cross-sectioning. This coating would not have been suitable for painting, but it also served the function of additional illumination (or more precisely, the reflection of light) of the caves. The eastern parts of the caves have collapsed. The central cave of the complex (II) represents a vaulted church, while the cave located to the south (I) was most likely used for a refectory and other auxiliary structures (Plan 5). The purpose of the cave situated to the north of the church (III) remains unknown at this stage of the research.

¹⁰⁶ Coordinates of the site: 41°19'2.42"N 45°49'36.21"E

¹⁰⁷ The access to the caves was made possible with the assistance of the mountaineer Bidzina Gujabidze, to whom we extend our heartfelt gratitude.

Cave I

In Cave I, located on the left side, the main part of the space, according to our observations, must have served as the monastery's refectory. The eastern part of the hall has collapsed. The floor is not visible, as its level is raised by approximately 1 meter due to the fallen and compacted earth in the cave. Two arched spaces can be distinguished on the southern wall, separated by a pilaster. To the east of these, there may have been at least one more such arch, the shape of which seems to be still discernible, although it is impossible to confirm this precisely due to the rock collapse.

The western wall is more indicative. In the southwestern corner, the raised ground level reveals an elliptical-shaped coated compartment, which might have been a storage reservoir for liquids. Two doors are cut into the western wall, leading to two separate spaces. Their exact purpose is unknown. On the surface of the wall between these two doors, a large niche is carved, and its interior is coated. A similar niche is visible beneath it; however, due to the raised earth level, only the upper part of the lower niche is visible. Along the same wall, two rows of circular pits are found – the upper row contains five large pits, while the lower row consists of four smaller ones. These rows appear to continue along the northern wall of the cave, where at least two pits in each row can be distinguished. Their exact purpose is unknown, but they might have been shelves for lamps and/or candelabra for illuminating the hall.

In the northern wall, at the northwestern corner, a compartment is cut, which has been enclosed on the south side by a wall. A door is cut into this wall, leading to an extended corridor connecting to the church (Cave II).

Fragments of lime coating have remained on the walls of Cave I. The ceiling vault is oriented from south to north (Figures 75-78).

Approximate dimensions: Refectory length – 4.5 m; Width – 5.8 m; Southern chamber – 2.8x2.1 m; Northern chamber – 2.5x2.2 m.

Cave II

A small altar in a semicircular shape is cut into the eastern side of the corridor connecting Cave I and Cave II, i.e., the refectory and the church. A distinctive (possibly sacrificial) niche is carved on the northern side of the altar. Due to the washing away of the stone channel from the outside, cavities have formed in the altar's wall (Figures 79-80).¹⁰⁸

This corridor is the only entrance to the church in the complex (corridor length – 3.9 m).

Cave II represents a vaulted church. The altar, the eastern and southeastern parts of which are collapsed, has a semicircular shape. Two niches of the altar have survived – the northern one is relatively better preserved, while the southern one is barely discernible. Logically, the altar should

¹⁰⁸ It is noteworthy that in the photographs taken by drone in 2022, it is clearly visible that this cleft in the rock was still intact. This once again demonstrates the rapid dynamics of the degradation of local heritage sites due to natural conditions, and emphasizes the urgency of timely documentation and research of these sites.

have had a window, which would have served as the only natural light source for the church.

There are two deep arches on the northern wall, and one arch each on the western and southern walls. A door is cut into the southern arch. The dimensions, including the height, of the arches vary. The pilasters lack capitals.

The church was entirely coated, although only parts of the coating have survived today. The plaster has completely fallen off from the vault. Additionally, a large part of the coating is missing from the southern wall.

The church floor has been raised by sand accumulated in the cave (Figures 81-84).

Approximate dimensions: Church length – 6.8 m (taking into account the reconstructed altar); Width – 2.6 m; Height – 4.5 m.

Below this cave, in the collapsed mass of earth, we found fragments of human bones. It seems that there was also a tomb in the church's altar, which has been disturbed by the rock collapse. A small amount of ceramics was also observed in the same crevice.

Cave III

Cave III is located on the extreme right side of the cliff.¹⁰⁹ In terms of size, it appears to be the largest. A horizontally carved elongated space is noticeable in its western wall. Above it, a large fragment of the wall's lime coating is visible. In the northern wall, a similar long horizontal ledge seems to be present, just as it is in the western wall. Compared to the first two caves, the interior of this cave is significantly more damaged.

On the right side of this space, there is a corner where two walls meet. Here, at the northwestern corner, a large door is carved into the northern wall. Through the door, a corridor is visible, which extends approximately 10 meters into the depth of the rock. This corridor is not straight; it gradually veers to the right. The last part of the corridor appears to be unfinished (Figure 85).

The exact purpose of this cave remains unknown. However, the long passage and its direction raise the suspicion that the goal of this corridor might have been to connect the cave with the one on the opposite (northern) side of the rock (Cave IV). If this observation is correct, it suggests that Cave IV is also artificial and should be considered part of the monastic complex. Unfortunately, entry into this cave has not yet been possible.¹¹⁰

The monastic complex is well concealed in a rocky ravine. It can only be seen by entering the depth of the ravine and approaching the caves themselves. We believe that this location must have

¹⁰⁹ Only Bidzina Gujabidze was able to enter this cave. Consequently, we rely on the visual materials and descriptions he provided in documenting the site.

¹¹⁰ It is worth mentioning that another cave is located in the opposite cliff of the monastic complex. The narrow cave is horizontally elongated. Based on external inspection, the cave appears to be natural, although it may contain a substantial empty space inside.

provided excellent conditions for monastic life in the past.¹¹¹

At this stage of the research, considering several architectural details, it can be tentatively dated to the early 10th century based on preliminary observations.¹¹²

Engraved Images on the Coating of the Complex

As mentioned, the interior of the complex is coated with coarse plaster mixed with straw, which was applied to stabilize the fragile limestone rocks and improve lighting conditions. Unfortunately, no ancient Georgian inscriptions were found on the preserved plaster surface, which could have provided additional information about the history or chronology of the monastery.

However, the plaster surface revealed rare (if not unique) and interesting engraved images: horizontally oriented bows, either with their tips facing up or down (a total of 37); arrows either attached to the bow or found separately; human and zoomorphic figures. The most intriguing were several unusual symbols – two-legged (a total of 15) and three-legged symbols (two types) (Drawings 6-18).

Generally, medieval engravings on the walls of churches are quite similar to one another and are mostly created by local clergy or pilgrims. Based on our observations, the images on the walls of this particular monastic complex (besides the human and zoomorphic figures) are very rare and could possibly be unique in the context of Georgian church wall engravings. This circumstance led us to

¹¹¹ I read a report titled „The Rock-hewn Complex between the Mountains of Satorge and Kajiri – Another Unknown Monastery of Gareji“ on March 29, 2023, at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, within the framework of the Akaki Shanidze Scientific Seminar.

¹¹² We are deeply grateful to Mr. Davit Chikhladze for his consultations.

¹¹³ For more details on numismatics, see: Д.Г. Мухаметшин, Монеты с Торецкого поселения. К вопросу о денежном обращении в Булгарском Улусе конца XIV – начала XV вв., Нумизматика Золотой Орды. Вып. 1. (Казань, 2011), pp. 65-81; Ibid.: А.И. Бугарчев, О.В. Степанов, Комплекс монет из деревни Кожаевка (Татарстан), pp. 85-88; Ibid.: Л.Ц. Лазаров, Сокровище с анонимными дирхемами из района Балчика (Северо-Восточная Болгария), pp. 158-197; Л.Ц. Лазаров, Джучидские монеты, чеканенные в Сакчи на территории современной Болгарии, Нумизматика Золотой Орды. Вып. 2. (Казань, 2012), pp. 10-24; Ibid.: В.П. Лебедев, В.Б. Клоков, Монетный клад конца XV в. с селища Каменный Бугор близ развалин средневекового Сарая, pp. 138-142; Ibid.: А.М. Камышев, Зооморфные изображения на медных монетах Шейбанидов как продолжение золотоордынской традиции XIV в., pp. 175-217; Нисифоров А.Н. О новых находках монет XIII века из Алькеевского района Татарстана, Нумизматика Золотой Орды. Вып. 6. (Казань, 2016), pp. 132; Ibid.: Лебедев В.П., Кравченко Э.Е. Джучидский аэпиграфный пул с птицевидной тамгой на памятниках с Днепро-Донского междуречья, pp. 156; Герман А. Федоров-Давыдов, Денежное дело Золотой Орды. (Исторический очерк. Каталог золотоордынских монет. Библиография джучидской нумизматики) (Москва, 2003), pp. 166 (II chart, 30), 198-199 (XIX chart, 268-9), 216 (XXX chart, 437-8), 218 (XXXI chart, 454-5, 457-8), 226 (XXXVI chart, 528), 227-228 (XXXVII chart, 545-9, 552-3), 230 (XL chart, 602); Бугарчев А.И., Петров П.Н., Монетные клады Булгарского вилайата XIII – первой трети XIV вв (Казань, 2018), pp. 170, 203-206, 209-335; For a detailed discussion on heraldry, see: А. Tvaradze, Georgia and the Caucasus in European Sources (Tbilisi, 2004), pages 265, 275, 283-284, 291-292, 303. It is noteworthy that, later on, the three-legged stamp was also depicted on the flags of the Khanates of Crimea and Siberia.

suspect that these images might not be of Georgian origin.

Considering the historical event previously mentioned – the destructive campaign of Berke, the Khan of the Golden Horde, in 1264 in our area of interest, during which the large settlement discussed above was likely destroyed – we compared these symbols to the heraldic symbols and state emblems of the Golden Horde, which are depicted on Golden Horde numismatic units and European portolans (nautical maps). It turned out that the symbols on the plaster of this monastic complex closely resemble the Mongol, specifically the Golden Horde, state emblems – two-legged and three-legged stamps – associated with the dynasty of Khan Jochi (1181-1227). These stamps are abundant on Golden Horde coinage and flags.

Another significant feature is the symbolism of the bows and arrows in the church's engraved images, as one of the main reasons for the military strength of the Mongols was their advanced bows and their battle tactics with bows and arrows. Furthermore, many of the bows depicted on the walls of the complex show a resemblance to the Mongol bows.¹¹⁴

Thus, the remarkable similarity of the engravings (bows, two-legged and three-legged stamps) found on the plaster of the monastic complex to the official symbols of the Golden Horde Mongol state, their large quantity (at least 17 stamps and 37 bows), and the historical-geographical context of Berke Khan's campaign in this area, suggest that these engravings might have been made by Mongols involved in Berke Khan's campaign. If this hypothesis is confirmed, it would mean that this unknown monastery near the Kajiri Mountain is a unique monument in this regard, as, to our knowledge, no such example has been found elsewhere in Georgia. Additionally, if this hypothesis is correct, we will have local documentary evidence that could confirm the route of Berke Khan's campaign in this historically significant region.

This issue requires further in-depth research, and therefore, this observation remains a cautious hypothesis for now.

Interestingly, besides the aforementioned symbols, two unclear marks remain on the plaster in two places: specifically, on the western arch of the northern wall and on the western projection of the same arch. These marks could possibly be examples of a non-Georgian script.

An interesting image is also found in the niche on the western wall of the refectory. We believe that it depicts the system of the Caucasus or the Kajiri Mountain range.

¹¹⁴ M. Tsursumia, *The Medieval Georgian Army (900-1700): Organization, Tactics, Armament* (Tbilisi, 2016), pp. 528-531

ANOTHER ROCK-HEWN MONASTERY COMPLEX (II)

The next historic site is the domed church carved into the rock, which is located south of the previously listed historical sites in the areas of interest to us. The church is carved in the rock that extends from the eastern edge of the ridge on the eastern spur of Kajiri mountain.¹¹⁵ This historic site is situated approximately 930 meters west of the highway. Access to this site can be achieved on foot, either directly from the roadway, via several ravines, or from the northern approach, which features a slope leading to the ridge, followed by a rocky path that extends southward.

The cave is curved within a rock formation that extends from the ridge. Due to structural damage, the southwestern section of the church has been destroyed. It is possible that there were an additional two or three caves at this location, which have since eroded and become obscured by hardened sand (Figure 86-87).

This site was first identified during expedition I on September 2, 2020. Notably, Anzor Mchedlishvili, the head of the historical and cultural monuments monitoring programs at NNLE „*Center of Georgian Cultural Heritage Preservation and research*“ observed a rock-carved structure while photographing the site, which was identified as vaults. Consequently, we hypothesized the existence of a rock-hewn church in this area, which has not been documented in existing scholarly literature.

During the expedition II on February 16, 2020, we attempted to access the cave and document the monument. However, the challenging terrain impeded our entry into the church without the use of mountaineering equipment. Subsequent expeditions were delayed multiple times due to complications arising from the COVID-19 pandemic.

Ultimately, during the expedition III on April 25, 2021, the head of our center, Vasil Tchitchagua, successfully accessed the site using specialized equipment and was able to provide a detailed description of it.¹¹⁶

The church is designed with a square layout, characterized by the following dimensions:

- The central axis extending from the northeast (designated as the collapse zone) to the west measures 4.4 meters.
- The central axis from the south (representing the distance between the walls and the centers of the arches) to the north is 4.6 meters.
- The diagonal axis from the northeast corner to the southwest corner, located at the intersection of the arches, measures 4.76 meters.

¹¹⁵ Coordinates of the site: 41°18'32.29"N 45°50'33.29"E

¹¹⁶ An article providing detailed information regarding the monument was authored by Anzor Mchedlishvili, as referenced in A. Mchedlishvili's work, *The Unknown Domed Church of the Satorge Cave Complex of David Gareji*, pages 351 to 356.

- The diagonal axis from the southeast corner to the northwest corner, also at the intersection of the arches, measures 4.80 meters.
- The inner width of the arch on the southern wall is 2.4 meters.
- The inner width of the arch on the western wall is 2.7 meters.
- The height of the north wall of the second tier of the dome neck, which features 16 incised hemispheres, is 3.2 meters.
- The height of the west wall of the second tier of the dome neck, also with 16 incised hemispheres, is approximately 3.30 meters.
- The height from the floor to the apex of the dome cone is 5.1 meters.
- The height from the floor to the base of the dome is 3.8 meters.
- The width of the entrance door on the southern side is 1.2 meters.
- The height of the entrance door on the southern side is 1.6 meters.
- The volume of the displaced material exceeds the height of the floor by approximately 0.6 to 1 meter.

Each wall is adorned with a two-tiered decorative arch. The hall culminates in a conical dome, which is situated within the throat of a three-tiered dome structure. The initial tier of the dome is characterized by its narrow and flat design. The second tier features 16 incised hemispheres, of which only fourteen remain intact. It is plausible that the now-demolished eastern wall would have mirrored the design of the other walls, incorporating a third tier with four drop-shaped recesses carved into the corners, potentially symbolizing the four evangelists (Figures 88-90).

At present, the eastern section of the church has collapsed, rendering it impossible to ascertain the original configuration of the altar. Notably, in the area of the rock where the sanctuary floor is presumed to have existed, there is a notable concentration of human remains, suggesting the presence of a church crypt at this location.

The interior of the church lacks any evidence of plastering, and consequently, there are no indications of wall paintings or inscriptions.

A doorway has been created in the southern wall of the church, which is currently obstructed by debris from fallen rock. Consequently, the specific area to which this door originally provided access remains uncertain. Upon external examination of the surrounding rock formations, two caves are observable to the south of the church cave – one located approximately 4 meters away and the other about 20 meters distant. Both caves are nearly entirely filled with soil that has collapsed and compacted against the rock.

Additionally, another cave is situated directly beneath the temple, approximately 10 meters away. Similar to the aforementioned caves, the entrance to this cave is predominantly obstructed by a mass of fragmented rock, rendering it inaccessible at this time.

Thus, we have identified at least four caves in this section of the Kajiri mountain. One of

these caves features a distinctive domed church, while the total number of additional caves remains indeterminate. Nonetheless, the available evidence suggests the potential existence of an undiscovered monastic complex in this area.

In the vicinity of the complex, numerous fragments of ceramic artifacts have been discovered in the ravines below the church, where they have been exposed by natural processes such as erosion from rainwater. A smaller quantity of pottery has also been observed to the west of the church, where the slope rises directly above the structure. Preliminary analysis indicates that this pottery likely dates to the developed medieval period.

The church itself is architecturally significant, characterized by 16 hemispherical carvings on the second tier of the dome and four drop-like shapes at the corners of the third tier. This design is unique, as it lacks a direct analogue among the known rock-hewn churches. However, it exhibits slight stylistic similarities to one of the domed churches (No. 4) within the cells for monks of Davit Gareji monastery complex, which has been dated to the late 9th to 10th centuries.¹¹⁷ Therefore, based on the current stage of research, we can provisionally date this monument to the same historical period.

The condition of the aforementioned church is critically concerning. There are numerous significant fissures present on both the walls and the dome, which represent a substantial risk to this already compromised and distinctive architectural landmark.

¹¹⁷ D. Tumanishvili, in his work „Sabereebi“ Church Architecture, pages 22 and 42, highlights that the ornamental features of the cave church under examination appear to exhibit a greater level of sophistication compared to those found in the Sabereebi’s church No: IV. This observation leads to the inference that the church was constructed subsequent to the Sabereebi’s church No: IV, suggesting that it was likely carved after the turn of the 9th-10th centuries. Nevertheless, to substantiate this hypothesis, it is essential to obtain evaluations from experts in the relevant field.

ANOTHER ROCK-HEWN MONASTERY COMPLEX (III)

In proximity to Kajiri Mountain, there exists a rock-cut monastic complex that has not been documented in either scientific or popular literature, nor in cartographic resources.¹¹⁸

The caves are located to the southeast of the summit of Kajiri Mountain, at an elevation of approximately 560 meters.¹¹⁹ They are curved within the final spur of the deepest gorge ascending towards Kajiri Mountain, distributed across several rock formations. It is important to note that, in comparison to the previously discussed monastic complexes, the condition of this particular complex is significantly deteriorated. A substantial portion of the caves (potentially three-quarters) has succumbed to erosion, resulting in considerable loss. Consequently, the precise number of caves within this complex, as well as their specific functions, remain indeterminate. Nevertheless, it is reasonable to hypothesize that this site may also represent another cave monastery complex.

Our team visited the site during the expedition VI conducted on October 29-30, 2022. However, the challenging terrain impeded direct access to the caves. As a result, we were unable to conduct measurements or perform a detailed examination of the caves. The following description of the complex is based on imagery captured by the drone, in addition to photographs taken from the surrounding mountain range and ravine (Figures 91-92).

The discussion of the caves will commence from the southernmost section of the complex, proceeding in a northerly direction and subsequently towards the northeast.

The complex can be systematically categorized into three distinct groups of caves.

Group I is situated on the eastern face of the rocky outcrop, positioned along a light-colored rocky strip at an approximate elevation of 490 meters. This group encompasses a minimum of four caves (Figures 93-94).

Cave I features two vertically oriented entrances. Historically, this space may have functioned as a rounded corridor linking two caves, although the latter has since collapsed due to geological instability. The interior walls of the cave exhibit rudimentary workmanship.

Beneath **Cave I** lies another distinct space, which we designate as **Cave II**. Currently, this cave is predominantly obscured by petrified mud, with only its upper section remaining visible.

Cave III is characterized by its pronounced architectural forms, presenting a rounded hall of which only the western wall remains intact. This wall displays a notable configuration, featuring a high and deep arched recess that diverges in proportions and symmetry from the hall itself. It is posited that this space was not utilized as a church, as similar carvings are absent in the western walls of known cave churches. Instead, it is plausible to hypothesize that this area served as a monastery refectory.

To the north of **Cave III** lies another rounded space, designated as **Cave IV**. In contrast to

¹¹⁸ In 2019, a one-minute video was posted on YouTube by the page „*On the Trails of Georgia*“, which depicts this cave monastery.

¹¹⁹ Approximate coordinates of the site: 41°18'25.37"N 45°49'50.02"E.

Cave III, the western wall of **Cave IV** is set deeper into the rock. The northern wall, where the rock transitions to the east, is also expected to be preserved. Similar to **Cave III**, the primary section of **Cave IV** has suffered significant destruction, and it is anticipated to be comparable in size to its predecessor. Consistent with the other caves, there is an absence of plastering in this space.

Cave V should not be classified within any of the three designated groups of caves in this complex for two primary reasons: first, its geographical location is distinct, situated to the north of **Group I**, along the continuation of the rock formation, and separated by several tens of meters; second, it is positioned at a higher elevation within a softer geological matrix, as opposed to the lower yellowish rock level characteristic of the other groups. This cave may even be of natural origin, thus rendering its assigned number somewhat arbitrary. A significant portion of this cave has collapsed, resulting in the existing space being nearly entirely filled. Notably, the upper section of the cave exhibits a boat-shaped ceiling.

Given these observations, we deemed it essential to provide a description of this cave.

The caves in **Group II** of the complex are located several tens of meters northeast of **Group I**, where the rock formation extends from west to east. Only remnants of two caves are identifiable within this group. Specifically, the sixth cave's northern wall, a small segment of the eastern wall, and the ceiling are all that remain. It appears that two niches or open cupboard built into limestone wall may have existed in the northern wall. Approximately two meters to the east of **Cave VI**, the remnants of **Cave VII** can be discerned, although very little remains, consisting solely of a small section of the northern wall and ceiling.

The caves in **Group III** of the complex are located a few tens of meters east of **Group II**, at a slightly higher elevation. Here, only the remnants of two caves are identifiable. The northern wall and ceiling of **Cave VIII** are the only surviving elements. To the east, this cave is bordered by the final cave in the complex, **Cave IX**.

Despite the partial filling of this cave's space with collapsed earth, it remains evident that the area is deeply incised to the north, preserving portions of the western wall, the northern wall (which is not visible), and a significant portion of the eastern wall (Figures 95-96). It is noteworthy that approximately 200 meters to the north of the complex lies a large field where fragments of ceramic artifacts have been discovered on the surface.¹²⁰ This location may have historical connection to the monastic complex.

In conclusion, the aforementioned cave monastery complex is in the most deteriorated state among the monuments examined. Its caves have suffered significant erosion and collapse, exhibiting no evidence of maintenance. We attribute this condition primarily to its geographical location: situated on the southeastern rock face of Kajiri Mountain, it is particularly vulnerable to prolonged exposure

¹²⁰ Coordinates: 41°18'31.90"N 45°49'54.01"E.

to direct sunlight. In contrast, the other cave monasteries analyzed are relatively shielded from solar exposure and have consequently fared better over time.

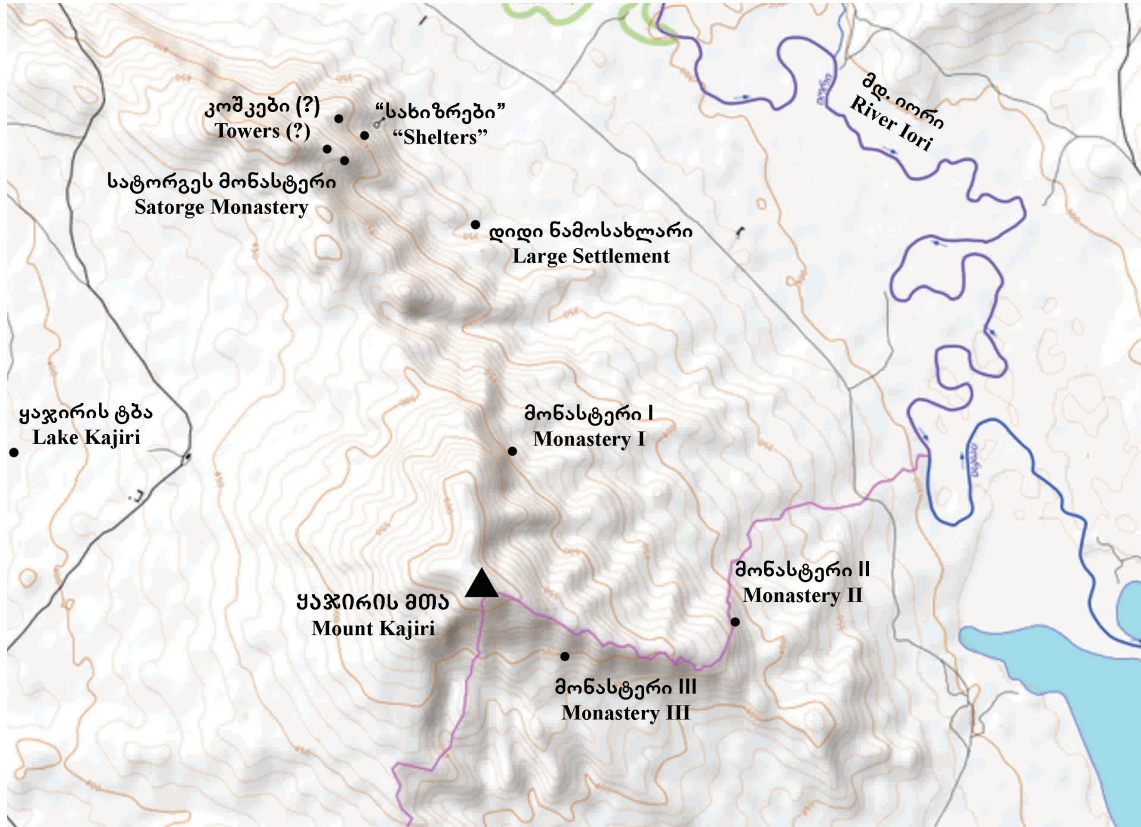
We hope that forthcoming investigations into this monastic complex will be undertaken expeditiously in order to prevent its irreversible deterioration.

CONCLUSION

This paper comprehensively presents data on the historical and cultural heritage sites situated in the Kajiri mountain region. It incorporates our observations and conclusions regarding the number, timeline, and importance of these ancient sites. We are confident that this publication effectively achieves our goal of disseminating information about the lesser-known yet significant sites in the Kiziki area. It is our hope that this publication will generate interest among experts in the field, potentially leading to interdisciplinary studies and increased public awareness of these sites among individuals interested in the history and culture of Georgia.

The current condition of the aforementioned historic sites is of great concern, as a rapid deterioration is being witnessed. Moreover, unauthorized excavations pose a significant threat to their preservation. It is highly unlikely that lost information can be recovered. Therefore, it is imperative for the relevant governmental authorities to promptly address these challenges.

საქართველო
MAPS

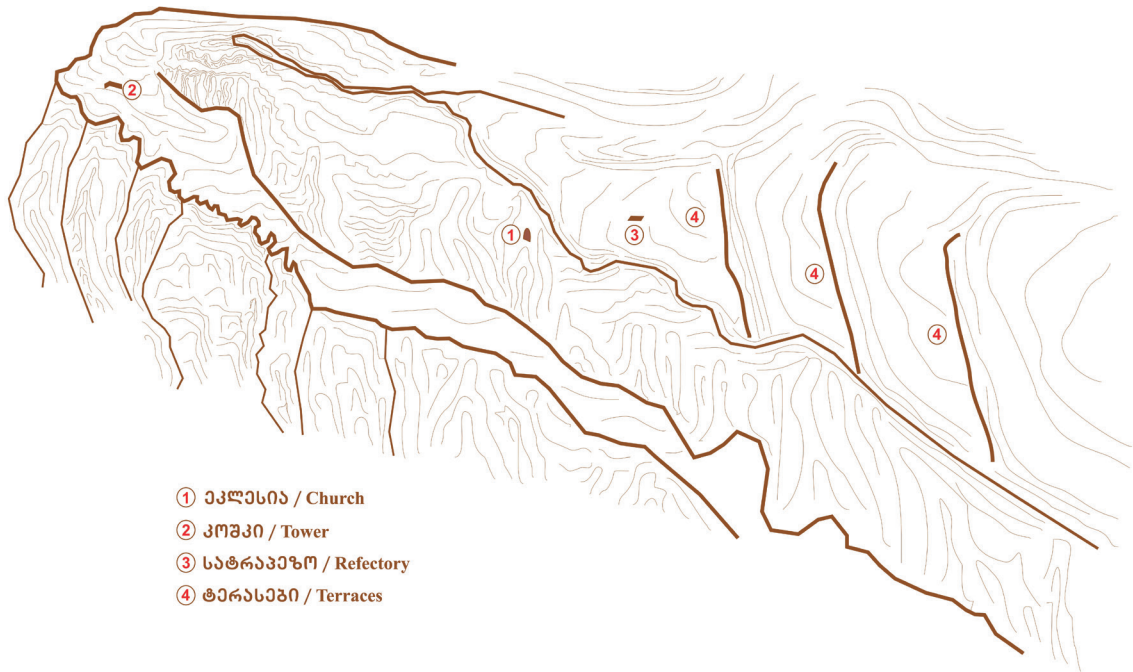

რუკა 1: საკვლევი არეალის გეოგრაფიული ადგილები და კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები
MAP 1: Geographical sites and Monuments of Cultural Heritage in the Research Area

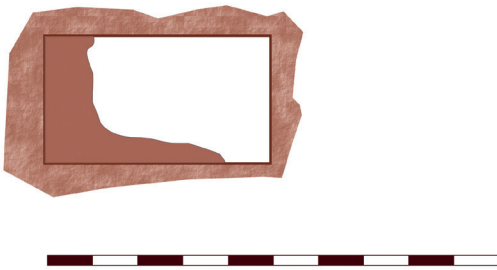

რუკა 2: სატორგესთან მდებარე დიდი ნამოსახლარის კერამიკის გავრცელების ზონები
MAP 2: Ceramic concentration zones of a large settlement near Satorge

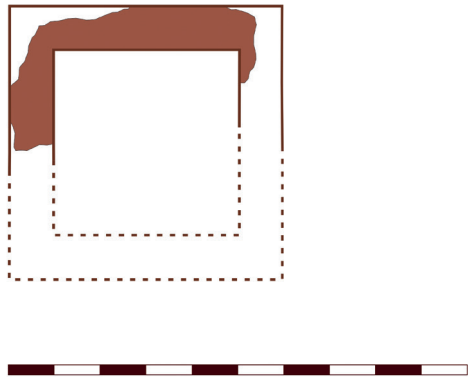
გეგმები და ნახაზები
PLANS AND DRAWINGS

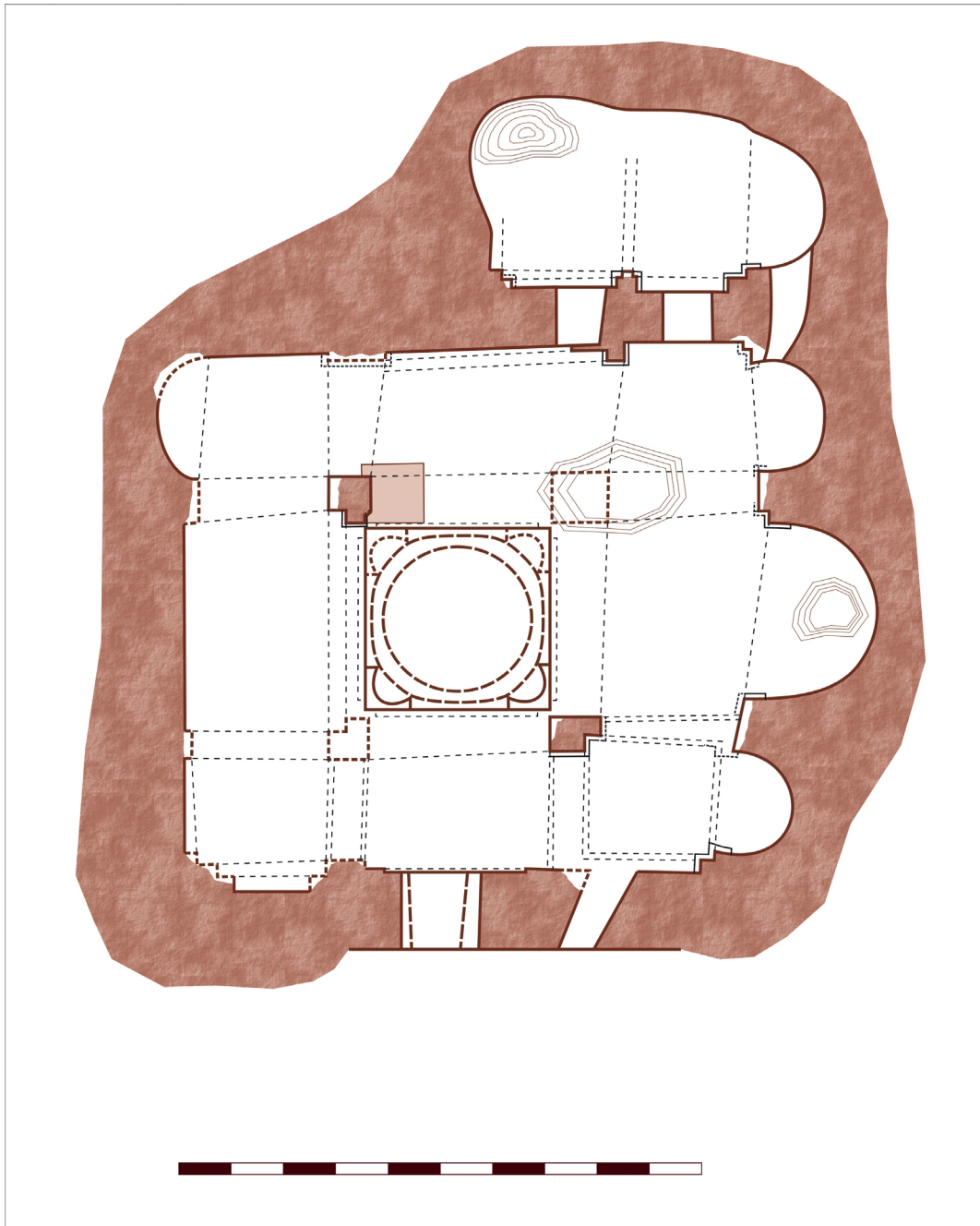
ბეჭედი 1: სატორგეს სამონასტრო კომპლექსი (ავტ. ლევან წიქარიშვილი)
 PLAN 1: Satorge Monastery Complex (by Levan Tsikarishvili)

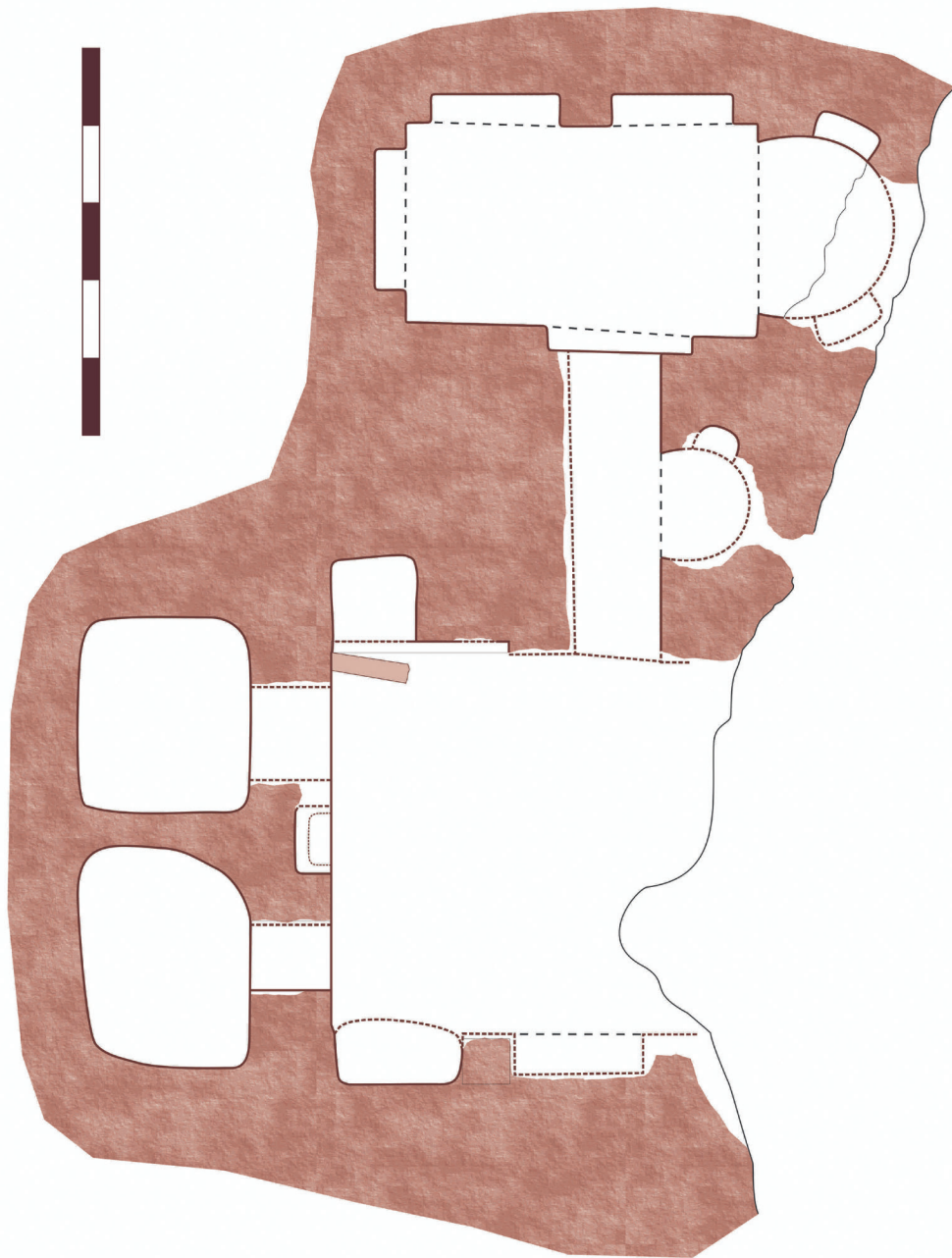
ბეჭედი 2: სატრაპეზო / მინისქვეშა სათავსო
 PLAN 2: Refectory/underground construction

ბეჭედი 3: კოშკი
 PLAN 3: Tower

გეგმა 4: სატორგეს გუმბათიანი ეკლესიის გეგმა
PLAN 4: Plan of Satorge Domed Church

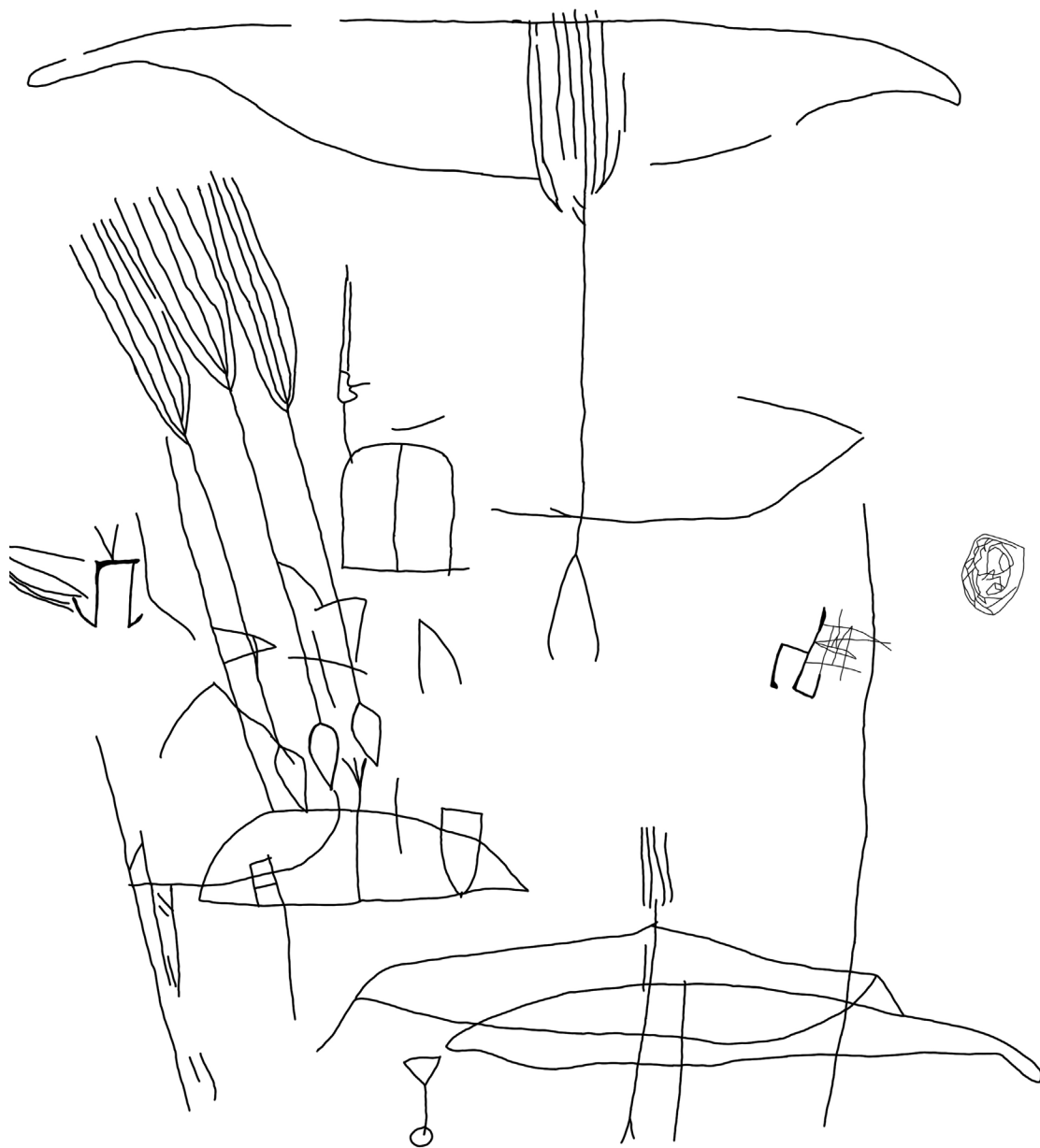

პეგმა 5: ყაჯირის მთასთან მდებარე მონასტრის (I) ორი მღვიმის (I და II) გეგმა
PLAN 5: Plan of the Monastery (I) near Kajiri Mount

ნახაზი 6: ყაჯირის მთასთან მდებარე მონასტრის (I) ეკლესიის საკურთხევლის ჩრდილოეთ ნიშში
არსებული ნაკანრი გამოსახულებების ასლი

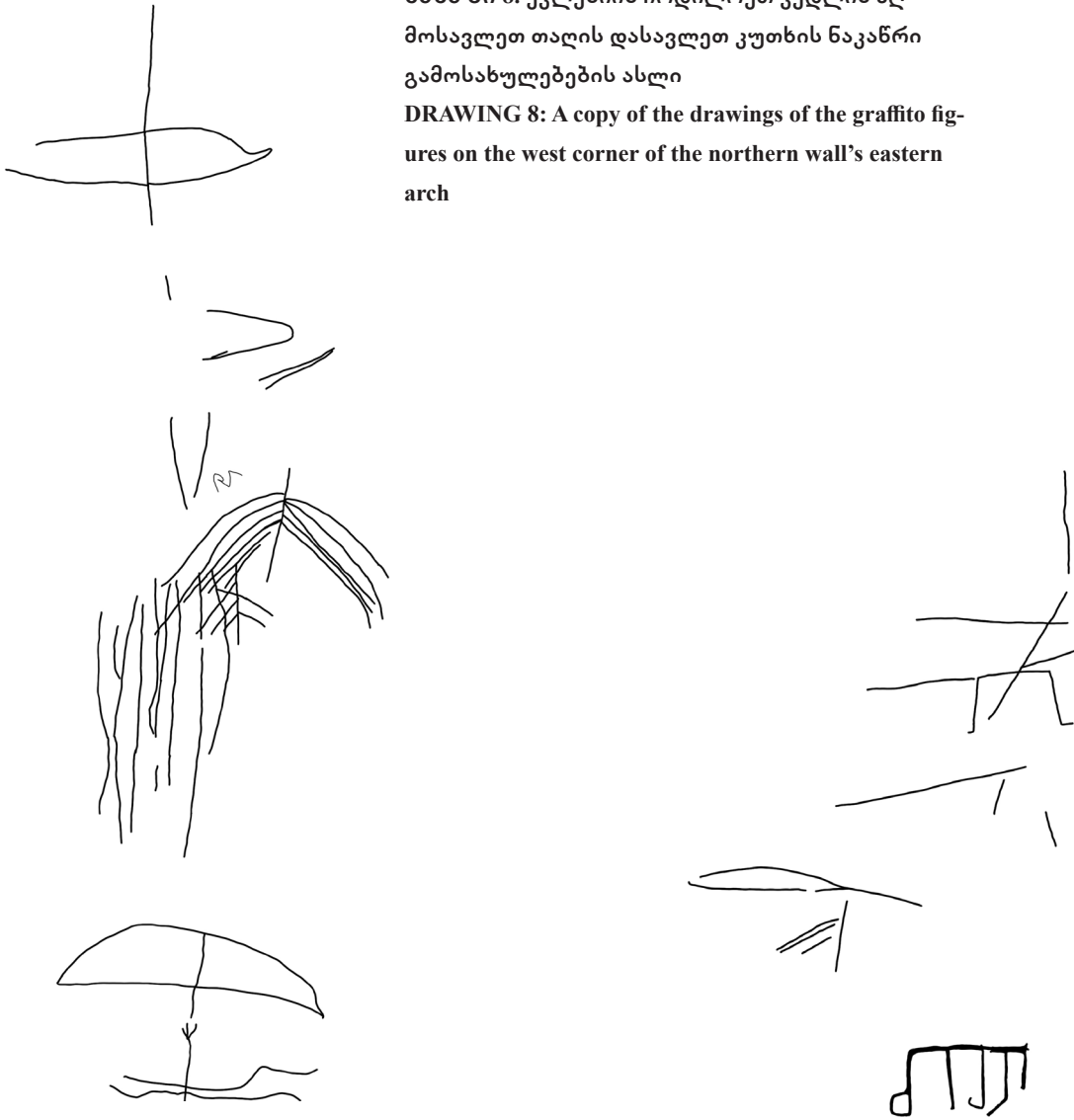
**DRAWING 6: A copy of the drawings of the graffito figures on the northern niche of the altar of the Monastery
(I) near Kajiri Mount**

ნახაზი 7: იმავე ეკლესიის ჩრდილოეთ კედლის აღმოსავლეთ თაღის ნაკანრი გამოსახულებების ასლი
DRAWING 7: A copy of the drawings of the graffito figures on the northern wall's eastern arch of the same church

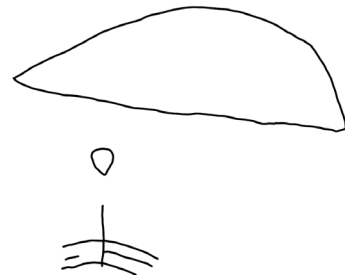
ნახაზი 8: ეკლესიის ჩრდილოეთ კედლის აღ-
მოსავლეთ თაღის დასავლეთ კუთხის ნაკანრი
გამოსახულებების ასლი

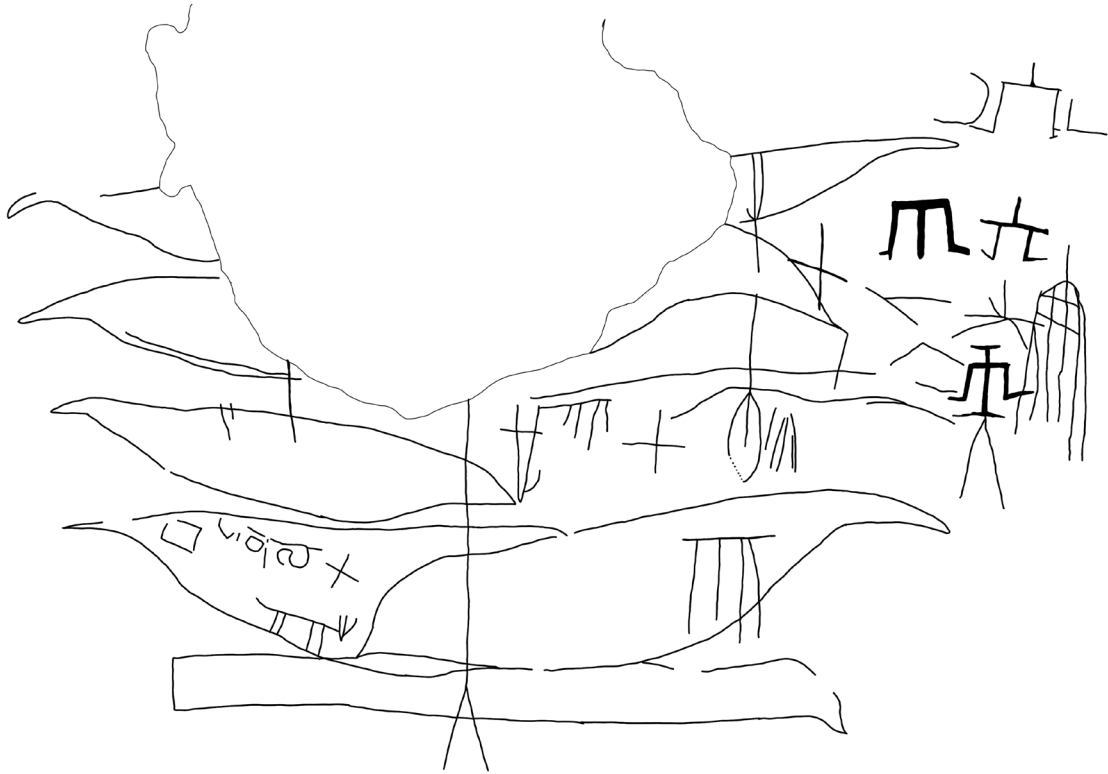
DRAWING 8: A copy of the drawings of the graffiti fig-
ures on the west corner of the northern wall's eastern
arch

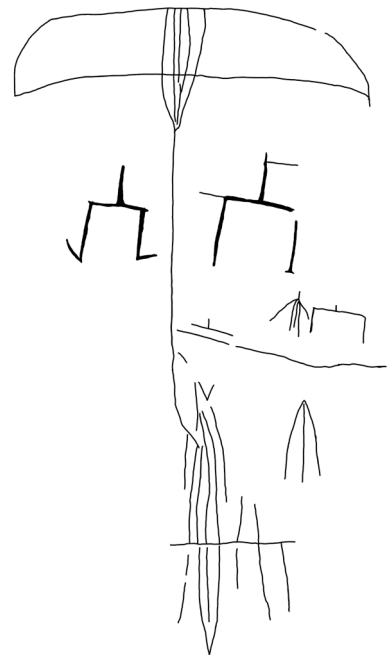
ნახაზი 10: ეკლესიის ჩრდილოეთ კედლის
დასავლეთ თაღის დასავლეთ კუთხის ნაკანრი
გამოსახულებების ასლი

DRAWING 10: A copy of the drawings of the graf-
fito figures on the western corner of the northern
wall's western arch

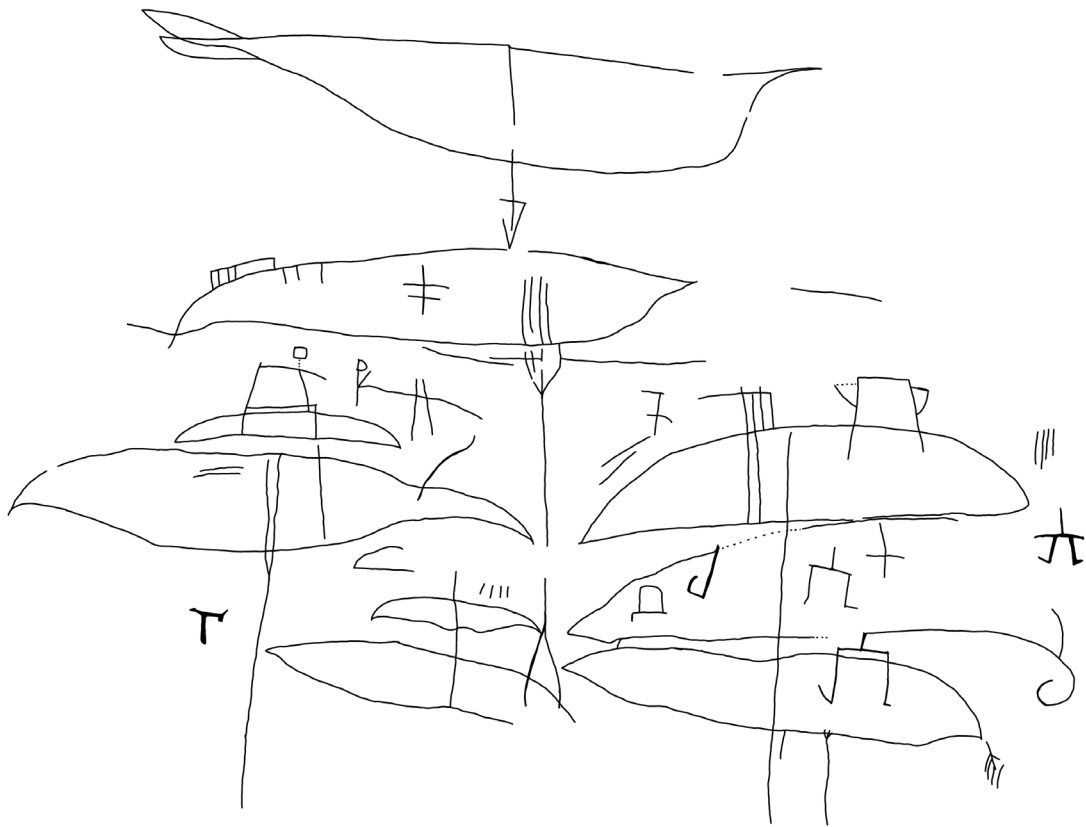

ნახაზი 9: ეკლესიის ჩრდილოეთ კედლის დასავლეთ თაღის
 ნაკანრი გამოსახულებების ასლი
 DRAWING 9: A copy of the drawings of the graffito figures on the
 northern wall's western arch

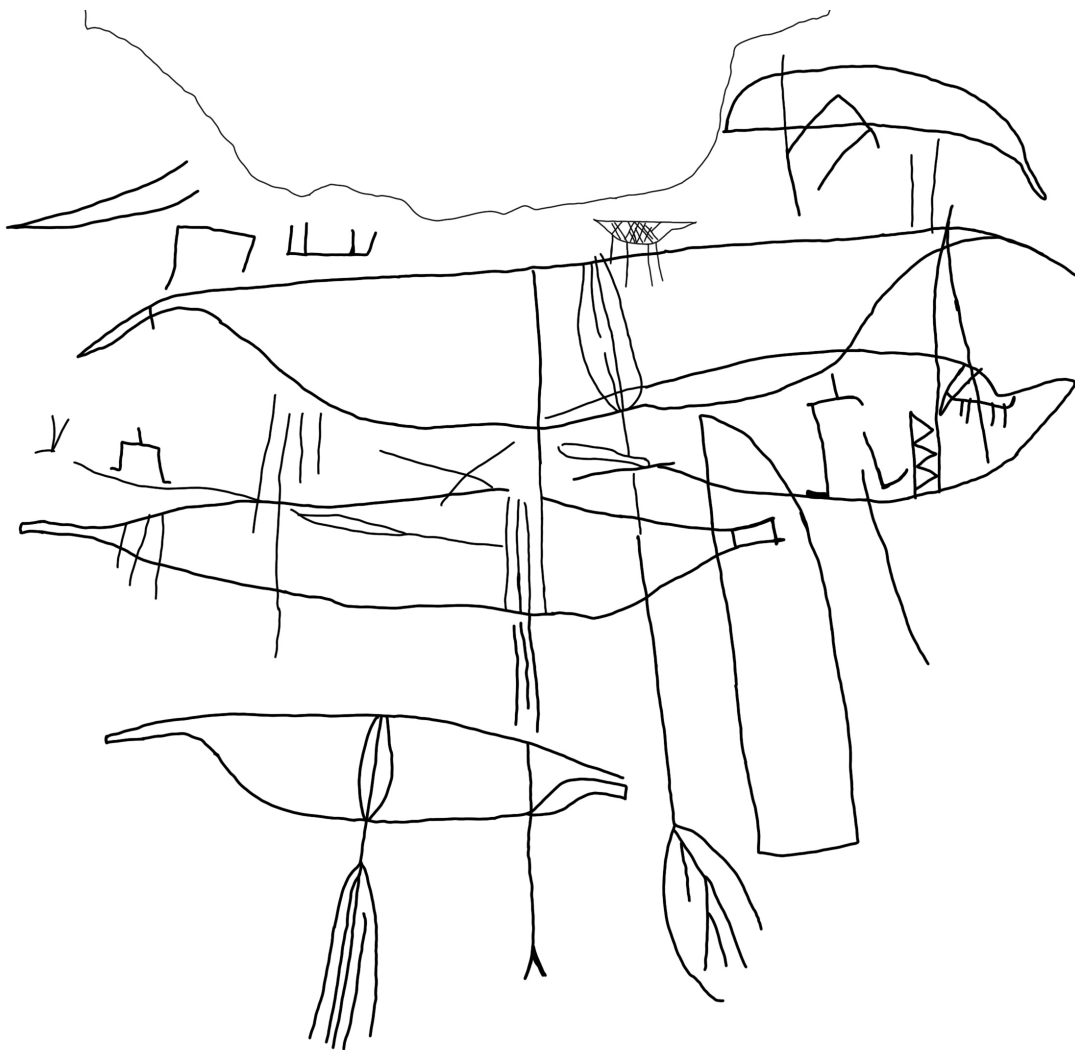
ნახაზი 11: ეკლესიის დასავლეთ კედლის თაღის ჩრდილოეთ
 კუთხის ნაკანრი გამოსახულებების ასლი
 DRAWING 11: A copy of the drawings of the graffito figures on the
 northern corner of the western wall's arch

ნახაზი 12: დასავლეთ კედლის თაღის ნაკანრი გამოსახულებების ასლი
DRAWING 12: A copy of the drawings of the graffito figures on the western wall's arch

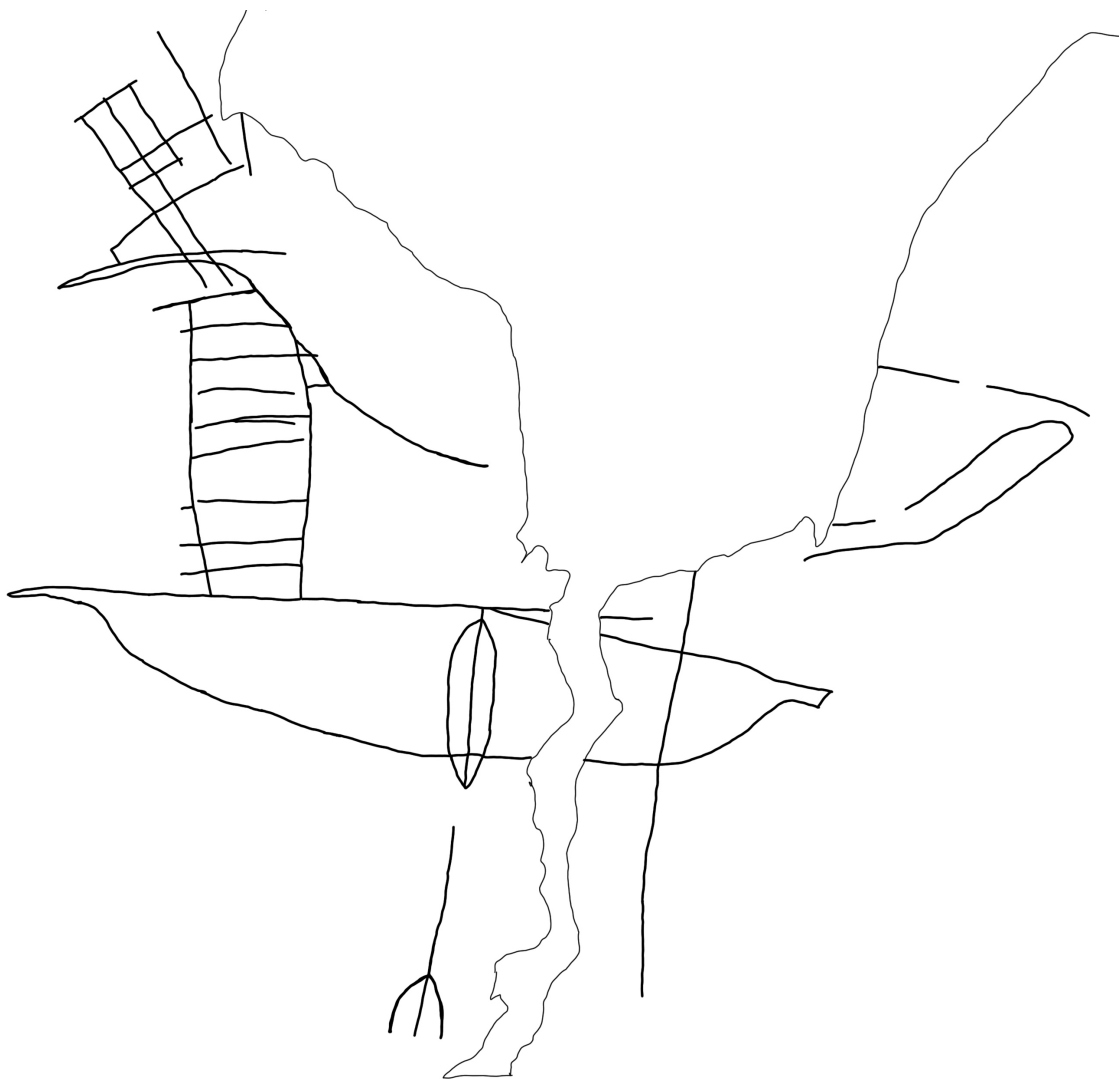
ნახაზი 13: სამხრეთ კედლის თაღის დასავლეთ
კუთხის ნაკანრი გამოსახულებების ასლი
DRAWING 13: A copy of the drawings of the graffito figures
on the western corner of southern wall's arch

ნახაზი 14: სამხრეთ კედლის თაღის ნაკანრი გამოსახულებების ასლი (კარის დასავლეთ მხარეს)
DRAWING 14: A copy of the drawings of the graffiti figures on the southern wall's arch (west from the porch)

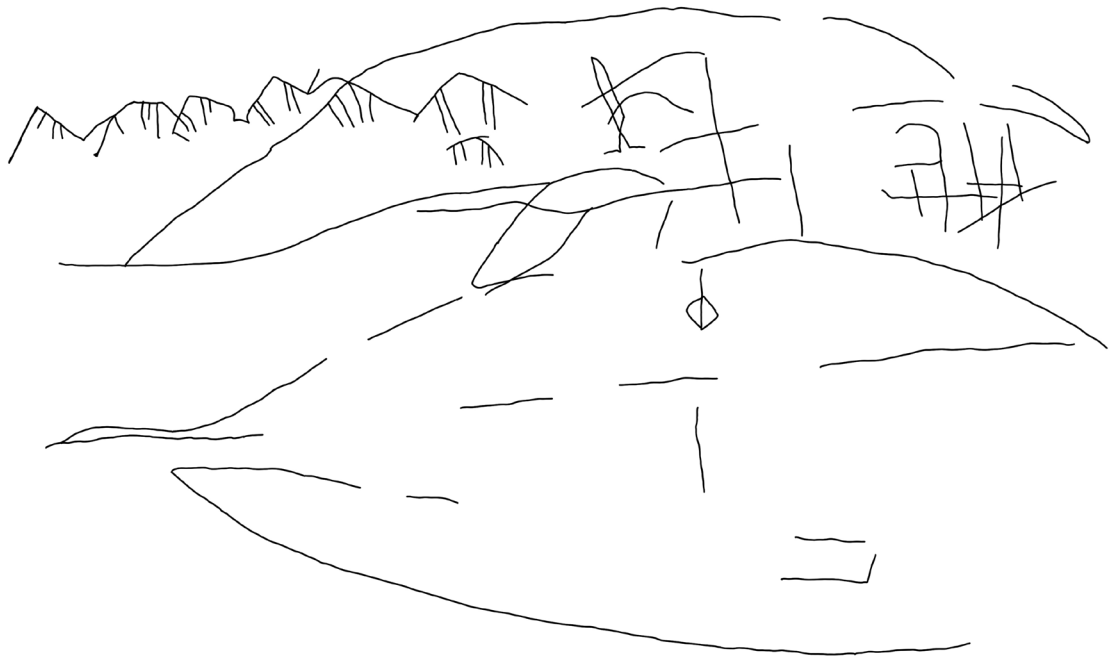
ნახაზი 15: სამხრეთ კედლის თაღის ნაკანრი
გამოსახულებების ასლი (კარის აღმოსავლეთ
მხარეს)
DRAWING 15: A copy of the drawings of the graffito
figures on the southern wall's arch (east from the porch)

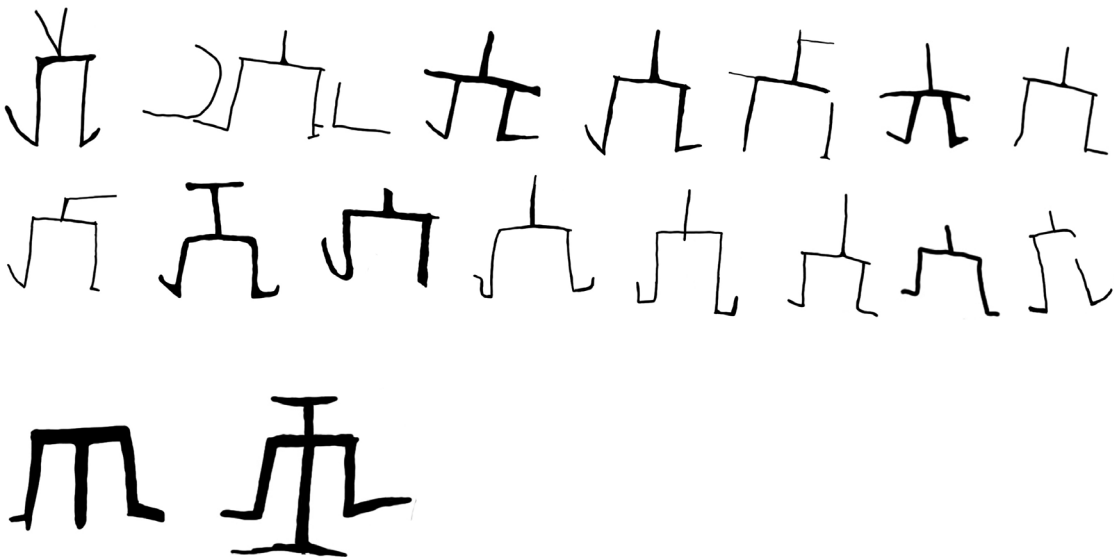

ნახაზი 16: ეკლესიაში შესასვლელი სივრცის აღმოსავლეთ კედლის ნაკანრი გამოსახულებების ასლი (მცირე საკურთხეველის ჩრდილოეთით)

DRAWING 16: A copy of the drawings of the graffito figures on the western wall of the church entrance (north of the minor altar)

ნახაზი 17: სატრაპეზოს (?) დასავლეთ კედლის ნიშის ნაკანრი გამოსახულებების ასლი
 DRAWING 17: A copy of the drawings of the graffito figures on the western wall's niche of the refectory (?)

ნახაზი 18: ორფეხა და სამფეხა ტამლების ნაკანრი გამოსახულებების ასლები
 DRAWING 18: The copies of the drawings of the graffito figures of the double and triple leged Tamgas

სურათები
FIGURES

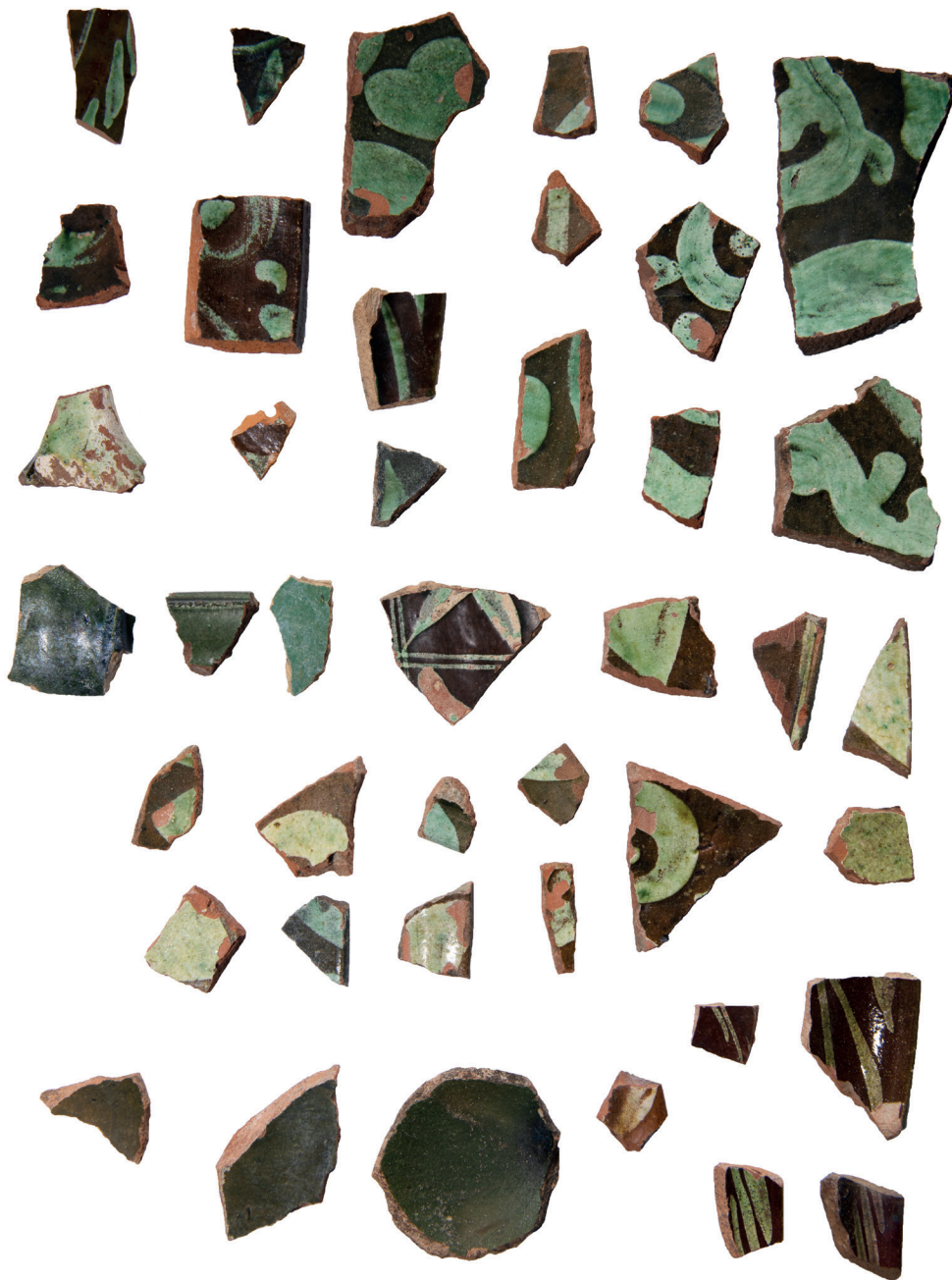
სურათი 1: სატორგეს მთა და მისი მიმდებარე არეალი (ხედი აღმოსავლეთიდან)
FIGURE 1: Satorge Mountain and its adjacent area (view from east)

სურათი 2: სატორგეს მთა და მისი მიმდებარე არეალის ისტორიული ძეგლები

FIGURE 2: Satorge Mountain and the historical monuments of its adjacent area

1. დიდი ნამოსახლარი / Large settlement
2. ტერასები და სატრაპეზო/მინისქვეშა სათავსო / Terraces and the reffectory/underground construction
3. კოშკი /Tower
4. ეკლესია /Church
5. მღვიმეების კომპლექსი “სახიზრები” /Caves complex “Shelters”
6. კოშკი (?) /Tower (?)

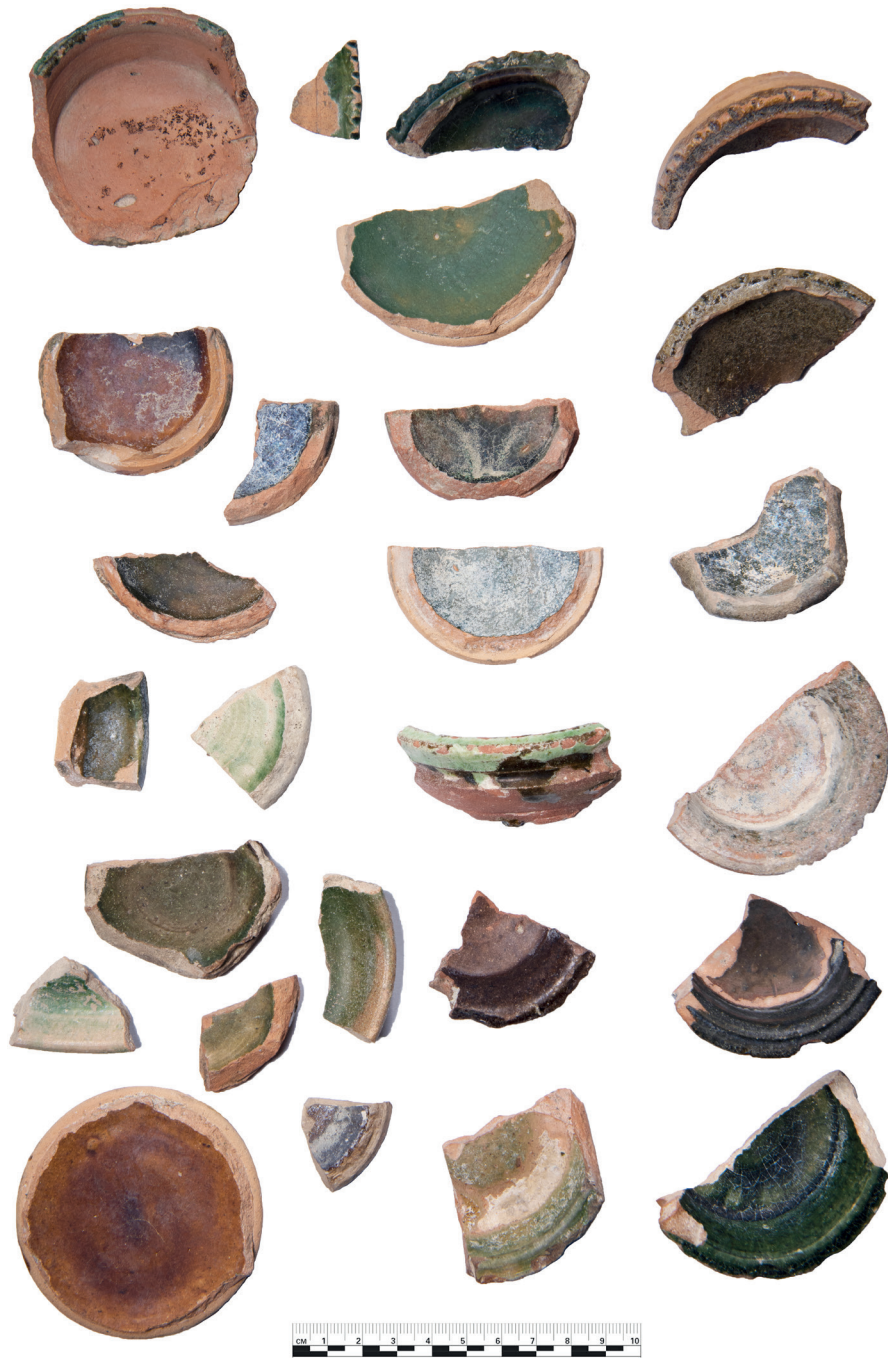
სურათი 3: მოჭიქული კერამიკა დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 3: Enamelled pottery from a large settlement

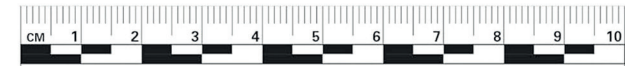
სურათი 4: მოჭიქული კერამიკა დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 4: Enamelled pottery from a large settlement

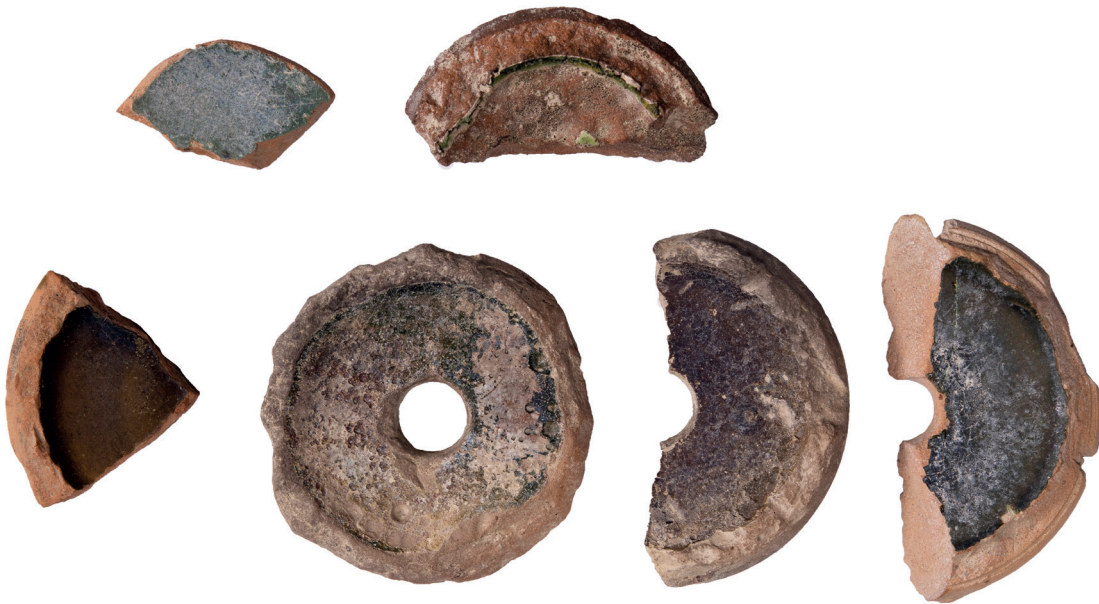
სურათი 5: მოჭიქული კერამიკა დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 5: Enamelled pottery from a large settlement

სურათი 6: მოჭიქული სამარილეების ნატეხები დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 6: The fragments of enameled salt-sellers from a large settlement

სურათი 7: მოჭიქული სამარილე დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 7: The enameled salt-sellar from a large settlement

სურათი 8: მეორადი გამოყენების მოჭიქული სამარილეების ნატეხები დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 8: The fragments of secondary used enameled salt-sellers from a large settlement

სურათი 9: დეკორირებული ქოთანი დიდი ნამოსახლარიდან

FIGURE 9: Decorated pot from a large settlement

სურათი 10: დეკორირებული ქოთანი დიდი ნამოსახლარიდან

FIGURE 10: Decorated pot from a large settlement

სურათი 11: დოქის პირი დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 11: Head of a jug from a large settlement

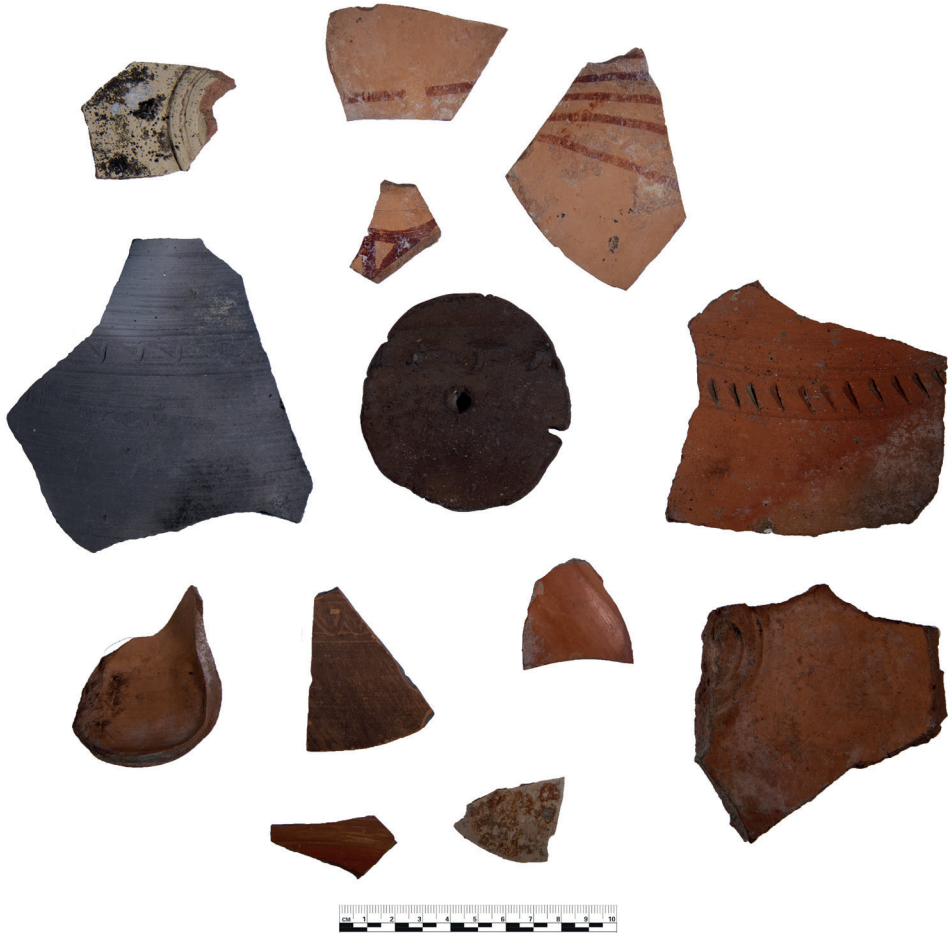
სურათი 12: დოქის პირის ნატეხი დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 12: Fragment of a jug head from a large settlement

სურათი 13: ჭრაქის ნატეხი დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 13: Fragment of an oil lamp from a large settlement

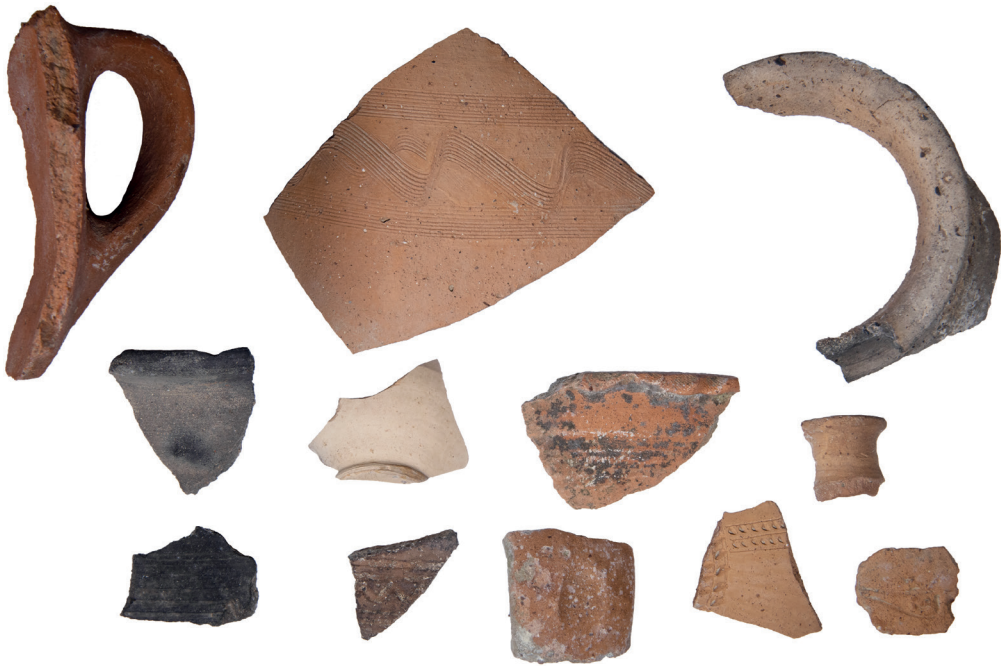
სურათი 14: ყურიანი ქოთნებისა და სხვა სახის კერამიკის ნატეხეები დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 14: Fragments of the eared pots and other pottery from a large settlement

სურათი 15: დეკორირებული კერამიკის ნატეხები დიდი ნამოსახლარიდან
 FIGURE 15: Fragments of the decorated pottery from a large settlement

სურათი 16: ნახერეთიანი ქვა, სალესი ქვა და მინის წიდა დიდი ნამოსახლარიდან
 FIGURE 16: A stone with a hole, a grindstone and a glass slag from a large settlement

სურათი 17: დეკორირებული და თითის ანაბეჭდიანი კერამიკის ნატეხები დიდი ნამოსახლარიდან
 FIGURE 17: Fragments of the pottery with decorations and fingerprints from a large settlement

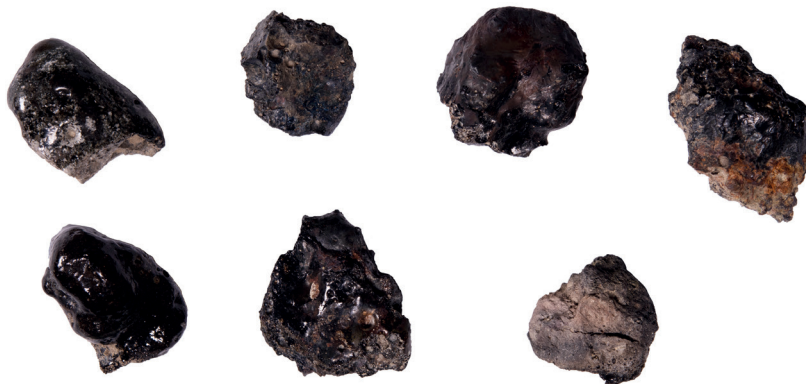
სურათი 18: წრეში ჩასმული ჯვრიანი კერამიკის ნატეხი დიდი ნამოსახლარიდან
 FIGURE 18: Fragment of the pottery with a cross in circle from a large settlement

სურათი 19: მინის სამაჯურების ნატეხები დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 19: Fragments of the glass bracelets from a large settlement

სურათი 20: მინის სამაჯურების ნატეხები დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 20: Fragments of the glass bracelets from a large settlement

სურათი 21: მინის წილები დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 21: Glass slugs from a large settlement

სურათი 22: მინის კან-
დელებისა და სხვა ნაკე-
თობების ნატეხები დიდი
ნამოსახლარიდან

FIGURE 22: Fragments of the
glass candelabra and other
crockery from a large settle-
ment

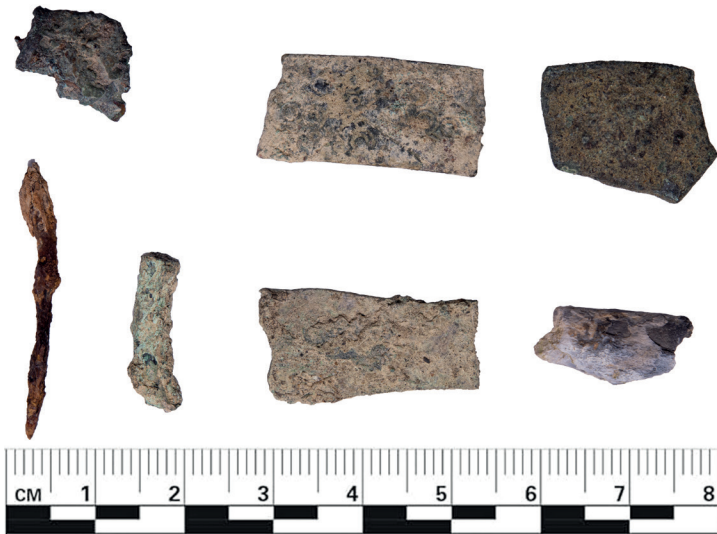

სურათი 23: პასტის, ბრინ-
ჯაოს, სარდიონის, მინისა
და ხალიანი მძივები დიდი
ნამოსახლარიდან

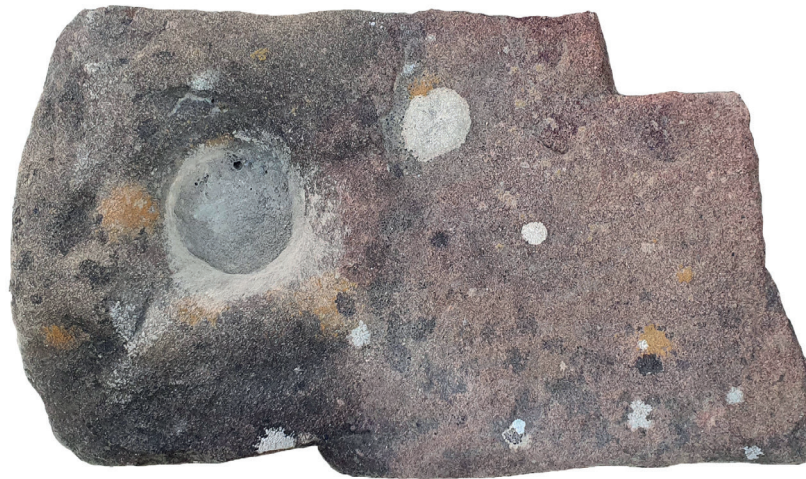
FIGURE 23: Paste, bronze,
sardine, glass and speckled beads
from a large settlement

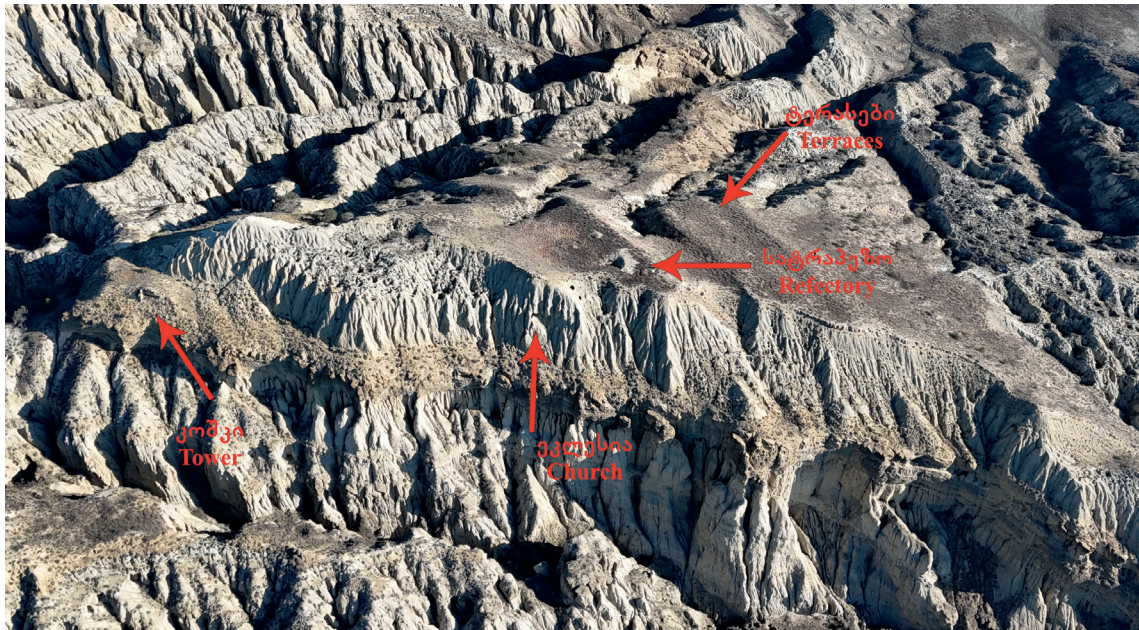
სურათი 24: ბრინჯაოს ფირფიტა გეომეტრიული დეკორაციებით დიდი ნამოსახლარიდან
 FIGURE 24: Bronze plate with geometrical decorations from a large settlement

სურათი 25: მეტალის ნაკეთობების ნატეხები დიდი ნამოსახლარიდან
 FIGURE 25: Fragments of the metal products from a large settlement

სურათი 26: შენობის კარის ჩასასმელი ქვა დიდი ნამოსახლარიდან
FIGURE 26: Fragment of the door frame from a large settlement

სურათი 27: სატორგეს სამონასტრო კომპლექსი (ხედი სამხრეთიდან)
FIGURE 27: Satorge Monastery complex (view from south)

სურათი 28: სატრაპეზო / მინისქვეშა სათავსო (შ. ლეჟავას ფოტო)
FIGURE 28: Refectory / underground construction (Photo by Sh. Lezhava)

სურათი 29: სატრაპეზო / მინისქვეშა სათავსო
FIGURE 29: Refectory / underground construction

სურათები 30-31: კოშკი
FIGURES 30-31: Tower

სურათი 32: სატორგეს ეკლესია (ხედი სამხრეთიდან)

FIGURE 32: Satorge church (view from south)

სურათები 33-34: სატორგეს ეკლესია (ხედი სამხრეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან)
FIGURE 33-34: Satorge church (view from south and south-east)

სურათი 35: სატორგეს ეკლესია (დასავლეთ და ჩრდილოეთ კედლები)
FIGURE 35: Satorge church (western and northern walls)

სურათი 36: სატორგეს ეკლესია (ხედი დასავლეთ კედლიდან)
FIGURE 36: Satorge church (view from western wall)

სურათი 37: სატორგეს ეკლესია (ხედი სამხრეთ კედლიდან)
FIGURE 37: Satorge church (view from southern wall)

სურათი 38: სატორგეს
ეკლესია (ხედი საკურთხ-
ველიდან)
FIGURE 38: Satorge church
(view from altar)

სურათი 39: სატორგეს ეკლესია (ჩრდილოეთ ეკვდერი)
FIGURE 39: Satorge church
(northern chapel)

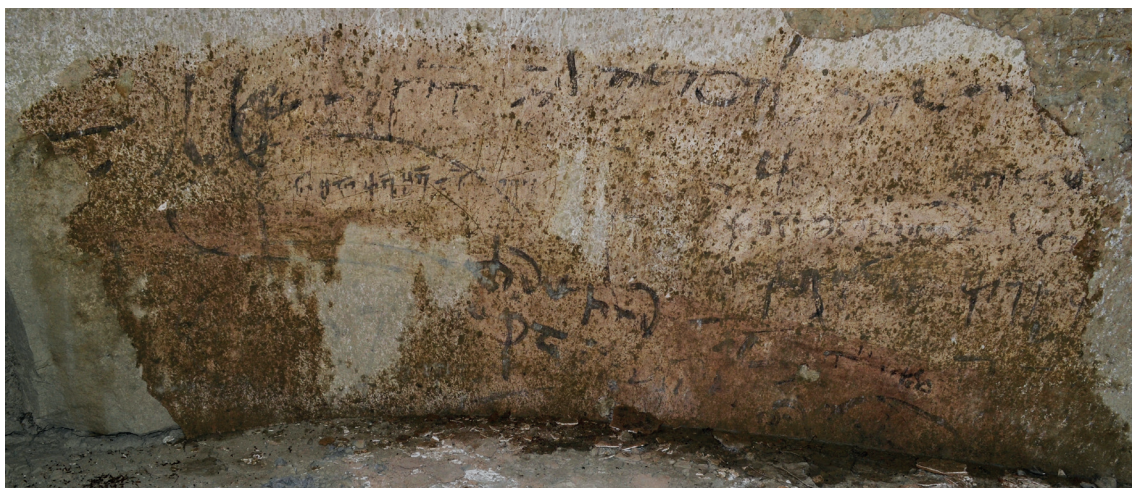
სურათი 40: სატორგეს ეკლესია 2021 წელს

FIGURE 40: Satorge church in 2021 year

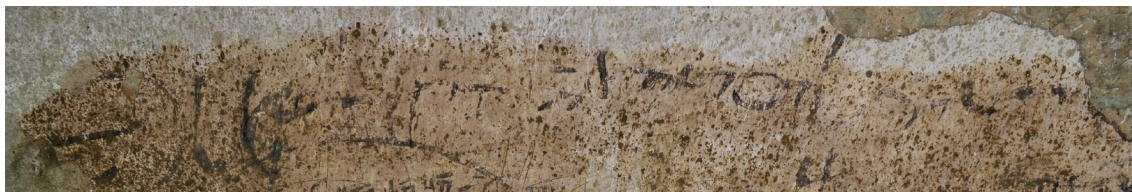
სურათი 41: სატორგეს ეკლესია 2022 წელს

FIGURE 41: Satorge church in 2022 year

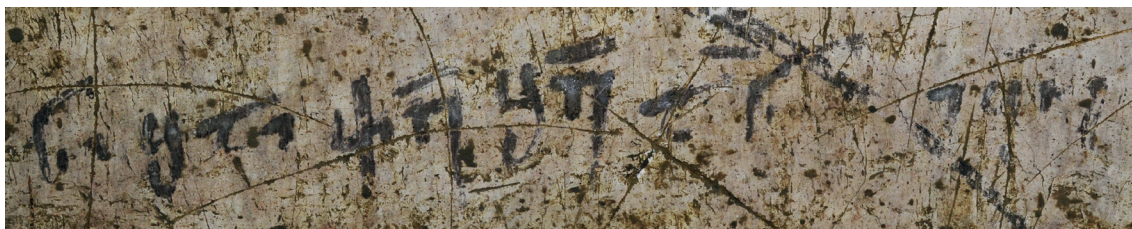
სურათი 42: სატორგეს ეკლესიის საკურთხეველის წარწერები

FIGURE 42: Satorge church altar's inscriptions

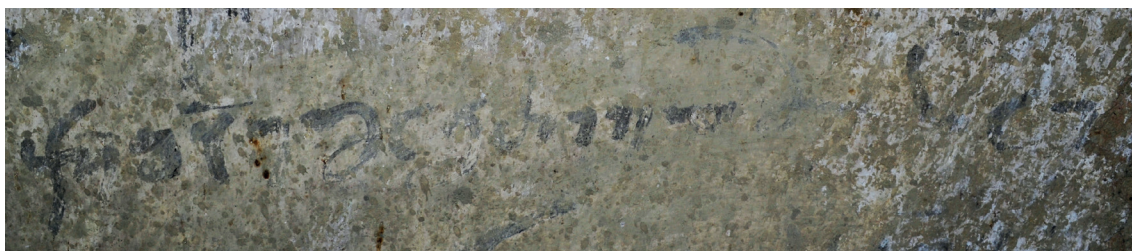
სურათი 43: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №1

FIGURE 43: Satorge church inscription №1

სურათი 44: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №2

FIGURE 44: Satorge church inscription №2

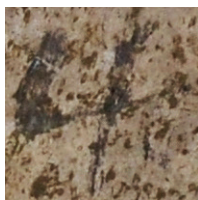
სურათი 45: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №3

FIGURE 45: Satorge church inscription №3

სურათი 46: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №4

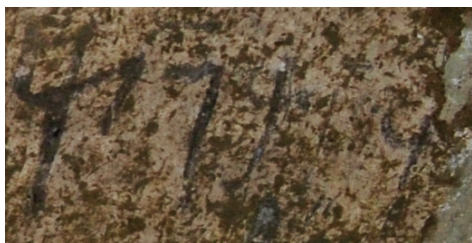
FIGURE 46: Satorge church inscription №4

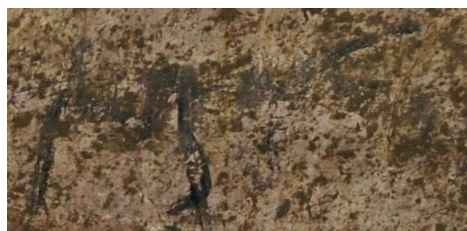
სურათი 47: სატორგეს
ეკლესიის წარწერა №5
FIGURE 47: Satorge church
inscription №5

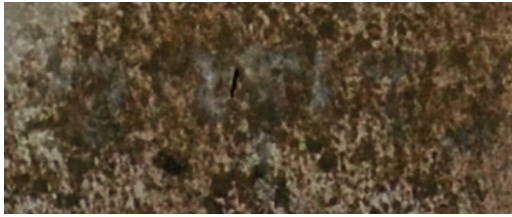
სურათი 48: სატორგეს
ეკლესიის წარწერა №6
FIGURE 48: Satorge church
inscription №6

სურათი 49: სატორგეს
ეკლესიის წარწერა №7
FIGURE 49: Satorge church
inscription №7

სურათი 50: სატორგეს
ეკლესიის წარწერა №8
FIGURE 50: Satorge church
inscription №8

სურათი 51: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №9
FIGURE 51: Satorge church inscription №9

სურათი 52: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №10
FIGURE 52: Satorge church inscription №10

სურათი 53: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №11
FIGURE 53: Satorge church inscription №11

სურათი 54: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №12
FIGURE 54: Satorge church inscription №12

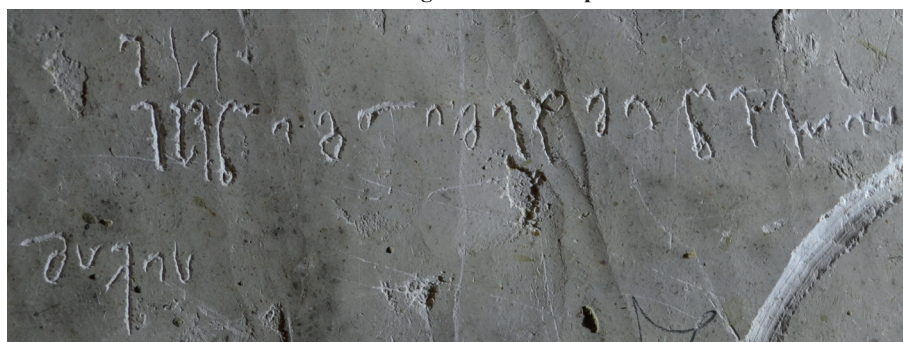
სურათი 55: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №13

FIGURE 55: Satorge church inscription №13

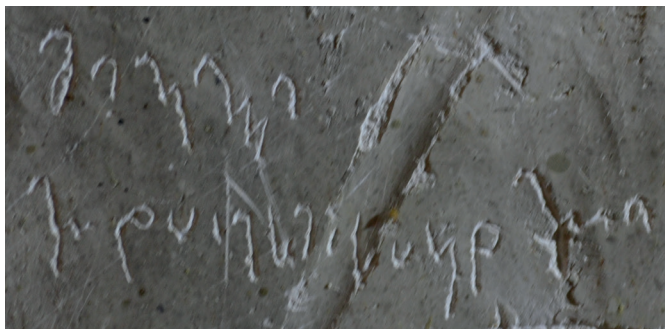
სურათი 56: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №14

FIGURE 56: Satorge church inscription №14

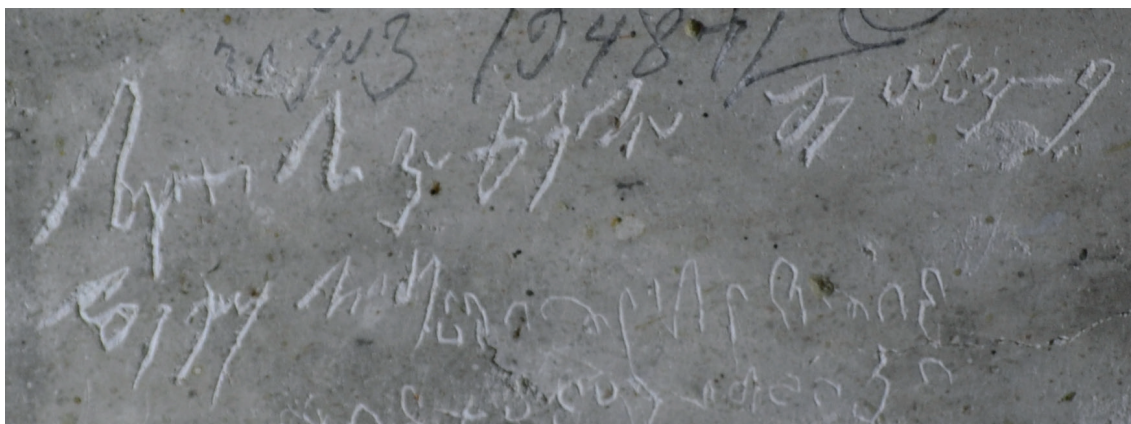
სურათი 57: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №15

FIGURE 57: Satorge church inscription №15

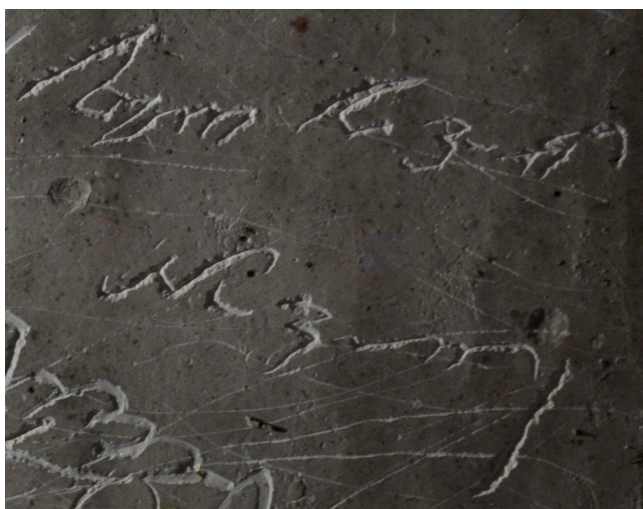
სურათი 58: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №16

FIGURE 58: Satorge church inscription №16

სურათი 59: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №17

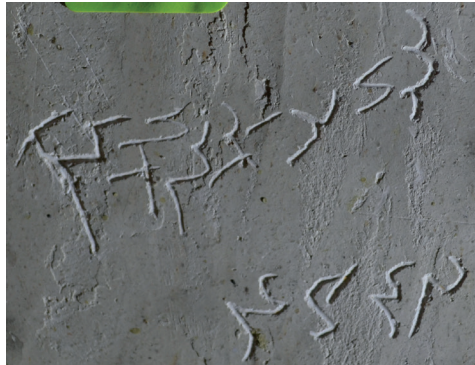
FIGURE 59: Satorge church inscription №17

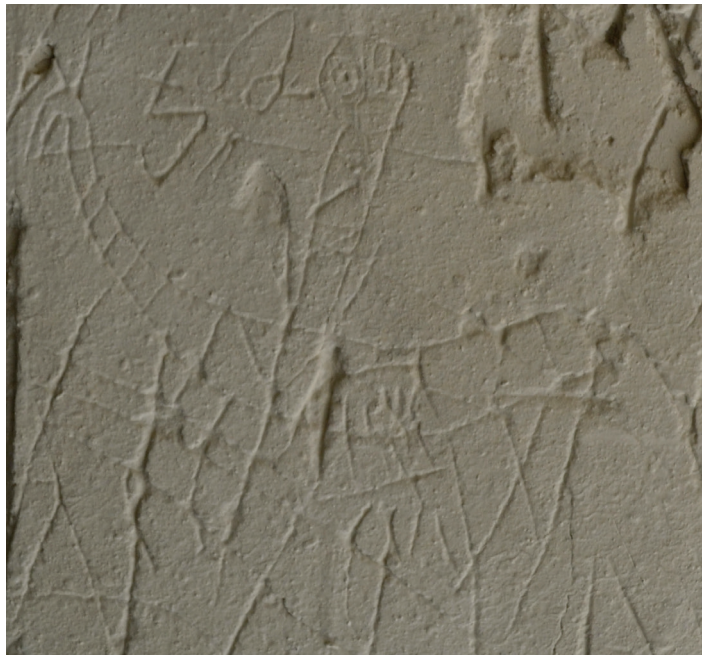
სურათი 60: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №18

FIGURE 60: Satorge church inscription №18

სურათი 61: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №19
FIGURE 61: Satorge church inscription №19

სურათი 62: სატორგეს ეკლესიის წარწერა №20
FIGURE 62: Satorge church inscription №20

სურათი 63: სატორგეს ეკლესიის ნაკანრი გამოსახულება წარწერა №20-ის ქვემოთ
FIGURE 63: Scratched figure below the inscription №20 of Satorge church

სურათი 64: სატორგეს ეკლესიის ნაკანრი გამოსახულებები
FIGURE 64: Scratched figures of Satorge church

სურათი 65: ქვაბოვანი კომპლექსი „სახიზრები“
FIGURE 65: Caves complex „Shelters“

სურათები 66-67: ქვაბოვანი კომპლექსი „სახიზრები“

FIGURES 66-67: Caves complex „Shelters“

სურათი 68: განმარხებული ძვალი
FIGURES 68: Fossilized bone

სურათი 69: ქოთანის
მინაში
FIGURES 69: A pot in the
ground

სურათი 70: ნაგებობისგან შემორჩენილი კრამიტი

FIGURES 70: Roofing tile left from the construction

სურათი 71: ყაჯირის მთასთან მდებარე უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსი (ხედი ჩრდილოეთიდან)

FIGURE 71: Unknown Cave monastery complex near Kajiri Mount (view from north)

სურათი 72: ყაჯირის მთასთან მდებარე უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსი (IV მღვიმე)

FIGURE 72: Unknown Cave monastery complex near Kajiri Mount (IV cave)

სურათი 73: ყაჯირის მთასთან მდებარე უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსი (ხედი აღმოსავლეთიდან)

FIGURE 73: Unknown Cave monastery complex near Kajiri Mount (view from east)

სურათი 74: უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსი (I, II და III მღვიმეები)

FIGURE 74: Unknown Cave monastery complex (I, II and III caves)

სურათი 75:

იმღვიმე –
სატრაპეზო
(?), სამხრეთ
კედელი

FIGURE 75:

I cave - refectory
(?), southern wall

სურათი 76:

იმღვიმე –
სატრაპეზო
(?), დასავლეთ
კედელი

FIGURE 76:

I cave - refectory
(?), western wall

სურათი 77:
I მღვიმე –
სატრაპეზო (?),
ნიშა დასავლეთ
კედელში
FIGURE 77:
I cave - refectory
(?), a niche in the
western wall

სურათი 78:
I მღვიმე –
სატრაპეზო
(?), ჩრდილოეთ
კედელი
FIGURE 78:
I cave - refectory
(?), northern wall

სურათი 79:
მცირე საკუროთხვევლი
I და II მღვიმეებს შო-
რის გასასვლელში
FIGURE 79:
Small altar in the hall
connecting I and II caves

სურათი 80:
ეკლესიის (II მღვიმე)
შესასვლელი კარის
აღმოსავლეთ კედელი
FIGURE 80:
The western wall of the
entrance to the church (II
cave)

სურათი 81: ეკლესია (II მღვიმე), აღმოსავლეთ მხარე

FIGURE 81: Church (II cave), eastern site

სურათი 82:
ეკლესია (II მღვიმე),
ჩრდილოეთ კედელი
FIGURE 82:
The northern wall of
the church (II cave)

სურათი 83:
ეკლესია (II მღვიმე),
დასავლეთ მხარე
FIGURE 83: Church
(II cave), eastern site

სურათი 84: ეკლესია (II მღვიმე), სამხრეთ კედელი
FIGURE 84: Church (II cave), southern wall

სურათი 85: გაურკვეველი
სივრცე (III მღვიმე), ხედი სამხ-
რეთ-აღმოსავლეთიდან
FIGURE 85: Unclarified room (III
cave), view from south-east

სურათი 86: სამონასტრო კომპლექსი (II)

FIGURE 86: Monastery Complex (II)

სურათი 87: სამონასტრო
კომპლექსი (II), გუმბათიანი
ეკლესია

FIGURE 87: Monastery Complex
(II), domed church

სურათი 88: სამონასტრო კომპლექსი (II), ეკლესიის ინტერიერი

FIGURE 88: Monastery Complex (II), interior of the church

სურათი 89:
სამონასტრო კომპლექსი (II), ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხე
FIGURE 89: Monastery complex (II), south-west corner of the church

სურათი 90:
სამონასტრო კომპლექსი (II), ეკლესიის გუმბათი
FIGURE 90: Monastery complex (II), dome of the church

სურათები 91-92: სამონასტრო კომპლექსი (III)
FIGURES 91-92: Monastery Complex (III)

სურათები 93: სამონასტრო კომპლექსი (III), მღვიმეთა I ჯგუფი
 FIGURES 93: Monastery Complex (III), I group of caves

სურათები 94: სამონასტრო კომპლექსი (III), I-V მღვიმეები
 FIGURES 94: Monastery Complex (III), I-V caves

სურათები 95: სამონასტრო კომპლექსი (III), მღვიმეთა II და III ჯგუფები
FIGURES 95: Monastery Complex (III), I and II groups of caves

სურათები 96: სამონასტრო კომპლექსი (III), VI-IX მღვიმეები
FIGURES 96: Monastery Complex (III), VI-IX caves

ბიბლიოგრაფია BIBLIOGRAPHY

- ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, მეორე შევსებული გამოცემა (თბილისი, 1973) / I. Abuladze, Samples of Georgian Writing, Paleographic Album, Second Completed Edition (Tbilisi, 1973)
- გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, ფრესკული წარწერები, I, ატენის სიონი (თბილისი, 1989) / G. Abramishvili, Z. Aleksidze, Fresco Inscriptions, I, Ateni Sioni (Tbilisi, 1989)
- ლ. ათანელიშვილი, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა (თბილისი, 1982) / L. Atanelishvili, Ancient Georgian Secret Writing (Tbilisi, 1982)
- იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა (თბილისი, 1986) / Ioane Bagrationi, Description of Kartli-Kakheti, text prepared for publication, research and references added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili (Tbilisi, 1986)
- ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში (თბილისი, 1966) / N. Berdzenishvili, Roads in Rustaveli-era Georgia (Tbilisi, 1966)
- თ. ბუგიანაშვილი, შ. დედაბრიშვილი, დ. თუშაბრამიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, რ. რამიშვილი, კ. ფიცხელაური, კახეთის 1965 წლის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, XV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოხსენებათა ანოტაციები (თბილისი, 1966) / T. Bugianashvili, Sh. Dedabrishvili, D. Tushabramishvili, D. Muskhelishvili, R. Ramishvili, K. Fitskhelauri, Report of the Exploration Archaeological Expedition of 1965, XV scientific session focused on the outcomes of field archaeological research conducted in 1965, with an abstract included in the report (Tbilisi, 1966)
- კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, კრებული შეადგინა და განმარტებები დაურთო თეიმურაზ ბარნაველმა (თბილისი, 1962) / Inscriptions of the Historical Monuments of Kakheti, compiled and supplemented with explanations by Teimuraz Barnaveli (Tbilisi, 1962)
- შ. გაბესკირია, ტოპონიმ „თბილისის“ ისტორიისა და წარმომავლობისათვის, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ენის, ლიტერატურისა და ხელოვნების სერია (თბილისი, 2023) / Sh. Gabeskiria, Toponym „Tbilisi“ for the History and Origin, Herald of the Georgian National Academy of Sciences, Language, Literature and Art Series (Tbilisi, 2023)

- თ. გოგოლაძე, თორის ხეობის ეპიგრაფიკული კორპუსი, როგორც საისტორიო წყარო (თბილისი, 2019) / T. Gogoladze, the Epigraphic Corpus of the Tori Gorge as a Historical Source (Tbilisi, 2019)
- თ. გოგოლაძე, ბასილი მემღვიმისა და მისი ძმის, ბეშქენის სააღმშენებლო წარწერა ბჭითების ეკლესიიდან (წარწერის ტექსტის დაზუსტება; ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი, ქრონოსი, 4 (თბილისი, 2023) / T. Gogoladze, The construction inscription of Basili Memghvime and his brother Beshkeni from the Bchiti Church (Clarification of the text of the inscription; Historical-source-studies), Chronos, 4 (Tbilisi, 2023)
- თ. გოგოლაძე, კლდეისის ღმრთისმშობლის ეკლესიის უცნობი წარწერები, ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია, 11 (თბილისი, 2024) / T. Gogoladze, „Unknown Inscriptions of the Church of the Mother of God of Kldeisi,“ History, Archaeology, Ethnology, No 11 (Tbilisi, 2024)
- მესხეთის კულტურის ძეგლები, 2023 წლის ექსპედიციების ანგარიშები (ადიგენი, ასპინძა, ახალციხე), ექსპედიციების ანგარიში მოამზადეს: ბ. გოზალიშვილმა, მ. ბერიძემ, ლ. წიქარიშვილმა, ა. იმედაშვილმა, ნ. ჟღენტმა, ნ. ხუსკივაძემ, ნ. ზუმბაძემ, შ. კოლუაშვილმა (თბილისი, 2024) / Cultural Monuments of Meskheta, Reports of Expeditions of 2023, covering Adigeni, Aspindza, and Akhaltsikhe; the expedition report was compiled by B. Gozalishvili, M. Beridze, L. Tsikarishvili, A. Imedashvili, N. Zhgenti, N. Khuskivadze, N. Zumbadze, and Sh. Koghuashvili (Tbilisi, 2024)
- თ. დადიანი, ე. კვაჭატაძე, თ. ხუნდაძე, შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება (თბილისი, 2017) / T. Dadiani, E. Kvachataдзе, T. Khundadze, Georgian Sculpture of the Middle Ages (Tbilisi, 2017)
- ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, ქართული ისტორიული საბუთები, IX-XIII საუკუნეები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ და ნ. შოშიაშვილმა (თბილისი, 1984) / Corpus of Georgian Historical Documents, I, Georgian Historical Documents, 9th-13th Centuries, compiled and prepared for publication by T. Enukidze, V. Silogava, and N. Shoshiashvili (Tbilisi, 1984)
- ლ. თავაძე, კვირიკე III დიდი (თბილისი, 2020) / L. Tavadze, Kvirike III the Great (Tbilisi, 2020)
- ლ. თავაძე, ქორეპისკოპოსი და მეფე, კახეთის პოლიტიკური ისტორია VIII-IX საუკუნეებში (თბილისი, 2022) / L. Tavadze, Korepiskopos and King, a political history of Kakheti from the 8th to 12th centuries (Tbilisi, 2022)
- ა. თვარაძე, საქართველო და კავკასია ევროპულ წყაროებში (თბილისი, 2004) / A. Tvaradze, Georgia and the Caucasus in European Sources (Tbilisi, 2004)

- დ. თუმანიშვილი, „საბერეები“-ს ეკლესიათა ხუროთმოძღვრება, დიმიტრი თუმანიშვილი, წერილები (თბილისი, 2024) / D. Tumanishvili, „Sabereebi“ Church Architecture, Dimitri Tumanishvili, Works (Tbilisi, 2024)
- დ. კაციტაძე, საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე (სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით) (თბილისი, 1975) / D. Katsitadze, Georgia at the turn of the 14th-15th centuries (according to Persian sources), (Tbilisi, 1975)
- დ. კლდიაშვილი, ზ. სხირტლაძე, გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტომი I, ნაკვეთი პირველი, წმ. დავითოს ლავრა, უდაბნოს მონასტერი (XI-XVIII სს.) (თბილისი 1999) / Epigraphic Monuments of Gareji, by D. Kldiashvili and Z. Skhirtladze, Volume I, the epigraphic monuments of St. David's Lavra and the Desert Monastery from the 11th to 18th centuries (Tbilisi 1999)
- ბ. ლომინაძე, სამწირველო XIII საუკუნეში, მიმომხილველი, I (თბილისი, 1949) / B. Lominadze, Eukterion in the 13th Century, Reviewer, I (Tbilisi, 1949)
- ქართლის ცხოვრება, რ. მეტრეველის რედაქციით (თბილისი, 2008) / Georgian Chronicle, Edition of R. Metreveli (Tbilisi, 2008)
- დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია (ძვ. წ. I – ახ. წ. XV სს.) (თბილისი, 1997) / D. Muskhelishvili, Ancient History of Kiziki (1st century BC - 15th century AD) (Tbilisi, 1997)
- საქართველოს ისტორიის ატლასი. მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა. მთავარი რედაქტორი: დავით მუსხელიშვილი (თბილისი, 2016) / Atlas of the History of Georgia. Second, supplemented and revised edition. Editor-in-chief: David Muskhelishvili (Tbilisi, 2016)
- ა. მჭედლიშვილი, დავით გარეჯის სატორგის ქვაბოვანი კომპლექსის უცნობი გუმბათიანი ეკლესია (საინფორმაციო სტატია), ქართული წყაროთმცოდნეობა, XXIII (თბილისი, 2021) / A. Mchedlishvili, The Unidentified Domed Church within the Satorge Cave Complex of David Gareji: An Informative Study, Georgian Source-Studies, XXIII (Tbilisi, 2021)
- სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკონის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ (თბილისი, 1993) / Sulxhan-Saba Orbeliani, Georgian Dictionary, II, prepared from autograph lists, study and glossary added by Ilya Abuladze (Tbilisi, 1993)
- ნ. ჟღენტი, ძველი ქართული წარწერები გარეჯის სატორგეს კომპლექსის გუმბათიანი ეკლესიიდან (ტექსტების პუბლიკაცია და კვლევის წინასწარი შედეგები), მარიამ ღორთქიფანიძის სახელობის ქართველოლოგიური კითხვანი (თბილისი, 2022) / N. Zhgenti, Early Georgian Inscriptions from the Domed Church of the Satorge Complex in Gareji:

Text Publication and Initial Research Findings, the Mariam Lortkipanidze Kartvelological Scientific Readings (Tbilisi, 2022)

- ნ. რეხვიაშვილი, ქართული ხალხური მეტალურგია, რკინა-მჭედლობა (ეთნოგრაფიული ნარკვევი) (თბილისი, 1964) / N. Rekhviashvili, Georgian Folk Metallurgy, Iron-Forging (Ethnographic Essay) (Tbilisi, 1964)
- სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვალერი სილოგავამ (თბილისი, 1988) / Written Monuments of Svaneti, II, Epigraphic Monuments, texts prepared for publication, research and scientific reference material added by Valeri Silogava (Tbilisi, 1988)
- ვ. სილოგავა, წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (IX-XIII სს.), პალეოგრაფიული და წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა (თბილისი, 1999) / V. Silogava, Inscriptions from the Mravaltskaro Church of Gareji (9th-13th centuries), Paleographic and Source-Studies Research (Tbilisi, 1999)
- ვ. სილოგავა, სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა (თბილისი, 2004) / V. Silogava, Georgian Epigraphy of Samegrelo-Abkhazia (Tbilisi, 2004)
- ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტოპონიმია, საღვთის-მეტყველო-ლიტერატურული ცენტრები, გამოსაცემად მოამზადეს და გამოკვლევები დაურთეს: ვ. სილოგავამ, ლ. ახალაძემ, მ. ბერიძემ, ნ. სულავამ და რ. ყავრელიშვილმა (თბილისი, 2012) / Javakheti Epigraphic Corpus, Lapidary Inscriptions, Toponymy, Theological and Literary Centers, prepared for publication and researched by V. Silogava, L. Akhaladze, M. Beridze, N. Sulava, and R. Kavrelishvili (Tbilisi, 2012)
- მ. სურგულაძე, „მცხეთის სახლი“ (თბილისი, 2016) / M. Surguladze, „The House of Mtskheta“ (Tbilisi, 2016)
- ზ. სხირტლაძე, შ. ლეჟავა, მ. კიკნაძე, კიდევ ერთი უცნობი მონასტერი გარეჯში. საქართველოს რესპუბლიკა (თბილისი, 1998, 8 დეკემბერი) №319 (3019), გვ. 4 / Z. Skhirtladze, Sh. Lezhava, M. Kiknadze, Another Unknown Monastery in Gareji. Republic of Georgia (Tbilisi, 1998, December 8) No 319 (3019)
- კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე (თბილისი, 1974) / K. Tabatadze, The Struggle of the Georgian People Against Foreign Invaders at the Turn of the 14th-15th Centuries (Tbilisi, 1974)
- ი. ფალავა, სამ განზომილებაში მოღვაწენი: კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულება, ქრონოსი, 1 (თბილისი, 2020) / I. Paghava, Figures in three Regions: The Titles

of the Monarchs of Kakheti and Kakheti-Hereti, Chronos, Volume 1 (Tbilisi, 2020)

- მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I (თბილისი, 1955) / Chronicles of Georgia, Georgian Chronicles, text established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, I (Tbilisi, 1955)
- დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955) / David the Builder, Historian, Life of King David, Georgian Chronicles, Vol. I, Text established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili (Tbilisi, 1955)
- ბასილი ეზოსმოდგვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II (თბილისი, 1959) / Basili Ezosmodzgvani, The Life of King Tamar, Georgian Chronicles, Text compiled from all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, Vol. II (Tbilisi, 1959)
- ჟამთააღმწერელი, ასწლოვანი მატიანე, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II (თბილისი, 1959) / Chronicle, Centennial Chronicle, The Georgian Chronicles, text Established According to All Major Manuscripts by S. Kaukhchishvili, Vol. II (Tbilisi, 1959)
- ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, IV (თბილისი, 1973) / Vakhushti Batonishvili's Description of the Kingdom of Georgia, Chronicles of Georgia, edited based on the primary manuscripts by S. Kaukhchishvili, Volume IV (Tbilisi, 1973)
- ც. ძაძამია, ფერთა აღმნიშვნელი ლექსიკის სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი მეგრულში (დისერტაცია) (თბილისი, 2006) / Ts. Dzadzamia, Semantic-structural examination of color vocabulary in Megrelian (dissertation) (Tbilisi, 2006)
- ნ. წითელაშვილი, გ. გულიაშვილი, მ. ბინაძე, მდინარე ივრის ჰიდროლოგიური ანგარიში, ზოგადი ჰიდროლოგიური დახასიათება და წყალდიდობის მოდელირება, საბოლოო ანგარიში (თბილისი, 2020) / N. Tselashvili, G. Gulashvili, M. Bitsadze, Hydrological Report of the Iori River, General Hydrological Characterization and Flood Modeling, Final Report (Tbilisi, 2020)
- მ. წურწუმია, შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700 წწ.), ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება (თბილისი, 2016) / M. Tsursumia, The Medieval Georgian Army (900-1700): Organization, Tactics, Armament (Tbilisi, 2016)

- ვ. ჭიჭაღუა, ისტორიულ-კულტურული ძეგლების პორტალი www.novators.ge, ქართული წყაროთმცოდნეობა, XXIII (თბილისი, 2021) / V. Tchitchagua, Portal of Historical and Cultural Monuments www.novators.ge, Georgian Source-Studies, XXIII (Tbilisi, 2021)
- ი. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია (თბილისი, 2024) / I. Javakhishvili, Georgian Writing Studies, or Paleography (Tbilisi, 2024)
- თ. ჯოჯუა, ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებისა და ეპიგრაფიკული ძეგლების ცნობები მელესელთა ფეოდალური სახლის შესახებ და საქართველოს XI საუკუნის ორი საკითხი (მეფე ბაგრატ III-ის საკადრო პოლიტიკა ახლად შემოერთებულ ჰერეთში და ხორნაბუჯის ერისთავების მოღვაწეობა კახეთ-ჰერეთის სამეფოში), საერთაშორისო კონფერენცია – ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობა II, თეზისები, (თბილისი, 2023) / T. Jojua, Testaments, marginalia and accounts found in epigraphic monuments about the feudal house of Meleselies, and two issues from the history of the 11th century Georgia (personnel policy of King Bagrat III in the newly integrated hereti, and activities of the Eristavs of Khornabuji in the Kingdom of Kakheti and Hereti), International Conference – Georgian Manuscript Heritage II, Abstracts, (Tbilisi, 2023)
- А.И. Бугарчев, О.В. Степанов, Комплекс монет из деревни Кожаевка (Татарстан), Нумизматика Золотой Орды. Вып. 1. (Казань, 2011)
- А.И. Бугарчев, П.Н. Петров, Монетные клады Булгарского вилайата XIII – первой трети XIV вв (Казань, 2018)
- А. Герман Федоров-Давыдов, Денежное дело Золотой Орды. (Исторический очерк. Каталог золотоордынских монет. Библиография джучидской нумизматики) (Москва, 2003)
- А.М. Камышев, Зооморфные изображения на медных монетах Шейбанидов как продолжение золотоордынской традиции XIV в., Нумизматика Золотой Орды. Вып. 2. (Казань, 2012)
- Л.Ц. Лазаров, Сокровище с анонимными дирхемами из района Балчика (Северо-Восточная Болгария), Нумизматика Золотой Орды. Вып. 1. (Казань, 2011)
- Л.Ц. Лазаров, Джучидские монеты, чеканенные в Сакчи на территории современной Болгарии, Нумизматика Золотой Орды. Вып. 2. (Казань, 2012)
- В.П. Лебедев, В.Б. Клоков, Монетный клад конца XV в. с селища Каменный Бугор близ развалин средневекового Сарая, Нумизматика Золотой Орды. Вып. 2. (Казань, 2012)
- В.П. Лебедев, Кравченко Э.Е. Джучидский анепиграфный пул с птицевидной тамгой на памятниках с Днепро-Донского междуречья, Нумизматика Золотой Орды. Вып. 6. (Казань, 2016)
- Д.Г. Мухаметшин, Монеты с Торецкого поселения. К вопросу о денежном обращении в

Булгарском Улусе конца XIV – начала XV вв., Нумизматика Золотой Орды. Вып. 1. (Казань, 2011)

- А.Н. Нисифоров, О новых находках монет XIII века из Алькеевского района Татарстана, Нумизматика Золотой Орды. Вып. 6. (Казань, 2016)
- Дорожная карта Кавказского края составлена и литографирована в Военно-Топографическом отделе Кавказского Военного Округа 1903 года, Тифлис.
- 1903 წლის საგზაო რუკის ლინკი: https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/workspace/handleMediaPlayer?qvq=q%253AGeorgia%253Bsort%253Apub_list_no_initial-sort%252Cpub_list_no_initialsort%252Cpub_date%252Cpub_date%253Blc%253ARUMSEY%257E8%257E1&trs=958&mi=2&lunaMediaId=RUMSEY~8~1~352186~90119375
- ყაჯირის მთის ერთ-ერთი ქვაბოვანი მონასტრის ვიდეო ლინკი: <https://www.youtube.com/watch?v=Fk9k-ieU-4M>
- შ. ლეჟავას ფოტოების ლინკი: <https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/325812/1/scan0003.jpg>
- სინური ხელნაწერების ლინკი: <https://www.loc.gov/resource/amedmonas-tery.00271070457-ms/?sp=16&st=image&r=-0.457,-0.04,1.913,0.805,0>

საკიებლები / INDEX

პირთა სახელთა საკიებელი

PERSONAL NAMES

ა

ამროლა 48 / Amrola 120
ანგალვიანი შიო 48 / Angalviani Shio 120
არმანიანი საღირ 48 / Armaniani Saghir 120
არსა 18, 55, 56, 57 / Arsa 109, 126, 127, 128
არსი 56 / Arsi 126, 127, 128
არსისძე ივანე 56, 57 / Arsisdze Ivane 126, 127
არსისძე ხახუა 56, 57 / Arsisdze Khakhua 126, 127
არსისძე 55, 56, 57 / Arsisdze 126, 127, 128
არისისძე 55 / Arisidze 126
არიშისძე 55 / Arishidze 126
არლუნი 21 / Arghuni 94

ბ

ბაგრატიონი (ბატონიშვილი) ვახუშტი 8, 21, 22, 46 / Bagrationi (Batonishvili) Vakhusti 82, 94, 117
ბაგრატიონი (ბატონიშვილი) იოანე 8, 9, 12, 21, 22 / Bagrationi (Batonishvili) Ioane 82, 83, 87, 94, 95
ბასილი ეზოსმოდღვარი 50 / Basili Ezosmodzghvari 122
ბალვაში ლიპარიტ 47 / Baghvashi Liparit 118
ბენდე 48 / Bende 120
ბერქა ყაენი 21, 51, 59, 69 / Berke Khan 94, 122, 129, 138
ბექურდიე პავლე 40 / Bekuridze Pavle 111, 112
ბროკი სებასტიანი 44 / Brock Sebastian 116

გ

გაბრიელი 31, 33, 43 / Gabriel 102, 103, 104, 115
გიორგი 37, 52 / Giorgi 109, 123
გიორგი II აფხაზთა მეფე 56 / Giorgi II, king of Abkhazia (Western Georgia) 127
გიორგი I 52 / Giorgi I 123
გიორგი II 50 / Giorgi II 121
გიორგი ლავრელი 48 / Giorgi Lavreli 119
გრიგოლი/გრიგოლისძენი 50 / Grigol/Grigolisdzeni 122

გურგენი 38, 55, 56, 57 / Gurgeni 109, 125, 126, 127, 128
გურგენბერი 55 / Gurgenberi 126
გუჯაბიძე ბიძინა 64, 67 / Gujabadze Bidzina 134, 136

დ

დავით არევმანელი 46 / Davit Arevmaneli 117
დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 50 / Historian of David the Builder 121
დიღმელაშვილი ქეთევან 14 / Dighmelashvili Ketevan 88

თ

თევდორე (წმ.) 30, 43 / St. Theodores 101, 115
თემურ-ლენგი 21 / Tamerlane 94
თობაიოდი / თუბაიოდი / თობაიუდი / თუბაიუდი 37, 49, 50 / Tobayodi / Tubayodi / Tobayudi / Tubayudi 109, 120, 121
თორნიკე 48 / Tornike 119

ი

ივანე 35 / Ivane 106
ივანე 48 / Ivane 120

კ

კვირიკე I არევმანელი 45, 46, 47, 48 / Kvirike I Arevmaneli 117, 118, 119, 120
კვირიკე II არევმანელი 45, 46, 47, 56, 57 / Kvirike II Arevmaneli 117, 118, 119, 127
კვირიკე III არევმანელი (დიდი) 45, 46, 47, 49, 52, 53, 54, 59 / Kvirike III Arevmaneli (the Great) 117, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 129
კვირიკე IV ბაგრატუნ-კვირიკიანი 45, 47 / Kvirike IV Bagratun-Kvirikiani 117, 119
გაგიკ-კვირიკე ბაგრატუნ-კვირიკიანი 45, 47 / Gagik-Kvirike Bagratun-Kvirikiani 117, 119

კვირიკესძე გიორგი 48 / Kvirikesdze Giorgi 120
კვირიკიანი გიორგი 48 / Kvirikiani Giorgi 120
კოჭლამაზაშვილი ლევან 49 / Kotchlamazashvili
Levan 121

ლ

ლეჟავა შალვა 9, 24 / Lezhava Shalva 84, 96
ლომინაძე ბაბილინა 54 / Lominadze Babilina 125

მ

მაჭატლისძენი 50 / Makhatlisdzes 122
მელქისედეკ (კათალიკოსი) 45 / Melchizedek (Ca-
tholicos) 117
მიქაელ მემღვიმე 46 / Mikael Memgvime 118
მუსხელიშვილი დავით 9, 26, 51 / Muskhelishvili
Davit 83, 97, 122
მჭედლიშვილი ანზორ 9, 70 / Mchedlishvili Anzor
84, 139

ნ

ნიშაი 30, 31, 43 / Nishai 102, 115

ო

ოთხმეზური თამარ 44 / Otkhmezuri Tamar 116

ჟ

ჯამთააღმწერელი 20, 51 / Zhamtaaghtsereli 94,
122

ს

სილოგავა ვალერი 48 / Silogava Valeri 119
სინელი 48 / Sineli 120
სურგულაძე მზია 54 / Surguladze Mzia 125

ტ

ტბელი 50 / Tbeli 122
ტოხაძე ბასილი 54 / Tokhaisdze Basili 125
ტოხაძე იოვანე 54 / Tokhaisdze Iovane 125
ტოხაძე ნიანია 54 / Tokhaisdze Ninia 125
ტოხაძე ნიკოლოზი 54 / Tokhaisdze Nikolozhi 125

უ

ურდუხ/ურდურე 46, 47 / Urdukh/Urdure 118

ფ

ფადლონი 52, 59 / Fadlon 123, 129
ფავნელი 46 / Favneli 118
ფალლა (ფადლა) 46 / Falla (Fadla) 118
ფალავა ირაკლი 46 / Paghava Irakli 118

შ

შაკი 38, 39 / Shaki 110, 111
შალვა 48 / Shalva 119

ჭ

ჭიჭალუა ვასილი 70 / Tchitchagua Vasili 139

ჯ

ჯავახიშვილი ივანე 48 / Javakhishvili Ivane 119
ჯალალ ად-დინი 20 / Jalal al-Din 93
ჯუჩი ყაენი 68 / Jochi Khan 138

გეოგრაფიულ სახელთა საკიბელო

GEOGRAPHICAL NAMES

ა

ადიში 48 / Adishi 120
ავჭალა 50 / Avchala 122
აზერბაიჯანი 5 / Azerbaijan 79
ალავერდი 47 / Alaverdi 118
ალაზანი 21 / Alazani 94
ალვანეთი/ალბანეთი 7 / Albania 82
ანისი 51 / Ani 122
არანი 52 / Arran 123
არტანი/არტაანი 51 / Artani/Artaani 122
აფხაზთა სამეფო 56 / Abkhazian Kingdom (Western Georgia) 127
აღმოსავლეთ საქართველო 12, 20, 49 / Eastern Georgia 87, 93, 94
აცი (იელი) 48 / Atsi (Ieli) 120
აჯამეთი 50 / Ajameti 121

ბ

ბათორი/ბატორი 6, 12 / Batori 81, 87
ბარდავი 50, 51 / Bardavi 122
ბიზანტია 13, 52 / Byzantium 88, 123
ბოდბე 19 / Bodbe 93

გ

გაგი 51 / Gagi 122
განძა 50, 59 / Gandza / Ganja 122, 129
გარეჯი 21, 43, 44, 51, 57, 59, 72 / Gareji 94, 115, 116, 119, 122, 128, 130, 141
გაჩიანი 50 / Gachiani 122
გურჯაანი 9 / Gurjaani 83

დ

დავათი (დაოთი) 54 / Davati (Daoti) 125
დალის მთა 5 / Dali Mount 79
დალის მთის წყალსაცავი 5, 6, 8, 18/ Dali Mount Reservoir 79, 81, 83, 92
დასავლეთ საქართველო 13 / Western Georgia 88
დედოფლისწყარო 5, 6 / Dedoplistskaro 79, 81
დიღომი 50 / Dighomi 122

ე

ერწო 20 / Ertso 93
ერწო-თიანეთი 19 / Ertso-Tianeti 93

ვ

ვეჟინი 50 / Vezhini 121

ზ

ზედა თმოგვი 43 / Zeda Tmogvi 115
ზედაზენი 46 / Zedazeni 118

თ

თბილისი / ტფილისი 20, 50, 51 / Tbilisi / Tiflis 93, 121, 122
თბილისის ზღვა 18 / Tbilisi's Reservoir 92
თიანეთი 20 / Tianeti 93
თობაიოდი / თუბაიოდი / თობაიუდი / თუბაიუდი / სათობაიოდი / სათუბაიოდი / სათობაიუდი / სათუბაიუდი 37, 49, 50 / Tobayodi / Tubayodi / Tobayudi / Tubayudi / Satobayodi / Satubayodi / Satobayudi / Satubayudi 109, 120, 121
თობელი 49 / Tobeli 121
თორი 48 / Tori 119
თორლა 47 / Torgha 118
თრიალეთი 51 / Trialeti 122

ი

იორი 5, 6, 8, 12, 16, 18, 19, 20, 37, 47, 49, 50, 51, 52 / Iori 79, 81, 82, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 109, 119, 120, 121, 122, 123, 133
იორის პირი 20, 37, 47, 49, 50, 51, 52 / Iori River-side 93, 94, 109, 121, 122
იორის ქალები 6, 17, 18, 19, 62 / Iori floodplains 81, 92, 133
ილხანთა (ჰულაგუიანთა) სახელმწიფო 20 / Ilkhanate 93
იფრარი 48 / Ifrari 120
იფხი 48 / Ifkhi 120

კ

კავკასიონი 7, 8, 19, 69 / Caucasus Mountains 81, 82, 92, 116, 138
 კამბეჩანი / კამბეჩოვანი / კამბისენე 7, 19, 20, 21, 47, 49, 50, 51, 52 / Kambechani / Kambechovani / Kambisene 82, 92, 93, 94, 119, 120, 121, 122, 123
 კამბეჩის ვაკენი 21 / Plains of Kambechi 94
 კარნიფორი 51 / Karnifora 122
 კახეთი 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 46, 49, 50, 51, 54, 56, 59 / Kakheti 79, 81, 82, 87, 90, 92, 93, 94, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 129
 კახეთის / კახთა სამთავრო (საქორეპისკოპოსო) 7, 45, 46, 47, 56 / Chorbishopry/Principality of Kakheti/Kakhetians 82, 117, 119, 127
 კლდეისი 47 / Kldeisi 118
 მდ. კოდა 19 / Koda river 93
 კუხეთი 19, 50 / Kukheti 93, 121

ლ

ლატალის მაცხვარიში 48 / Latali's Matskhvarishi 120
 ლონობანი 56 / Lotsobani 127

მ

მარანა 56 / Marana 127
 მთიულეთი 54 / Mtiuleti 125
 მოხატული კლდე 12 / Mokhatuli Klde 87
 მრავალწყარო 48 / Mravaltskaro 120
 მტკვარი 50, 51 / Mtkvari (Kura) 122
 მწარე ოლე (მწარე წყალი) 20 / Mtsare Ole 93

ნ

ნაკალაკარი 17, 59 / Nakalakari 91, 129

ო

ოლე 20 / Ole 93
 ოქროს ურდო 20, 68, / Golden Horde 93, 94, 138

პ

პალდო 18 / Paldo 92
 პანკისის ხეობა 9 / Pankisi Gorge 83

პატარა ლიახვი 56 / Patara Liakhvi 127

რ

რუეთი/რუვეთი 54 / Rueti/Ruveti 125
 რუსთავი 19, 20 / Rustavi 93

ს

სამგორი 21 / Samgori 94
 სამცხე 51 / Samtskhe 122
 სატორგე 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 / Satorge 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133
 საქართველო 5, 7, 20, 21, 52, 53, 62, 69, 76 / Georgia 79, 82, 92, 93, 94, 123, 124, 138, 145
 სვანეთი 48 / Svaneti 119
 სიონი 18 / Sioni 92
 სიღნაღი 5, 6 / Sighnaghi 79, 81
 სომხეთი 19 / Armenia 92
 სომხითი 51 / Somkhiti 122
 სუჯეთი 7, 50 / Sujeti 82, 121

ტ

ტაო 51 / Tao 122

ფ

ფოტოლეთი 48 / Fotoleti 119

ქ

ქართლი 7, 19 / Kartli 82, 92
 ქართლის სამეფო 7, 19 / Kingdom of Kartli 82, 92
 ქართლის საერისმთავრო 7 / Principality of Kartli 82
 ქვემო ბოდბე 12 / Kvemo Bodbe 81
 ქვემო ქართლი 47 / Kvemo Kartli 118
 კიზიკი 7, 8, 18, 19, 22, 49, 50, 76 / Kiziki 82, 83, 92, 95, 121, 145
 ქსნის ხეობა 56 / Ksani Gorge 127

ყ

ყაჯირი / ყაჯირის მთა / ყაჯირდაღ 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 21, 22, 59, 62, 64, 69, 70, 72, 73, 75, 76 /
Kajiri/Kajiri Mount/Kajirdagh 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 94, 95, 130
ყაჯირის ტბა 5, 6, 8, 22, 49 / Kajiri Lake 79, 81, 82, 95, 121

შ

შამქორი 52 / Shamkori 123
შიო-მღვიმე 53, 54 / Shio-Mghvime 124, 125
შირაქი 49 / Shiraki 121
შირვანი 20, 51 / Shirvani 94, 122

ჩ

ჩვაბიანი 48 / Chvabiani 120

ც

წყაროსთავი 18 / Tskarostavi 92

ჭ

ჭაჭუნას აღკვეთილი 6 / Chachuna Managed Reserve 81

ხ

ხირსა 45 / Khirsa 117
ხორანთა 19, 20 / Khoranta 93
ხორნაბუჯი 20, 55 / Khornabuji 93, 126
ხუნანი 19, 20 / Khunani 93

ჯ

ჯავახეთი 51 / Javakheti 122
ჯიქეთი 56 / Jiketi 127

ჰ

ჰერეთი 7, 19, 20, 21 / Hereti 82, 93, 94, 122
ჰერთა (რანთა) სამეფო 46, 49, 51 / Kingdom of Hereti (Rani) 117, 120,

სარჩევი

შესავალი.....	5
საკვლევი არაალის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმონილა.....	6
ყაჯირის მთის კულტურული მემკვიდრეობის ქაზლახის კვლევის ისტორია.....	8
ყაჯირის მთის სისტემის ტარიტორიაზე არსებული კულტურული მემკვიდრეობის ქაზლახი.....	11
სატორგეს მთასთან მდებარე დიდი ნამოსახლარი.....	12
სატორგეს სამონასტრო კომპლექსი.....	24
ხელოვნური ტერასები.....	24
სატრაპეზო/მინისქვეშა სათავსო.....	24
კოშკი (?).....	25
კლდეში ნაკვეთი გუმბათიანი ეკლესია.....	26
ნარწერები.....	28
ნარწერების ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი.....	43
ქვაბოვანი კომპლექსი – „სახიზრები“.....	60
ნაგებობის ნაშთები.....	62
უცნობი ქვაბოვანი სამონასტრო კომპლექსი (I).....	64
ნაკანრი გამოსახულებები კომპლექსის შეღესილობაზე.....	68
კლდეში ნაკვეთი კიდევ ერთი სამონასტრო კომპლექსი (II).....	70
კლდეში ნაკვეთი კიდევ ერთი სამონასტრო კომპლექსი (III).....	73
ბოლოსიტყვაობა.....	76
რუკები.....	149
ნახაზები.....	153
სურათები.....	168
ბიბლიოგრაფია.....	219
საქიებლავი	
პირთა საძიებელი.....	227
გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი.....	229

TABLE OF CONTENTS

Introduction	79
Historical and Geographical Overview of the Research Area	81
History of the Cultural Heritage Research in the Kajiri Mountains Region	83
Cultural Heritage Sites in the Kajiri Mountain System	86
A Large Settlement Located Near Satorge Mountain	87
Satorge Monastery Complex	96
Artificial Terraces.....	96
Refectory/Underground Vault.....	96
Tower (?).....	97
A Domed Church Carved into the Rock.....	97
Inscriptions.....	99
Historical and Source-Critical Study of the Inscriptions.....	115
A Cave Complex – „Sakhizrebi“ (Shelters).....	131
Remains of a Building.....	133
Unknown Cave Monastery Complex (I)	134
Engraved Images on the Coating of the Complex.....	137
Another Rock-Hewn Monastery Complex (II)	139
Another Rock-Hewn Monastery Complex (III)	142
Conclusion	145
Maps	149
Plans/Drawings	153
Figures	168
Bibliography	219
Index	
Personal Names.....	227
Geographical Names.....	229

გამოცემაში გამოყენებულია შ. ლეჟავას, ლ. ნიქარიშვილის, ნ. ოქიტაშვილის, ა. მჭედლიშვილის, დ. გურგენიძის, რ. ჟღენტისა და ნ. ჟღენტის ფოტოები. ასევე ლ. ნიქარიშვილის შესრულებული ნახაზები.

განსაკუთრებულ მადლობას ვუხდით ექსპედიციების მონაწილეებსა და გამოცემის მომზადებაში მონაწილე პირებს. კერძოდ: შ. ლეჟავას, ბ. გუჯაბიძეს, გ. მიქაბერიძეს, ლ. მარგიანს, ს. ბარდაველიძეს, რ. ჟღენტს, თ. მანძულაშვილს, გ. ფოფხაძეს, ლ. გრძელიშვილს, ნ. გიორგაძეს, ე. კიკალიშვილს, თ. რუხაძეს, გ. გოგებაშვილს, ქ. დიღმელაშვილს.

გარეკანზე: სატორგეს გუმბათიანი ეკლესიის ხედი

გარეკანის დიზაინი: ვლადიმერ პერანოძე

ა(ა)იპ კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისა და კვლევის ცენტრი

ტელ.: +995 551 55 11 19

www.novators.ge

Tel.: +995 551 55 11 19

NNLE Center of Georgian Cultural Heritage Preservation and Research